
Printed by Vinayak Balkrishna Varanjo at the Native Opinion Press, No 2,
Angria's Wadi, Olirgaon, Bombay and published by Vithalprasad Jyeshtharam,
Mukundji, No, 253, Kalkadevi Road, Bombay, No 2

THE
SHIVANAMA-
KALPALATALAVALA.

COMPILED BY
AGNICHIT BHASKAR RAYA
WITH A COMMENTARY BY
VYANKATACHALA

EDITED BY
PANDIT BHAVANISHANKAR

PUBLISHED BY
VITHALPRASAD JESTARAM MUKUNDJI
KALBADEVI ROAD, BOMBAY

PRICE RUPEE ONE

1912 A. D.

नामानुक्रमणिका

	पृष्ठ कः		पृष्ठकः
अजः	६६	गिरीशः	५०
अंधकासुरसूदनः	२८	चारुविक्रमः	५९
अनघः	५१	जगद्गुरुः	५७
अनीश्वरः	४०	जटाधरः	५६
अनेकात्मा	६३	जगद्वाचापी	३३
अनंतः	७६	तारकः	७६
अपवर्गप्रदः	७५	त्रयीमूर्तिः	४०
अंशिकानाथः	२३	त्रिपुरांतकः	३५
अव्यक्तः	७३	त्रिभोकेशः	२५
अव्ययः	७०	दशध्वजः	७१
अव्ययः	६९	दिगंबरः	६२
अष्टमूर्तिः	६६	दुर्धर्षः	५०
अश्विद्वयः	६१	देवः	६८
उग्रः	२६	नीलशेखरः	१८
उठरः	३५	पंचवक्त्रः	४४
कपर्दी	१७	परमात्मा	४१
कपर्दी	२७	परमेश्वरः	७७
कवची	३४	पराशुरामः	३२
कामारिः	२७	पशुपतिः	६७
कालकालः	३०	पाशविमोचनः	६६
कृतव साः	५४	पिना ई	१४
कुपानाधिः	३०	पुराण तः	५५
केलासवासी	२२	पृथ्वीभृद्	७०
रघुपति	२१	प्रजापतिः	४९
संदरभरघुः	६५	प्रमथाधिपः	५६
गंगाधरः	२९	मन्वन्तर	२३
गजनाथः	४८	मगनेत्रभिद्	७२
गिष्मिन्वा	५३	मगवान्	५५
गिष्मिन्वः	५४	मर्गः	५२
गिरिशः	५१	भवः	२४

	पृष्ठांकः		पृष्ठांकः
भस्मोद्धूलिताविग्रहः	३८	शशिशेखरः	१५
मीमः	३१	शश्वतः	६५
मुजंगभूषणः	५२	शितिकंठः	२५
मुतपातिः	६०	शिपिविष्टः	२३
महादेवः	६९	शिवः	१०
महासनजनकः	५८	शिवाप्रियः	२५
महेश्वरः	११	शुद्धविग्रहः	६४
मृगपाणिः	३२	शूलपाणिः	१९
मृदः	६७	श्रीकण्ठः	२३
मृत्युञ्जयः	५६	सदाशिवः	४६
यज्ञमयः	४३	सर्वज्ञः	४१
रुद्रः	५९	सहस्रपादः	७४
ललाटाक्षः	२९	सहस्राक्षः	७४
वामदेवः	१६	सात्विकः	६४
विरूपाक्षः	१६	सामप्रियः	३८
विश्वंभरः	४७	सुहृन्मत्तनुः	५७
विष्णुवल्लभः	२२	सोमः	४३
वृषभारूढः	४७	सोमसूर्यामिलोच्चनः	४१
वृषाङ्कः	३६	स्थाणुः	६१
वीरमद्रः	४७	स्वर्णमयः	३९
व्योमकेशः	५८	हरः	७१
शंकरः	१९	हरिः	६९
शंभुः	१३	हविः	४२
शर्वः	२४	हिरण्यरेताः	४९

प्रामाण्येनोपन्यस्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकृता च निर्देशः

	क्रमांकः		क्रमांकः
अग्निपुराणम्	१	काशीसण्डम्	८
अनेकार्थध्वनिमञ्जरी	२	केदारम्	९
अभिनववृत्तरत्नाकरः	३	कौर्मम्	१०
अमरः	४	गीता	११
आनुशासनिकं पर्व	५	जाबालश्रुतिः	१२
आपस्तम्बकल्पः	६	जैमिनिस्मृतम्	१३
कामिके (सदाशिवप्रतिष्ठामण्डलम्)	७	तत्रराजः	१४

क्रमांकः				क्रमांकः			
दीक्षिताः (अष्टम्य)	१५	विष्णुभागवतम्	३३
नानार्थरत्नमाला	१६	वृत्तरत्नाकरः	३४
पाणिनीयव्याकरणम्	१७	शंकरसंहिता	३५
पैंगलसूत्रम्	१८	शारीरकम्	३६
ब्रह्मसूक्तवः	१९	शिवधर्म.	३७
ब्रह्मांडपुराणम्	२०	शिवधर्मोत्तरम्	३८
ब्रह्मांतरसंहः	२१	शिवपुराणम्	३९
मुंडकम्	२२	शिवस्तवः	४०
रसरत्नाकरः	२३	शैवागमः	४१
रामायणम्	२४	पार्श्वेशब्राह्मणम्	४२
लैगम्	२५	संग्रहः	४३
वराहपुराणम्	२६	सुभूतिचंद्रः	४४
वातुकुशुद्वागमः	२७	सौमिकपर्व	४५
धामनपुराणम्	२८	सौमिकम्	४६
वायवीयसंहिता	२९	सौरसंहिता	४७
वायुपुराणम्	३०	हरिवंशः	४८
वासिष्ठम्	३१	हैमव्याकरणम्	४९
विष्णुपुराणम्	३२				

श्रीः ।

शिवनामकल्पलता ।

समुधापूरत्नावालसहिता ।

वेदान्तगीतविभवं पुरुषं पुराणमात्मानमाद्यमनघं करुणावतीर्णम् ।
यस्यावलम्बनवशाद्विलयं प्रयाति विघ्नान्धकारनिचयस्तमहं भजामि ॥ १ ॥

आनन्दघनजानन्दलहरीजालनिर्भरः ।
मोक्षैकपदवीनाथः श्रीनाथोऽस्तु गतिर्मम ॥ २ ॥
अद्वैताधिगलत्सुधारसयुतैर्द्वैतप्रभावोद्भवैः
पदैः सुक्तिमिदं कथाकयरचनैर्न्यायामृताप्लावितैः ॥
विधाबोधनतः प्रसिद्धविभधान्विद्वत्समाजोल्लस-
द्गोपालेन्द्रयतीन्द्रपूज्यचरणाञ्जलीवालपूर्वाभ्युदये ॥ ३ ॥
मुक्तापीतपयोदमौक्तिकजपाघणैर्मुक्तैः पञ्चमि-
रुच्यैराञ्जितमिन्दुकुन्दधवलच्छायं निजाङ्गावृतम् ॥
घण्टाशूलकृपाणपाशहुतभुक्तशृङ्गाह्विज्जाकुशा-
भीतिघोतकराजमण्डिततनुं यन्दे मुदे शंकरम् ॥ ४ ॥
स्कान्दादौ शिवनामकल्पलतीकां रुढां पुमर्थैः फलै-
रानम्रामुपलभ्य भास्करमखी रत्नालयालं ध्वघात् ॥
युक्तानां शतकं सप्ततदशकं यथोर्मितं तत्सुधा-
सारैः पूरयति स्म व्यंकटपातिः काशीपतिभीतये ॥ ५ ॥
काहं मुढः क्व शिवमहिमा भारतीभावदूरः
कयाहं शंभोः परमधुरिमोहामनामस्तघेऽहम् ॥
स्वामिन्मयो विषमविषया वैपरिणय मदीये-
त्यारम्भेऽस्मिन्नचलगातिरस्त्यद्रिक्स्थये घन्या ॥ ६ ॥

इहसत्त्वाखिलानिगमगमायाति विस्तृतविधिविधायप्रबन्धजालैरत्यन्तमनादिभारनैकबद्धाशयैधि-
तप्रशान्तिमलभमानान्मवलकलितकलुषीकृतत्वान्ताञ्जनमधुद्धेजराभृत्युतापसंतप्तचित्तविभ्रान्तान्व-
हृतरविधिविषमविषयाकरभयजटपिपतनभयाकुलायमानवायान्तरभावाद्भ्रान्त्याविशुण्णयोग्यान्पुरु-
षधौरेयान्परितः पर्यालोच्य परमकृपादूरसिलनिगमगममुतिभूक्तसूत्रोक्तिसामविधान्यायमन्त्रतन्त्रास-
सिलसंदर्शनसंदर्भतन्त्रज्ञः श्रीमद्भगवत्परायमारतीश्रीशिवार्चनार्थात्मजवेमसोदासेनभारतीविनासापदधी-

मद्रास्करायदीक्षिताभिचित्परमेश्वरभक्ताग्रगण्यः परमपावनीमशेषजनमनःसमाल्हादकारिणीं सम-
स्तकलिमलकुलपापहारिणीं संसारसागरोत्तारिणीमभिनवमनोहारिशिखरिणीमुखपरिगणितहृरिण-
धुतान्ताष्टशतवृत्तान्तां परमशिवाष्टोत्तरशतामृतनामशक्तिप्रतिपादिकां शिवनामनिर्वचनाभ्यां
रत्नालबालाख्यां स्तुतिं प्रणिनीषुस्तत्परिसमाप्तिप्रतिबन्धकप्रत्यूहपोहाय परमपुरुषार्थसंप्राप्तये
आचरितं परमशिवप्रतिपादकं मङ्गलं जनानुजिघृक्षया ग्रन्थतो निवभ्राति शार्दूलविकीर्णितेन ।

ॐ मोक्षस्यैकनिदानमब्जनयनब्रह्मेन्द्रचद्रादिभि-

र्देवैः प्राणपदीकृतं कलिमलप्रध्वंसि धर्माङ्कुरः ॥

भारत्यापि सुदुर्निरूपमहिम त्रय्यन्तरे गोपितं-

वक्तुर्मङ्गलदं शिवेति विमलं नामैव नस्तारकम् ॥ १ ॥

मोक्षस्येति । धर्मायैकाममोक्षाख्यचतुर्विधपुरुषार्थेष्वपि नित्यनिरतिशयानन्दावाप्तिरूपमोक्ष
एव परमपुरुषार्थः । ' न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते ' इति श्रुत्या तस्यैव परमत्वावगमादित्यत
स्तत्प्राप्तिसाधनमेवादौ दर्शयति । मोक्षस्यैकनिदानमिति मोक्षस्य सालोक्यसामान्यसारूप्य-
सायुज्यकैवल्याख्यस्य पञ्चविधस्याप्यपवर्गस्य एकं निदानमादिकारणमित्यर्थः । अनितरसा-
धारणसाधनप्राप्यत्वमाविष्टर्तुमेकेति मुख्येत्यर्थः । मोक्षमुख्योपायत्वे मानमाह । अब्जन-
यनेत्यादिना । तथाचानादिपुरुषोत्तमाब्जयोनिप्रभृत्यस्तिलसुरगणैः साधारणफलकामैरेन्त-
र्धानैकनिष्ठेन मनसा स्थिरीकृतमित्यर्थः । नन्वनादिवासनामलदूषितान्तःकरणानामाधुनिकज
नवृन्दानां कथमत्र प्रवृत्तिः स्यादत आह कलीयादि । कलिमलस्य कलिप्रयुक्तपापराशेः प्रध्वंसि
मूलोच्छेदकारोत्यर्थः । ननु स्वयमेव तद्ध्वंस उत कारणान्तरसद्भावात् । नायम् । भजनवृत्तिवैयर्थ्यादत-
र्भरममाह धर्माङ्कुर इति तथा च ' सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिभिरयोः कुत ' इति न्यायाद्ध-
र्माङ्कुरः स्वयमुत्पद्यमानस्तद्विरोधित्वपूर्वक एवोत्पद्यत इति भावः । ननु निरवधिकानिरन्तरानन्द
दायिमंगलाकरपरमशिवनिजगुणगणभजनादिरूपसाधनान्तरस्यापि संभवाभ्यामैव नस्तारक-
मित्येवकारासंभवादित्याशङ्क्याह भारत्यापीति सुतरां दुःखेनावि निरूपयितुमशक्यो महिमा प्र-
भावो यस्येति तत्तथा तथाच भारतीबाग्विजृम्भणस्याप्यगोचरमहिमत्वे किमस्मदुक्तिस्तत्र फलती-
नि कैमुतिकङ्गायाञ्च साधनान्तरसंभव इत्यापिना सूचितम् । वेदैकप्रमाणसंबन्धत्वं दर्शयति त्रय्य-
न्तर इति त्रयी वेदस्तस्य यदन्तरं मध्यभागस्तास्मिन्नित्यर्थः । तथाहि ऋग्यजुःसामात्मकस्य
वेदत्रयस्य योऽयं मध्यभागः सप्तकाण्डसमुदायात्मको यजुर्वेदस्तस्य यो मध्यभागश्चतुर्थकाण्ड-
स्तस्य यो मध्यभागः श्रीरुद्राध्यायस्तस्य यो मध्यभागो ' नमः सोमाय च ' इत्यनुवाकस्तस्य यो मध्य
भागो ' नमः शिवाय च ' इति षडाक्षरात्मकः शैवमहामन्त्रस्तन्मध्यवर्तीत्यर्थः । तथाचांके शंकरसांहि-
तायां ' सर्व्योक्तमपि विद्यानामुत्कृष्टा श्रुतिरुच्यते ॥ चतुर्णामपि वेदानां यजुर्वेदो विशिष्यते ॥ यजु-
र्वेदश्चतुष्काण्डः श्रीरुद्रस्तत्र तत्र च ॥ नमः सोमाय च-यत्र बरा पञ्चाक्षरी मता ॥ तन्मध्ये

समुधापूरत्नावालसहिता ।

जीवरत्नं स्याच्छिव इत्यक्षरद्वयम्, इति । यथापि त्रय्यन्तरे गोपितमित्यस्मिन्नर्थे नैतच्छंकरसंहि-
तोपबृंहणमुपपादकं चतुर्वेदान्तर्गतत्वेन पंचाक्षरवर्तितया शिव इत्यस्य प्रतिपादितत्वात् । तथापि
'सहस्रे शतम्' इतिन्यायेन त्रयीगोपितत्वमप्यस्यैवेत्यदोषः । वक्तुर्मह्यलमिति घृणाक्षरन्याया-
दवशोच्चारयितुरप्यत्यन्तशुभावहमित्यर्थः । अत एव स्मर्तुर्ज्ञातुर्धातुरित्यादिकमुपेक्षताम् । तथाचोक्तं
विष्णुभागवते 'यद् द्व्यक्षरं नाम गिरोरिति नृणां सकृत्पसङ्गादधमाशु हन्ति तत् ॥ पवित्रकौर्ति
तमलंघ्यशासनं भवानहो द्वेष्टि शिवं शिवेतर' इति । विमलमिति । भाणवकार्मणमायीयाख्यमल-
त्रयासंस्पर्शित्वेन निर्मलमित्यर्थः । तारकमिति । परमगहनससारपारावारपरपारप्रापकं शिवेति
नामैव नान्यदेवताप्रतिपादकं नामान्तरमित्यर्थः ॥ १ ॥ नन्वन्यदेवताप्रतिपादकनामान्तरस्याप्यनु-
सरणे किं बाधकं सेव्यः श्रीपतिरेक एव जगतामित्याद्यभियुक्तयुक्तेः । असति बाधके
वस्तुमात्रस्यैवार्थप्रतिपत्तिकरत्वाच्चेत्याशंक्य साधकबाधकप्रमाणाभ्यामर्थतोऽपि शम्भुरेव सेव्यो नान्य
इत्याह स्रग्धरया ।

आनन्त्यौदार्यसत्यादतिमृतिहृतिभिः स्वल्पसेवातितोपा-
त्संकष्टोच्छिरयुत्युपेक्षाभयहितवचनैरुत्तमत्वाच्च शम्भुः ॥
सेव्यो विष्णूपमन्युदुहिणमुनिमुतश्रीदमन्येच्छुदेवै-
र्दक्षश्रीरामवेदैरशिशुपशुवधूराससैः साक्षिभिर्नः ॥ २ ॥

आनन्त्येति शम्भुरेव इत्येतत्साधकहेतुनुपदर्शयति । आनन्त्येत्याद्युत्तमत्वादित्यभ्यन्तेन ।
नान्यस्मिन्नेतादृशा गुणाः संभवन्तीति भावः । उपदर्शितनवसंख्याकहेतुसाधकप्रमाणान्यपि नव
दर्शयति । विधि वत्पादिना वेदैरित्यन्तेन तथाच । विष्णवादिताक्षिका ये आनं यादयो गुणास्तेभ्यः
शम्भुरेव सेव्य इति यथाक्रममन्वयः । तथाहि आनंत्ये विष्णुः साक्षा । पुरा हि परस्परजयास्त्रिभ्यो
र्षेभ्यविष्ण्वोभिरकात्मध्वार्धःपर्यटतोरपर्थकसितायन्तभावयोनितान्तमन्तःप्रान्तयोर्मध्ये विष्णोः
परावर्तनस्य शिवपुराणे विस्तरेण कथनात् । ब्रह्मणस्तथात्वेऽपि अनृतवचनप्रयुक्तशाप
प्राप्त्या सत्यादृतौ साक्षित्वमवगन्तव्यम् । औदार्ये उपमन्युर्यथा महर्षेःप्राश्नादस्य तनय
उपमन्युरिति बालमात्रापन्नः प्राकृतबुद्ध्या पयःपानार्थमाराधितः शम्भुः परमोदार-
क्षीरार्णवगाराप्रायच्छादित्यादि । तथाचोक्तं लिंगे 'उपमन्युरिति स्यातो मन्युश्च द्विजसत्तमः ॥ कुमार
इव तेजस्वी कौटमानो यदृच्छया ॥ कदाचि क्षीरमत्स्यं स पातवान्मातुताश्रमे ॥ ईर्ष्या मातुतमुतोऽ
पिबत्क्षीरमनुत्तमम् ॥ पीत्वा जलं यथाकामं दृष्ट्वा जघार मातरम् ॥ मातर्मतर्महामागे मम देहि पय-
गिरिनीम् । इत्यादिना क्षीरे याचिते 'दुःसिता विटटायाजं स्मृत्वा नेर्षन्यमात्मनः ॥ स्मृत्वा पुनःपुनः
क्षीरमुपमन्युरिति द्विजः ॥ देहे देहीति तामाह रोदमानो महामुनिः' इत्यादि । माता पुनः
दुःखमसहमाना 'आदिष्यामिष दुःखतां प्रददौ कृत्रिणं पयः ॥ पीत्वा वे ह-
विर्भं क्षीरं मामा वन द्विजो नमः ॥ तेष क्षीरमिति प्राह मातरं

पञ्चविंशतिः । अहानि यथा ' सर्वज्ञता तृप्तिरनादिवोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ॥ अनन्त-
शक्तिश्च विमोर्निर्दिष्टाः पडाद्वरङ्गानि महेश्वरस्य ' इत्युक्तानि । अथवाङ्गानि साङ्गप्रत्यङ्गो-
पाङ्गानि च वातुलशुद्धप्रतिपादितानि । तत्राङ्गानि यथा ' शिरो वक्त्रं च हृदयमंगमित्याभिधीयते ॥
शक्तिप्रतापौ त्रिगुणा अभेद्योऽनुग्रहस्तथा ॥ क्रद्धिर्या या वैभवं च नादसंहतिरेव च ॥ एते दश
गुणाः प्रोक्ता महेशविभवावहा ' इति । प्रत्यङ्गानि यथा ' वक्षः कण्ठस्तनौ बाहू नाभिगुह्योदरं
तथा ॥ नेत्रे नासास्यकर्णं च पाणिपादतलंगूलैः ॥ ऊरू जानू च जङ्घे च प्रत्यङ्गमिति कीर्तितम् '
इति । उपाङ्गानि यथा ' वक्षोपवीतमालाश्च गन्धमाभरणं तथा ॥ आसनावरणं चैतदुपाङ्गमि-
ति कीर्तितम् ' इति ॥ कृत्यानि यथा ' सृष्टिस्थितिसंहारतिरोधानानुग्रहाख्यानि ' पञ्च कृत्यानि ।
तिरोधानानुग्रहौ बन्धमोक्षौ । आगमाः शैवागमाः । भजनानि परमशिवनमनादीनि ।
कलाः ' निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिस्तथैव च ॥ शान्त्यतीते च पञ्चैताः कलाः स्युः
परमेशितुः ' ॥ अक्षांश्च शरभैरववीरभद्राद्यवतारविशेषाः । ' ममैवांशो जीवलोक ' इत्याद्युक्तेः ।
जीव एव वा । आदिपदात्परमाशिवस्य निर्विशेषत्वमिति ।

एवं वर्णद्वयात्मकस्य शिव इति विशिष्टनामो वैभवातिशयमुक्त्वा प्रत्येकं पुनस्तावेव वर्णौ संस्तौति
शिवरिण्या

शिवेति द्वौ वर्णौ परपदपतञ्जसगरुतौ तटौ संसारान्धेः स्वविषयकबोधोपाङ्कुरदले ॥
श्रुतेरन्तर्गोपापिततररहस्यद्युवचरौ परदृष्टावाणौ भवविटपिबीजौयदलने ॥ ४ ॥

शिवेति । परपदं परं धाम परमोत्कृष्टा गतिरिति यावत् । तत्र पतंत आपतंतो व्याप्रीयमाणा
ये हंसास्तेषां गरुतौ पक्षाविव स्थितौ तथा च चिदंशभूतानां जीवानां पुनस्तदैक्यावातिहेतुत्वेन परम-
शिवप्रतिपादकत्वमुक्तं भवति । तच्च भवजलनिधिनिमग्नानां कपं भवेदित्याशं कामपाकर्तुमाह
तटाविति । संसाररूपो योऽग्रमब्धिरणवस्तस्य तटौ मर्यादाभूतौ संसारार्णवतारकावित्यर्थः ।
तटं त्रिविध्यमरः । नन्वत्र कथं संसारार्णवतारकत्वं शिवनाम्नः संभवति ' तमेवैकं जानय आत्मा-
नमन्या वाचो विमुञ्च्य अमृतस्यैव सेतुः यज्ज्ञात्वा मृत्युमत्येति नान्यः पंथा अयनाय विद्यते ' ' तं
वे ज्ञात्वा मृत्युमत्येति जंतुर्नान्यः पन्था दुःखविमुक्तिहेतुः ' इत्यादिबहुरप्रमाणचलात्परमशिवत-
त्वावगमस्यैव तथात्वोपदेशनादित्याशंक्याह स्वविषयकोति स्वविषयकबोधः स्वस्वरूपावगमस्तस्य
योऽङ्कुरस्तस्य दले पर्णाविव स्थितौ द्वामुपर्णासमुज्ज्वल्यदिश्रुतेः । न केवलं सकलदेवसामान्यवाचिनाम-
वज्ञाम् किंतु समस्तवेदार्थगर्भितं मुख्यमित्याह श्रुतेरित्यादि । श्रुतेर्वैश्वराशैर्यदंतः मध्यमागस्तत्र गोपावि-
ततरं यद्रहस्यं तस्य आह्वतिराट्करणं तत्र चरो चराविवस्पृशौ वेदान्तसंवेद्यातिलाशयास्पदाद्वैतवक्ष्यप्रति-
पादकावित्यर्थः । भवविटपिनः संसारमहीरुहस्य यानि बीजानि अनादिवासनात्मकाः प्राणिदोषास्ते-
षांसमूहस्य दलने चूर्णीकरणे परदृष्टावाणौ तण्डुलादीनां पिष्टीकरणोपयुक्तपाणविशेषा
विबालितावित्यर्थः ॥ ४ ॥

चातिविह्वलः ॥ दुःखितं सा तदा प्राह संप्रेक्ष्याध्राय मूर्धनि ॥ संमृज्य नेत्रे पुत्रस्य कराभ्यां कमले-
 क्षणा ॥ क्षीरं वत्स कुतोऽस्माकं वने निवसतां सदा । अधनानां पुरास्माभिर्महादेवो न पूजितः ॥
 पूर्वजन्मानि यद्वत् शिवमुद्दिश्य वाढव ॥ तदेव लभ्यं नान्यत्तु विष्णुमुद्दिश्य वा प्रियम् ॥ निशम्य
 वचनं मातुरुपमन्युर्महामतिः ॥ बालोऽपि मातरं प्राह प्रणिपत्य पयस्विनीम् ॥ त्यज शोकं महा-
 भागे महादेवोऽस्ति चेत्कचित् ॥ अचिराद्वा चिराद्वापि क्षीरोदं साधयाम्यहम् ॥ तां प्रणम्यैवमुक्त्वा
 च तपः कर्तुं प्रचक्रमे ॥ तमाह च तदा माता कुर्वन्तमतिशोभनम् ॥ अनुज्ञातस्तथा तत्र तपस्तेपे
 सुदुष्करम् ॥ हिमवत्पर्वतं प्राप्य वायुमक्षः समाहितः ॥ इत्यादिना तपश्चर्यमुक्त्वाकोक्तं 'रुरं स्वमेव
 भगवानास्थाय परमेश्वरः ॥ दर्शयामास विप्राय बालेन्दुकृतशेखरम् ॥ क्षीरं धारासहस्रं च क्षीरो-
 दाणीवमेव च ॥ दध्योदनार्णवं चैव घृतोदार्णवमेव च ॥ फलार्णवं च बालस्य भक्ष्यलेह्यार्णवं तथा ॥
 आपृपगिरयश्चैव तदाऽतिष्ठन्समंततः ॥ उपमन्युमुवाचेदं सस्मितो भगवान्प्रभुः ॥ भुंक्त्व भोगान्य
 धाकामं बान्धवैर्वैत्स पश्यताम् ॥ उपमन्यो महामाग तवैषाम्वा हि पार्वती ॥ मया पुत्रीकृतोऽस्यद्य
 दत्तः क्षीरार्णवस्तव' इति । सत्पाद्गतौ द्रुहिणः स चोक्त एव । मृतिवतौ मार्कण्डेयः तच्च मृत्युञ्जय
 नामवैभवे स्फुटीमविप्र्यति । स्वल्पसेवातितोषे श्रीदः कुबेरः । तथाहि कश्चित्काशीस्थो द्विजबालः
 कलहयूतादितत्परः कामं बुर्जनसंगत्या दुराचाररतः सलो मातापितृदूरकृतोऽनवलम्बनात्स्त्रिन्नमनाः
 किं करोमि क्व गामि कथं वा घनं प्रामुयामित्येवं पुनः पुनरितस्ततोऽनुधावमानः क्षुधितः कथंचिद्वैव-
 योगात्कचित्पुण्यफलप्रभावेकसंवेद्यमनवधान्तर्मुखाक्षेपविद्वज्जनवृन्दविलासोत्ससितमुमाद्यान्तालयमद्रा-
 क्षीत् । ततस्तत्रत्यमशेषामिष्टपितृमन्त्रादिकमपहर्तुमन्तर्मन्दिरमाविश्यात्यादरेणैवात्मयिवसन-
 दशाकृतवर्षा परमशिवानुपातिनीं प्रदीपच्छायां निराकाशीत् । ततः प्रसन्नो
 भगवानमर्षादिश्वर्याकरादिवसाम्राज्याधिपत्यं दत्तवानित्यादिबहूतरं प्रपञ्चितं काशी-
 सण्डे ॥ संकष्टेऽस्तितावमृतमन्येष्टुदेवाः । तच्च प्रचण्डाद्दण्डसर्वकालदावानलज्वालामाला-
 कुलितकालकूटविषापहरणादिना प्राप्तिदम् । तथा चोक्तमभियुक्तेः 'दृष्ट्वा कौस्तुभम-
 प्सरोगणमपि प्रक्रान्त्वादा मिथो गीर्वाणाः कति वा न सन्ति भुवने भारा दिवः केवलम् ॥
 प्रक्रान्ते गरले द्रुते सुरगणे निश्चेष्टिते विष्टे मा भैष्टेति गिराविरास धुग् यो देवस्तमेव स्तुमः' इति
 मूलकृताप्युक्तं शिवस्तवे 'विकुण्डो वैकुण्डो गतधृतिरिवासीच्छतधृतिः प्रचेता निश्चेता निभृतमधवा-
 नास्तमपवा ॥ कृतान्तोऽभूतान्तो भसितभवनं विश्वभवनं विलोले काकोले शिव शिव
 मवानेव शरणम्' इति । उपेक्षायां सन्ध्यामभयदाने दक्षः तच्च दक्षाध्वरहोरतिनामनिर्वचने व्यक्तिर्भ-
 विष्पति । हितोपदेशे श्रीरामः तच्च उपदेशतात्पर्यमोचनिरतिशयानन्दानुभवादिरूपपरम
 प्रयोजनप्राप्तिकृदक्षिशयितादौ प्रातिपदं प्राप्तिदम् । उत्तमत्वे वेदाः कः सर्वोत्तम इति प्रश्ने कृते
 ऋग्वेदादिभिर्भूतुभिः प्रसिद्धान्तितस्य शिव एवेत्यर्थस्य शेषे काशीसण्डादौ च स्फुटत्वात् ।
 अपेक्षमानन्वोदर्यापुत्रदर्शिभ्युज्जातस्त्वान्यत्रागमनेऽप्यन्याहशानामेव तुल्यवत्प्रभावानामना-
 दिभिर्गन्धसाधनादिगुणानामाश्रयत्वेनान्योऽप्यासंन्यताम् ॥ तथाचोक्तं 'वात्सल्यादमयप्रदान

करणादार्तातिनिर्वापणादौदार्यादधशोषणादगणितश्रेयःपदप्रापणात् ॥ सेव्यः श्रीपातिरेक
एव जगतामेते यतः साक्षिणः प्रन्हादश्च विभीषणश्च करिाद् पाञ्चाल्यहल्या
ध्रुवः १ इति तथा च प्रन्हादादिसाक्षिका ये वात्सल्यादयो गुणास्तदाश्रयत्वेनान्यस्यापि सेव्यत्वापत्त्या
शम्भुरेव सेव्य इत्यवधारणाश्रयणमसंगतमेवेत्यत आह अशिष्वित्यादि । शिशुपशुवधूराक्षसभिन्नेः
साक्षिभिरित्यर्थः । तत्र षण्णामपि साक्षिणा साक्षित्वायोग्यशिशुत्वादिधर्माकान्ततया प्रत्युत बाध-
कप्रमाणमात्रोपयोगित्वान्नान्यसेवनं सिद्धयतीति भावः । यद्यप्युपमन्योः शिशुत्वेन बाधकप्रमाणो-
पयोगित्वमेव तथापि बहुतरसाधकप्रमाणान्तःपरिगणनात्प्रकृतोपयोगित्वमवगन्तव्यम् । शि-
वनामभजनातिरिक्तोपायान्तरेष्वसारप्रयुक्तमसामर्थ्यमावेदंस्तदेव पुनर्दृढयति स्रग्धरया ।

‘नाथ त्वच्छक्तितत्त्वाव्ययचरितभगव्यूहमूर्त्यङ्गसाङ्ग-
प्रत्यङ्गो पाङ्गकृत्यागमभजनकलांशादिनिष्कर्षमूढाः ॥
त्वन्नामापि त्यजामो यदि दुरितहरं सान्त्ववायाः कृतार्थाः
केनोपायेन जायेमहि कलिहतके जन्मभाजो वयं हि’ ॥ ३ ॥

नाथेति । शक्तयश्च तत्त्वानि च अव्ययानि च चरितानि च भगवश्च व्यूहश्च मूर्त्यश्च अङ्गा-
नि च सांगानि च प्रत्यङ्गानि चोपाङ्गानि च कृत्यानि चागमाश्च भजनानि च कलाश्च अंशाश्चो-
त्तेपो योऽयं निष्कर्षस्तत्त्वागमस्तास्मिन्मूढाः सामर्थ्यशून्याः सन्तः कलिहतके जन्मभाजो वयं यदि
दुरितहरं त्वन्नामापि त्यजामस्तदा सान्त्ववायाः कृतार्थाः केनोपायेन जायेमहि न केनाप्युपायेनेत्यन्वयः ।
असामर्थ्यद्योतनाय कलिहतक इति विशेषणं काकाक्षिन्यायेन जन्मनि कृतार्थताया चेत्पुनर्य-
त्रान्वेति । कलिहतके कलावित्यर्थः । विशेषणस्य परनिपातनात् । हतको हिंसकः पापकारीति
यावत् । तथाच पापैकसाधनीभूनेऽस्मिन्कलियुगे जन्मशालिनो वयं कथं त्वन्नामभजनमपि विना
कृतकृत्या भवेमेत्यर्थः । तत्र शक्तयो यथा इच्छाज्ञानक्रियादिरूपाः तदुक्तं शैवागमे ‘इच्छाज्ञान-
क्रियारूपास्त्रिशूलं शक्तयो मताः’ इति । तत्त्वानि षट्त्रिंशत् यथा शिवः शक्तिः सदाशिवः ईश्वरः
शुद्धविद्या चेति षट् शुद्धतत्त्वानि प्रकृतितुष्टिहंकारो मनश्चेति ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च
तन्मात्राणि पञ्च भूतानि पञ्च इतिचतुर्विंशतितत्त्वानि अशुद्धानि माया कालो नियतिः कला भविष्या
रागः पुरुषश्चेति सप्तशुद्धाशुद्धानि इति षट्त्रिंशत्तत्त्वानि अव्ययानि यथा उक्तं च विष्णुपुराणे ‘ज्ञानं
विरागतैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः ॥ सद्गुणमात्मसंबन्धो ह्यष्टिष्टातृत्वमेव च ॥ अव्ययानि दशैतानि
नित्यं तिष्ठान्ति शंकरे ॥’ इति । चरितानि परमशिवचरितानि दारुवने भिक्षाटनप्रभृत्यनेकानि तत्तच्छे-
वागमप्रसिद्धानि भगवयथा ‘ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ॥ ज्ञानधैर्याग्ययोश्चैव
पण्णां भग इतीरणा’ इति । व्यूहो यथा ‘शिवो भवे हारश्चैव मृदश्चैव तथा पर’ इति ।
मूर्तयो यथा सोमधार्युमासनेतद्वृषमारुदतृत्वरूपवैवासाभिभाटनकामारिकालकाटत्रिपुरारिजलव-
पदेशानुमहाविषाणारिचक्रान्तररूपविप्रमसादोमारुपैवपाटसुसामनशृङ्गान्निद्रिङ्गभोग्याः

वैत्युवाच । शरीरार्थमहं शम्भोर्येन प्राप्स्यामि केशव ॥ तदिदानीं समाचक्ष्व स्तोत्रं शीघ्रफलप्रदम् ॥ १ ॥ अत्र च शिवरहस्ये सप्तमेशे त्रयोदशेऽध्याये हिमवत्पर्वतस्थे मानससरासि मानसेश्वराहिकण्ठे-
 श्वरसिद्धेशलिंगेशगौरीलिंगात्मकनामचतुष्टयशालि शिवलिंगस्य महात्म्यप्रकरणे कण्वकश्यपसंवादः
 'तदा कण्वः समागत्य स्नात्वाब्धेमर्निसे जले । मानसेशं समभ्यर्च्य काश्यपं प्राह सादरम् ॥ कण्व उवाच
 'संसारदाहविघ्नानां मर्त्यानामकृतात्मनाम् ॥ धोरसंसारविच्छेदः कथं भवति सत्वरम्' इत्यादि प्रश्ने
 काश्यप उवाच 'शिवाभिधं महः सेव्यं सर्ववेदान्तसंश्रुतमृश्यादिना शिवमक्तिनाममस्मरुद्राक्षादिमहि-
 मानमुत्क्रोक्तम् । 'अत्र पूर्वं शिवा नित्यः प्यात्रिभूता हिमालये ॥ चक्रे प्रातः शिवाप्यत्र शिवं प्राप्तुं तपो
 मुदे ॥' प्रातः शिवो यया परमशिवैक्यं प्राप्ताप्यनादिभूता चिच्छकिरसिल्लोकानन्दावाप्तये पुनः
 शिवं प्रातुमिव तपश्चक्रे इत्यन्वयः । इत्येवं गौरीतपोविशेषादिमहिमानमुक्त्वा 'ध्येया त्वमेव सर्वेषां
 भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी ॥ त्वयापि ध्यायते देवी ध्यातव्यं तव किं शिवे' इत्यादिविष्णुकृतप्रश्नस्य
 प्रत्युत्तररूपध्वनिरूपो देवीप्रश्नोऽयं पार्वत्युवाचेति । यादृशेन स्तोत्रेण शंभोः शरीरार्थमहं
 प्राप्स्यामि तादृशं स्तोत्रं समाचक्ष्वेत्यन्वयः । केशवेति साभिप्रायकसंबुद्ध्या त्वया हियेन ध्यातेन
 हर्यर्धेश्वरात्मकत्वेन प्रसिद्धे शरीरार्थं लब्धं तदेव ध्यायते मयेति ध्वनितं तदुक्तं वातुलशुद्धे पंच-
 विंशतिमूर्तिप्रकरणे 'त्रयोदशं हरेरर्धमर्धनारी चतुर्दशम्' इति । विष्णुवाच 'शरीरार्थं महेशस्य
 प्राप्तमेव त्वया शिवे ॥ तथापि पृच्छसे देवि यतो वात्सल्यभावतः ॥ २ ॥' वात्सल्याश्रयतः
 पृच्छसे पृच्छसीत्यर्थः । 'त्वया ततोऽहं वक्ष्यामि स्तोत्रमेकं शिवप्रदम्' इति तत्रयेति तुभ्यमि-
 त्यर्थः । स्तोत्रं स्तव्यनिष्ठगुणाभिधानरूपस्तुतिप्रतिपादकशब्दसंदर्भरूपमित्यर्थः । एकं मुख्यं तत्र
 हेतुः शिवप्रदमिति मङ्गलप्रदत्वात्परमशिः । भिन्नकैवल्यप्रदत्वाद्वा मुख्यमित्यर्थः । 'पुत्रोऽहं
 तव कल्याणि ततो वात्सल्यभावतः ॥ मया सह त्वया देवि शिवे संभाषणं कृतम्' इति ॥ ३ ॥
 वात्सल्यस्य भावः सत्ता शिव इति विषयसप्तमी संभाषणं प्रश्नरूपं तथा च वत्सभूतेन मया
 सह 'शरीरार्थमहं शम्भोर्येन प्राप्स्यामि केशव' इत्यादिना थच्छिवविषयकप्रश्नरूपं
 संभाषणं कृतं तद्वात्सल्यमाव एव कृपातिशयाविशेषप्रयुक्तमेव न तु मदीयसामर्थ्यप्रयुक्तमित्यर्थः ।
 'वक्ष्यामि तुभ्यं गुह्यं नाम हाराजः समुत्थितः । महामत्स्याकृतिः श्रीमानादिनारायणो विभुः' इत्यादिना देवी-
 पुत्रत्वेनापि विष्णोः प्रतिपादनादिति । स्वयं पुत्रमायं प्रातः सन्नरमपुरुषो विष्णुः परां शक्तिं संस्तो-
 तुमुपसंक्रमते । 'तव यन्पादपद्मं तत्सर्ववेदान्तसंस्तुतम् ॥ दृष्टं मया कृतार्थोऽस्मि त्वत्पादांबुजवीक्ष-
 णात् ॥ यं पश्यसि जगद्द्वये कृपया तमनेकधा ॥ पूजयन्ति सुराः सिद्धा मुनयश्च न संशयः
 दृश्यायाः सुभगा जातास्त्वत्पादांबुजहार्चनात् ॥ त्वत्पादपद्मं सततं ध्यायते कमलादिभिः ॥
 त्वमादिशक्तिः परमा सर्ववेदान्तसंस्थिता ॥ त्वमेवोत्काररूपा त्वं सर्ववेदान्तरूपिणी ॥ त्वमायं
 त्रिविहिना त्वं सच्चिदानन्दरूपिणी ॥ विज्ञानसागरा साक्षाज्ज्ञानधाराविमोहिनी ॥ कलाकाष्ठामह-
 तोदकाः सर्वेऽपि क्षामवि' इति । समुत्पन्ना आविर्भूताः लोकाभ्यर्तुर्दश भुवनानि 'तव मेव त्रयं चंद्रः सूर्योऽ

शिव महेश्वरि ॥ सोमसूर्याशिलोचनेत्यर्थः ॥ तवैव मूर्तयः सर्वाः पवनार्याः शिवप्रिये ॥ त्वदन्ये
दृश्यते नात्र त्वमेव सकलं शिवे ॥ निष्कलापि त्वमेवांश सकलासि त्वमीश्वरि ॥ सकलनिष्कलभावं
विवृणोति 'त्वमेव सकला देवि सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ॥ त्वमेव निष्कला देवि सर्वोपाधिविवर्जिता
॥ प्राप्या त्वमेव सर्वेषां मुक्तिरूपा स्वभावतः ॥ त्वामीदृशीं विदित्वैव सच्चिदानंदलक्षणाम् ॥ भज-
न्ति मुनयः सर्वे नित्यं वेदैः स्तुवन्ति च ॥ ईदृशीं त्वं निराकारा साकारेवाय दृश्यते ॥ यतस्त्वमपि
विज्ञानमतो रूपं न ते ध्रुवम् ॥ त्वं तपोज्ञानयोगानां फलदासि शिवप्रिये ॥ त्वामुद्दिश्यैव मुनिभिः
सततं तप्यते तपः ॥ संतुष्टा तपसा देवि ददासि परमं पदम् ॥ सुमीतायास्तवोमेऽत्र नादेयं वस्तु दृश्य-
ते ॥ उमे इति संबुद्धिः । सुमीतायास्तव अदेयं वस्तु न दृश्यते । सर्वं त्वया प्राप्तमेवेत्यर्थः । शिवे
त्वयैव सृष्टानि वैकुण्ठादिपदान्यपि ॥ तानि दत्तानि चास्मभ्यं त्वयैवाचितया ध्रुवम् ॥ यतः शिवस्त्व-
मेवासि ततो दत्तं शिवेन यत् ॥ तत्त्वयैव ध्रुवं दत्तं सर्वकल्याणसंग्रहे ॥ इत्येवं परां शक्तिं प्रस्तुत्य
परमेश्वरप्रतिपादकनामोत्कर्षं दर्शयति । 'रत्नराशौ मनोज्ञानि रत्नानीव पुरा मया ॥ वेदराशौ गृहाता-
नि शिवनामानि शोभने ॥ संत्यन्तानि नामानि महादेवस्य शोभने ॥ तानि सर्वाणि नामानि
पावनानि न संशयः ॥ तत्र दिव्यानि नामानि प्रसिद्धानि वरानने ॥ बहून्यपि ततस्तेषामावृत्तिर-
तिदुर्लभा ॥ अग्निगुह्यतमं देवि नाभ्रामणोत्तरं शतम् ॥ शंभोरहं प्रवक्ष्यामि पठतां शीघ्रकामदम् ॥
अस्तीति वर्तमानव्यपदेशान्नामानि शिवेनैकोद्भूतानि अधुनापि वर्तन्त इत्यनादि सिद्धत्वमाविष्कृ-
तामिति । अस्य सर्वकामप्रदत्वमुत्तरामायणे रावणदिग्विजययात्रायां नर्मदातीरे शिवपूजाकप्ररणेऽ-
प्युक्तं यथा 'ततस्ते राक्षसाः स्नात्वा नर्मदाया वराभासि ॥ उत्तीर्यपुष्पाण्याजन्तुर्वैत्यर्थं
रावणस्य तु ॥ नर्मदापुलिने ह्ययं शुभाश्रसलिलप्रभे ॥ राक्षसेन्द्रैर्मुहूर्तेन कृतः
पुष्पमयो गिरिः ॥ पुष्पेष्परतेष्वेव रावणो राक्षसेश्वरः ॥ अवतीर्णो नदीं स्नातुं गंगाभिर्व महागजः ॥
तत्र स्नात्वा च विधिवज्जप्त्वा जप्यमनुत्तमम् ॥ इत्यादिना स्नानजपादिकमुक्तवोक्तं 'यत्र यत्र स याति
स्म रावणो राक्षसाधिपः ॥ जान्मूढनन्दमयं लिंगं तत्र तत्र स्म नीयते ॥ स तत्र कांचनमयं लिंगं
संस्थाप्य सैकृते ॥ अर्चयामास पुष्पैश्च गंधैरामोदगन्धिभिः ॥ लिंगं त्वपूजयद्रक्षो रावणो लोकरा-
वणः ॥ जप्योपहारैः सततं गंधैः पुष्पैश्च नित्यशः ॥ बलिपूषप्रदानैश्च रावणो लिंगमार्चयत् ॥
सवादित्रनिनादैश्च शर्वमाराधयत्प्रभुम् ॥ धृतश्रीराभिषेकैश्च दध्ना चाप्युदकेन च ॥ पदैको (?) यस्यमि
श्रैर्नामादृष्टतसंस्तवे ॥ शुशुभे तत्र तल्लिङ्गं नानारत्नविभूषितम् ॥ अर्चयित्वा तु तं देवं यदाचरति रा-
वणः ॥ तत्सर्वं सिद्ध्यते तस्य विधिनार्चयतो हरामिति ॥ ६ ॥

अस्य श्रीपरमशिवाद्येनरशतनामकल्पलतास्तोत्रमहामन्त्रस्य नारायण ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः
श्रीउमामहेश्वरो देवता । ॐ बीजम् । नमः शक्तिः । शिवाय कीलकम् । श्रीसांवसदाशिवमीतये जपादौ
विनियोगः । मूलेन षट्गकरन्यासं कृत्वा ध्यायेत् । धवलवपुषमिन्दोर्मदले सन्निविष्टं मुजगवठ-
पहारं भस्मदिग्धांगमोक्षम् ॥ हरिणपरशुपाणिं चारुचन्द्रार्धमोक्षिं हृदयकमलमध्ये द्वांकरं चिन्त-

तथा चाक्तं महाभारते 'सत्येन ब्रह्मचर्येण लिंगमस्य यथास्थितम् ॥ समर्चयन्ति
 लोकाश्च महेश्वर इति स्मृतः' इति अस्यायमर्थः । यथास्थितं लिंगरूपेणाविर्भूतं न तु
 विष्णवायवतारविशेषादिवद्रूपांतरेण तिरोहितं एवभूतमपि लिंगं लोकाः समर्चयन्ति ।
 तच्च न यथाकथंचिद्वक्ष्या किंतु सन्धवद्ब्रह्मचर्यासिलनियमोपेतया परमया भक्त्या
 समर्चयन्ति । यतोऽतो महेश्वर इति । एतद्वैष्णवानुशासनिकेऽप्यभिहितम् । 'यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च
 त्वं च शकः सहामरैः ॥ अर्चयस्व सदा लिंगं तस्माच्छ्रेष्ठतरो हि कः' इति । अथवा ईशितृत्वे मह-
 त्वमुत्कृष्टत्वं स्वर्गादिरूपं यत्किंचिदंशितृत्वमिन्द्रादीनामप्यस्ति अत एव छन्दोगानां षड्विंशब्राह्म-
 णे उत्पातशान्तिप्रकरणे इन्द्रयमादिषु चेश्वरायत्वाहंतिमन्त्रप्रतीतिर्दृष्टा तद्व्यावृत्त्यर्थं महंति इ-
 न्द्रादीनामपि ईश्वरत्वाच्छिवो महेश्वर इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'व्यंशः सर्वेश्वरः शंभुराकाशमध्यह-
 ति ।' 'सिन्द्रादिषु च देवेषु तस्य चैश्वर्यमुच्यते' इति भारतवचनाच्च । एतदभिप्रायेणैव 'महेश्वरश्च स'
 इति भारतवचनम् ॥ महतः प्राणिनः इन्द्रादीन्पत्यपि यदस्येशितृत्वमिदमेतदीयेशितृत्वस्य महत्वमिति
 ननु महतामीश्वरो महेश्वर इति षष्ठीतत्पुरुषरूपव्युत्पत्त्यंतर्ग्रहदर्शनपरम् ॥ तथासति व्यधिकरणत्वादु-
 चारपदस्य 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इत्यात्वाभावप्रसक्त्या महदीश्वर इत्येव स्यात् । एतेन
 'त्वमीश्वराणां महतामीश्वर इति मूलं व्याख्यातम् । यदा ईश्वरत्वे महत्वं विशेषणमखिलजगदुपसंहार-
 कारिणो रुद्रादपि विशेषं व्यापयितुं व्याप्त्यर्थकादश्रोतेरंतर्भावेतार्थादाशुकर्माणि वरदृच इत्याणां
 विक्रवादि चकारादुपगमा इत्वे च निष्पन्नस्येश्वरपदस्य संहारकसामान्यपरतया रुद्रेऽपि प्रवृत्तेः ।
 व्याप्तिश्च व्यापकस्यात्मनोऽवच्छेदकशरीरनाशे सिद्ध्यतीति मरणरूपैव 'गुरोर्व्याप्तिदिनं चैव' इत्यादिना
 तंत्रराजे तथाप्रयोगदर्शनात् । तेन त्रिमूर्तिसंहारिका चतुर्थीमूर्तिर्महेश्वर इत्यर्थः । सृष्टिस्थितिसंहार-
 तिरोधानानुमहत्तरूपचक्रत्येषु त्रिमूर्तितिरोधानं बन्धो वा चतुर्थीमूर्तेः कृत्यं निवृत्त्यादि कलाभिमुख्येन
 ब्रह्मादीनां पंचानामपि यथायथं सृष्ट्यादिपंचकृत्यकर्तृत्वस्यानेकशैवागमेषु प्रतिपादितत्वात् ।
 उक्तं च शिवपुराणे 'शिवो महेश्वरश्चैव रुद्रो विष्णुः पितामहः ॥ संहारवैद्यः सर्वज्ञः परमात्मेति
 मुख्यतः ॥ नामाष्टकमिदं तस्य प्रतिपादकमीशितुः ॥ आद्यं तु पंचकं तत्र शांभ्यतताद्यनुक्रमात् ॥
 संज्ञा सदाशिवादीनाम्' इति महेश्वरस्य स्वरूपमपि तत्रैषूक्तं 'नानारूपधरो देवो नानाभेदसमन्वितः ॥
 नानाचिन्हसमोपेतो नानालीलाधरो हरः ॥ तथा 'जटामुकुटसंयुक्तमेकवक्त्रं त्रिनेत्रकम् । वरदाभयह-
 स्तं च मुग्धापरशुधारकम् ॥ इदं रूपं महेशस्य रूपमेदमथो जृणु' इति ॥ तथा बातुलशुद्धेऽपि
 महेश्वरसहस्रांशाद्भुद्रदेवसमुद्भवः ॥ महेश्वरस्य कोट्यंशाद्ब्रह्मविष्णुसमुद्भवः ॥ इति । तथा पात्रे
 शिवराघवसंवादेऽपि 'य एकः शाश्वतो देवो ब्रह्मवन्द्यः सदाशिवः ॥ त्रिलोचनो गुणाधारो
 गुणार्ततोऽक्षरोऽव्ययः ॥ जाता सिसृक्षा तस्याथ वीक्ष्यात्मस्थं गुणत्रयम् ॥
 दक्षिणादसृजत्पुत्रं ब्रह्माणं वामतो हरिम् ॥ ब्रह्मादेशान्महेशानं त्रीन्पुत्रानसृजत्प्रभुः'
 इति । एवमन्यत्रापि 'परः शिवः शिवाच्छक्तिः शक्तेर्नादसमुद्भवः ॥ नादाद्दिन्द्रदयस्त-
 स्मात्सदाशिवसमुद्भवः ॥ सदाशिवान्महेशस्य तमोरुद्रसमुद्भवः ॥ रुद्राद्विष्णुस्ततो ब्रह्मा ततः सर्व-

मिदं जगत् ॥ इति एतत्सर्वं महेश्वरत्वमेवोक्तं (?) जगत्तिरोधानकर इति । बन्धात्मकचतुर्यकार्यकर इत्यर्थः श्रुतीरित इति 'मायां तु प्रकृति विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ॥ तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ॥ नमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' इत्यादि श्रुति-प्रतिपाद्य इत्यर्थः । एवंभूतो महेश्वरः पञ्चविंशोऽपि चंद्रशेखरादिभेदभिन्नपञ्चविंशतिमूर्त्यात्मकोऽपि पर-शिवाख्यचतुर्यशिव एव त्वम् । तत्प्रभेदरूपत्वादिति भावः पञ्चविंशतेर्महेश्वराणां प्रत्येकसंख्यापूरकत्वा-विशेषात्प्रयोगो नानुपपन्नः । अतएव आपस्तंबकल्पे 'पदं त्रैवं विभज्य तृतीयमुत्तरतो गार्हपत्यस्य शांते मस्मन्पुपपत्तिस्तृतीयमाहवर्नीये तृतीयं पत्न्यै प्रयच्छतीति' त्रयाणामपि तृतीयपदेनैव व्य-वहारः । एतेन पञ्चदशान्याज्यानीति व्याख्यातम् ॥ 'शिवमद्वैतं चतुर्यमन्यम्' इति श्रुतिसिद्धो हि तुरीयः । शिवपुराणेपु पुराशिव इति व्यव-हीयते । आगमेषु तु स त्रिविधः परमः सदाशिवो महेश्वर इति तत्र सदा-शिवः पञ्चविधः । कर्तृकर्मसदाख्यौ द्वौ मूर्तापूर्तसदाख्यौ च द्वौ शिवसदाख्यश्चैकः इति । महेश्वरस्तु पञ्चवि-ंशतिविध इति । तत्तत्स्वरूपनिरूपणपूर्वकमेतत्सर्वं वातुलशुद्धतत्वेभदपटले प्रपञ्चितम् । संग्रहेऽपि 'शिव-मेकं विजानीयात्सदाख्यं पञ्चधा भवेत् ॥ भवेशस्तु महासेनः पञ्चविंशतिशभेदकः ॥ एतद्वै तन्वसंयुक्तमे-कत्रिंशदिति स्मृतम्' इति । अथवा सांख्यमतरीत्या त्वं पञ्चविंशतत्त्वपरोऽपि षड्विंशतत्त्वमपि उभय-थापि श्रुतीरित इत्यर्थः । तथा च मायां त्विति श्रुतेरुपबृंहणं वायुसंहितायाम् 'अथवा त्रिगुणं तत्त्वं मायेयमिदमव्ययम् ॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥ मायाविशोभकोऽनंतो महेश्वरसम-न्वयात्' इति । 'पुरुषविशेष ईश्वर' इति महति पुरुषे ईश्वरपदस्य योगसूत्रे प्रयोगश्च । यो वेदादाविति श्रु-तेरुपबृंहणमपि तस्यामेव अत्र 'त्रयोविंशतितत्त्वम्यः परा प्रकृतिरुच्यते ॥ प्रकृतेस्तु परं प्राहुः पुरुषं पञ्चविंशकम् ॥ यं वेदादौ स्वरं प्राहुर्वाच्यवाचकभावतः ॥ वेदेकदेवं यस्यादौ वेदांते च प्रतिष्ठितम् ॥ स एव प्रकृतौ लीनो भोक्तायं प्रकृतेर्यतः ॥ तस्य प्रकृतिलीनस्य परो यः स महेश्वर' इति प्रकृतेः पुरुषाणां च प्रवर्तकः षड्विंश इति भावः । इति सर्वं शिवम् ॥ वंशस्थारख्यं वृत्तमिदं तथा च पैगलसूत्रं 'वंशस्थं ज्यौज्यौ ॥ प्रतिपादं जगणः । ॐ । तगणः ॐ ॐ । जगणः । ॐ । रगणः ॐ ॐ । एतद्वत्तं वंशस्थारख्यं भवतीत्यर्थः । तदुक्तं वृत्तरत्नाकरे 'ज्यौ तु वंशस्थमुदीरितं ज्यौ' इति द्वादशाक्षरात्मकजगत्छिन्दोरूपं समवृत्तमितिलक्षणात् ।

ॐ शंभवे नमः ।

शं भावयासि च भवसे शं च भवसि चेति वा देव ॥
त्वं देवदारुविपिने लिङ्गे प्रथितोऽस्यतः शम्भुः ॥ ३ ॥

शं सुप्तं भावयत्युत्पादयतीति शंभुः । 'शिवंकर' इति श्रुतेः । यद्वा भवतिरयं प्राप्त्यर्थ-कः । भूमाप्तावात्मनेपदी । तथाच शं भवते सुप्तं प्राप्नोति शंभुरानन्दवानित्यर्थः । 'आनंदो मग्नेति व्य-जानात् । आनंदाद्देवैः सत्स्विमानि भूतानि जायन्ते आनंदेन जातानि जीवन्ति आनंदं प्रयंत्यभि-सं-विशन्ति' 'सुप्तिकाले सकले विटानि तमोऽभिभूतः सुप्तरूपमेति । आनंदं ब्रह्मणो रूपं तत्र देवे व्यप-

यामि ॥ १ ॥ हरिणपरशुपदं वराभययोरप्युपलक्षणम् ॥ 'जपकाले तु मंत्रस्य ध्येयो देवश्चतुर्भुजः॥
वराभयपरश्वेणलसत्करसरोरुह' इति कामिकोक्तेः ।

ॐ शिवो महेश्वरः शंभुः पिनाकी शशिशेखरः ॥ वामदेवो विरूपाक्षः कपर्दी नीललोहित
॥ १ ॥ एषु नवसु नामसु प्रथमं निर्वर्त्ति

ॐ शिवाय नमः ॥

प्रकृत्या नैर्मल्यादमलगुणयोगादपि शमाज्जगत्याधारत्वाद्भजदमृतदानाच्च भवतः ॥

बलादिच्छाशक्तेः प्रथितपुरि भद्रश्रव इति प्रतीतस्त्वं लिङ्गे त्रिपुरहर तस्मादसि शिवः ?

प्रकृत्येति । प्रकृत्या शिवः । स्वभावतः शोभनरूप इति यावत् । शोभनत्वं चानन्दघनत्वं नैर्म-
ल्यादनादिजीववर्त्याणवकार्मणमायीयाख्यमलत्रयाभावलक्षणत्वं शुद्धत्वम् । अणुर्जीवस्तस्यानादिजीवि-
तापादकः अविगासंबंध आणवं मलम् ॥ अनादिकर्मफलं वासनारूपं कर्मणम् ॥ अस्ति प्रकाशत इति
व्यवहारयोग्यसामग्र्यां सत्यामपि नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारयोग्यत्वपरूमावरणं मायीर्यं मल-
मिति । तादृशमलत्रयाभाववत्त्वं चाकर्मवश्ये सर्वज्ञे परमात्मनि स्वभावत एव संभवति इति बहुतरं त-
च्चैवागमेषु प्रपञ्चितं तथाचोक्तं वायुसंहितायाम् 'अनादिमलसंश्लेषप्रागभावात्स्वभावतः ॥ अत्यन्तप-
रिशुद्धात्मेत्यतोऽयं शिव उच्यते' इति । अथवा शिवशब्दः कल्याणगुणवचनः 'श्वःश्रेयसं शिवं मद्रं क-
न्याणं मंगलं शुभमित्यमरः । शिवाःशोभना गुणा अस्य सन्ति इति शिवः अर्श आदेराकृतिगणत्वान्मत्वर्थी-
ऽच् प्रत्ययः । शोभनगुणाश्रय इत्यर्थः । तदप्युक्तम् 'अथवाऽश्लेषकल्याणगुणैकायन ईश्वरः ॥ शिव इत्यु-
च्यते सद्भिः शिवतत्त्वार्थवेदिभिः ॥ इति । यद्यप्यत्र परमशिवस्य निष्कलत्वाद्गुणाः कथमपि न संबन्धति नि-
ष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरंजनम् ॥ अचिन्धमव्यक्तमनंतरूपं शिवं प्रज्ञातममृतं ब्रह्मयोनि-
म्' इत्यादिश्रुतेः ॥ 'शिवतत्वं महात्तेन निष्कलं त्विति कीर्तितम्' इति वातुलशुद्धवचनाच्च । तथापि
'स एव मायापरिमोहिता शरीरमास्थाय करोति सर्वम् । यः ह्यन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जामत्य-
स्तृप्तिमेति । सृष्ट्यर्थं सर्वतत्त्वानां लोकस्योत्पत्तिकारणम् ॥ योगिनामुपकाराय स्वेच्छया गुणहते
तनुम्' इति 'तथैव योगिनां चापि ज्ञानिनां मन्त्रिणा तथा ॥ जपपूजानिमित्ताय
निष्कलं सकलं भवेत्' इति श्रुतिवातुलशुद्धवचनशुद्धात्पराशक्तिपरिकल्पितगुणा
नादाय तथा व्यपदेश इत्यवगन्तव्यम् । अथ वा शमादिति इयाम्यति इति शिवः
शान्त इत्यर्थः 'उमासहायं परमेश्वरं शिवं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम्' इति श्रुतेरिति । शिवाद्य-
श्लेतिहेमव्याकरणसूत्रेण कनि इत्वप्रलोपयोश्च रूपमिति सुमतिचन्द्रः । अथवा जगत्याधारत्वाज्जगत्याः
प्रपञ्चस्पाधार आश्रयस्तस्य भावः तस्मात् । अथवा ज्ञेते असत्त्वेन वर्ततेऽस्मिन्सर्वमिति शिवः । सर्वा-
धारकमित्यर्थः । 'सर्वनिष्पृथ्वरिष्वलिष्वशिवपदपुत्रेहेष्वा अस्वतंत्र' इत्याद्यादिकाजिपातनातंत्रपदोक्त-
कर्मभिन्नेऽधिकरणेऽर्थे रूपं सर्वकारणीभूतचिच्छकेरप्याधारतया परमशिवस्यैव जगदाधारत्वात् ॥ तथा
च श्रुतिः 'मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥ यो योनिं योनिमाधितिष्ठने । कोयस्मिन्नेदं

संचविचैति विश्वम् । तमीशानं वरदं देवमीड्य निश्चाप्येमा शान्तिमर्त्यतमेति । आधारमानंदमसंड-
 बोधं यस्मिह्यं याति पुरत्रयंच । इत्यादिरिति । भजदमृतेति । भजनमुपासनम् भवतइत्यत्र विप-
 यत्वं पष्ट्यर्थस्तस्यभजने अन्वयः । तथा च भवद्विषयकोपासकानाममृतदानाच्चेत्यर्थः । अथवा वष्टि-
 लोकहितमिति शिवः । लोकानां भजतां हित परमामृतरूपं वष्टि इच्छति ददातीति यावत् ।
 वशकान्तावितिधातोः पचायच् । पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । वर्णस्य व्यत्यये अकारस्य
 इकारादेशे च शिव इति रूपसिद्धिः । कान्तिरिच्छा । 'हिसिधातोः सिहशब्दो वशकान्तेः
 शिवः स्मृतः॥ वर्णव्यत्ययतः सिद्धः पश्यकः कश्यपो यथा' इत्यामियुक्तोक्तेः । तथा चोक्तं महामारते
 'समेधयति यन्नित्यं सर्वार्थानामुपक्रमम् ॥ शिवमिच्छन्मनुष्याणां तस्मादेव शिवः स्मृतः' इति ।
 अथवा वष्टि इच्छाश्रय इत्यर्थः । रूपसिद्धिः पूर्ववदेव । सा चैषा चिद्रूपा पराशक्तेर्भेद एव ।
 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वामाविकी ज्ञानबलक्रियाच' इतिश्रुतेः । वातुल-
 शुद्धेऽपि 'शिवस्य तु परा शक्तिः सहस्रांशुसमुद्भवः ॥ पराशक्तेः सहस्रांशादादिश
 किसमुद्भवः ॥ आदिशक्तिसहस्रांशादिच्छाशक्तिसमुद्भवः' ॥ तथा 'शक्तिराज्ञापरा शैर्वा चिद्रूपा
 परमेश्वरी ॥ शिवेऽवतिष्ठत्यखिलं यथा कारणभूतये' इति । शिवपुराणेऽपि 'तस्याकमध्यमारूढा शक्ति-
 रिच्छाव्यया परा ॥ महालक्ष्मीरिति ख्याता इयामा सर्वमनोरमा' इति ॥ बलादिच्छाशक्तेरित्यत्र
 बलशब्द आश्रयत्वपरः । इच्छाशक्त्याश्रयत्वादित्यर्थः । भद्रश्रव इति भद्रकर्णः हृदइतिप्रथिता प्रसिद्धा
 या पूः पुरं क्षेत्रविशेष इति यावत् । तत्र त्वं लिगे शिवेश्वरत्वेन प्रतीतो अवगत इत्यर्थः । अष्टपष्टि-
 क्षेत्रगणनावसरे 'भद्रकर्णः हृदे शिवम्' इति काशीखण्डात्पाद्याच्च । त्रिपुरहरेति संकुद्धिः । तस्माद-
 सिशिव इति । तस्मात्त्वमुपदर्शितनैर्मल्यादिहेतुसमूहाच्छिबोऽसि शिवपदप्रतिपाद्यो भवसीत्यर्थः ।
 इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम 'नमः शिवाय च शिवतराय च' । तस्मात्सर्वगतः शिवः न सन्न चासञ्छिन्न एव
 केवलः सर्वमन्यत्परित्यज्य शिव एवैको ध्येयः इत्यादिश्रुतेः । शिखरिणीवृत्तमिदम् । तथा च पैंगल
 सूत्रम् 'शिखरिणी य्मौ न्तौ भ्लौ गृतुरुद्राः' इति । प्रतिपादं यगणः । ॐ, मगणः ॐ, ॐ,
 नगणः ॥, सगणः ॥ ॐ, मगणः ॐ, लघुगुरुश्च षड्भेदेकादशभिश्च पादे यतिरित्येतत्सप्तदशा
 क्षरमत्यादिछंदोरूप समवृत्तं शिखरिणीसंज्ञकं भवति इत्यर्थः । तदुक्तं वृत्तरत्नाकरे 'रसे रुद्रेच्छिन्ना
 यमनसमलागः शिखरिणी' इति लक्षणमेतत् ॥

ॐ महेश्वराय नमः ।

तवेश्वरत्वं त्रिजगद्विलक्षणं त्वमीश्वराणां महतामपीश्वरः ॥

जगत्त्रिोपानकरः श्रुतीरितस्त्वं पंचविशोऽपि परो महेश्वरः ॥ २ ॥

तवेश्वरत्वमिति । इश ऐश्वर्य इतिधातोः कर्तरिस्थेशमासेत्यादिना वरप्रत्यये ईश्वर इति रूपं महा-
 ध्वासावीश्वरश्चेति कर्मधारयः । ईशितृत्वं महत्त्वं च प्रवर्तनीयेष्वासिल्लोकप्रवर्तकत्वलक्षणं जगदेष्ट-
 क्षणमंगेषु जपन्यम्य गुणस्य पूजने केनापि प्रवर्तयितुमशक्येऽप्यप्यादरेणारिल्लोकप्रवर्तनात् ।

स्थितम्' इत्यादिश्रुतेः । 'अत्र च गुणगुणिनोरभेदादानंदविशिष्टार्थप्रतिपादनेऽप्यासां श्रुतीनां प्रा-
माण्यमवगतं त्वम् । अथवा शं सन्सुरारूपः सन्भवति सत्तत्रश्रय इति शंभुः मूसत्तायामितिधातोः सुत-
सत्तास्वरूप इत्यर्थः । 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म नित्यं विज्ञानमानंदं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतेः । देवदारुविपि-
ने दारुकावने लिंग इति दारुकावनान्तरे विराजमानं यल्लिंगं तत्र शंभ्वीश्वर इति प्रसिद्धो भवसी-
त्यर्थः । 'देवदारुवने शंभुम्' । इतिपुराणात् । अत उपदर्शितार्थप्रतिपादकत्वात्क्षेत्रविशेषं प्रसिद्धत्वाच्च
शंभुपदप्रतिपाद्यो भवसीत्यर्थः । इदं च श्रुति प्रसिद्धं नाम 'नमः शंभवे च मयोभवे च' 'सर्वेश्वरः शंभुग-
काश मध्यः' इतिश्रुतेः । उषगीतारूपं वृत्तामिदम् । तथाच पैंगलसूत्रम् 'अन्तेनोपगीतिः आर्याद्वितीया-
र्थलक्षणकमर्धद्वयं यत्र सोपगीतिरित्यर्थः । लक्षणं वृत्तरत्नाकरे 'आर्याद्वितीयकेऽर्थे यद्वादितां लक्षणं त-
त्स्यात् ॥ यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनिर्ब्रुवत' इति ॥ ३ ॥

ॐ पिनाकिने नमः ।

नाकोऽपि येन पिहितो मुनिकण्वमूर्धवलमीकवेषुजथनुस्त्रितयाग्रजन्मा ॥

यः सप्तशीर्षफणिरूप उदारकर्मा चापस्तमाहवासि नाथ तंतः पिनाकी ॥ ४ ॥

नाकोऽपीति त्रिपुरदहनावसरप्रयुक्तशरानलज्वालया विहित आच्छादितो नाकः स्वर्गो येनेति पि-
नाकं तदस्यास्तीति, पिनाकी ण्योदरादित्वात्साधुः । प्रशंसायां मत्वर्थाय इति । प्रशंसा च 'नमस्ते
अस्तु धन्वने' 'अवतस्य धनुस्त्वर' 'याते हेतिर्मिहुष्टम्' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धा । नाकोऽपि येन पिहित इ-
त्येतच्छब्दार्थमाह मुनिकण्वेत्यादिना यः सप्तशीर्षेत्यादिना वाक्यद्वयेना कण्वस्य महामुनेर्योऽर्थं मूर्धा
उत्तमार्गं तत्र संजातो यो वल्मीकस्तत्संभूतवेषुप्रकृतिकं यद्धनुस्त्रितयं पिनाकशार्ङ्गगांडीवारूपं चापत्रय
तत्राग्रजन्मा प्रथमोत्पन्न इत्यर्थः । तथाचोक्तमुमामहेश्वरसंवादे 'युगान्तरे महादेवि कण्वो नाम महा-
मुनिः ॥ स हि दिव्यं तपश्चर्य कर्तुमेवोपचक्रमे' इत्यादिना । 'पिनाकं नाम मे चापः शार्ङ्गं नाम हरे-
र्धनुः ॥ तृतीयमवशेषेण गांडीवमभवद्धनुः ॥ स च सोमस्य निर्दिश्य ब्रह्मलोकगतं पुनः' इति किंच
सप्त शीर्षाणि सप्त शिरांसि फणारूपाणि यस्येति तथा तदुक्तं महाभारते उपमन्यूपाख्याने 'ईद्राधुष-
सहस्रामं धनुस्तस्य महात्मनः ॥ पिनाकमिति विख्यातं स च वै पन्नगो महान् । सप्तशीर्षा महाका-
यस्तीक्ष्णदंष्ट्रो विषोत्खणः । ज्यावेष्टितमहाभीवः स्थितः पुरुषविग्रहः । शरश्च सूर्यसंकाशो हृष्टः पाशु-
पताह्वयः । येन च त्रिपुरं दग्धं सर्वदेवमयः शरः' इति । अत एवोदारकर्मा । तदुक्तं लिंगे 'सोमश्च भ-
गवान्विष्णुः कालाग्रिर्वायुरेव च । शरे व्यवस्थिताः सर्वे देवभूतुः प्रणम्य तम् । दग्धमप्यथदेवेश शरं
मोक्तुमिहार्हसि । अथ संसृज्य धनुषि ज्यां हसंस्त्रिपुरार्दनः । मुमोच बाणं विप्रेन्द्र विकृष्याकर्णमीश्वरः ।
तत्क्षणात्तत्पुनर्दग्धं त्रिपुरं तच्छराचिंषाश्रुतिस्पष्टमन्यत् । इदं श्रुतिप्रसिद्धं नाम 'प्राणेश्वरः कृतिवासाः
पिनाकी' इति । वसंततिलकावृत्तामिदं तथा च पैंगलसूत्रं 'वसंततिलका त्मौ जौ गौ' प्रतिपादं तगणः—
—१, भगणः— ॥ जगणः— ॥ द्वयं गुरुद्वयं—, चेति चतुर्दशाक्षरं शकरीछन्दोरूपमेतद्वृत्तं वसंत-
तिलकारण्यं भवतीत्यर्थः । लक्ष्यन्तु वृत्तरत्नाकरे 'उक्ता वसंततिलकातमजाजगोग' इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

ॐ शशिशेखराय नमः ।

मतिमयोऽखिलजीवसमष्टिरप्यमधिदक्षमखे हिमगुर्वथा ॥

इति धिया दयया विधृतस्त्वया शिरसि तेन भवान्शशिशेखरः ॥ ५ ॥

मतिमय इति । शशी चन्द्रः स एव शेखरः शिरोमूषणं यस्येति तथा अयं च चन्द्रः न परिहृद्यमानः प्राकृतः किंतु मतिमयो ज्ञानस्वरूप इत्यर्थः । तथाचोक्तं शिवपुराणे 'ज्ञानचन्द्रकलाचूडं दशदिग्बाहुमंडलम्' इति । तथा वराहपुराणेऽपि 'जटास्वरूपेण समस्तसागराः कुलानलाः सिन्धुवहाश्च सर्वशः ॥ शशी परिज्ञानमिदं तव स्थितं न देव पश्यन्ति कुदृष्टयो जनाः' इति । तथा आखिलजीवसमष्टिः सर्वेषां प्राणिनामैकात्म्यापन्नः । तथा सोमस्य वराहपुराणे प्रजापालनसत्यतपःसंवादे प्रपंचितं 'तास्मिंस्तु मथितो जातो पुनः सोममहीयत ॥ योऽक्षौ क्षेत्रज्ञसंज्ञौ वै देहेऽस्मिन्पुरुषः परः । स एव सोमो मन्तव्यो देहिनां जीवसंज्ञितः' इति । हिमगुरिति हिमशब्दः शीतलवचनः 'तुषारः शीतलः शीतो हिमः' इत्यमरः । गोशब्दः किरणपरः । हिमाः शीतलाः गावः किरणा यस्येति हिमगुः । शीतकिरण इत्यर्थः । एवभूतश्चन्द्रः अनपराधोऽपि संभ्रमवशात्कुद्धेन वीरमद्रावतारेणेतरैरपराधिभिस्सह दक्षाध्वरे अमधि मथितः शिक्षित इति यावत् । ततस्त्वनपराधिनि शिशिनि कृतदयार्द्राचिन्तेन शिवेन तद्गोपोपशमाय शिरसा पुनर्धृत इत्यर्थः । तथाचोक्तमानुशासनिके उमामहेश्वरसंवादे 'सोमस्तत्र मया देवि कंषितेन भयाद्रितः ॥ पश्यंश्चानपराधी सन्यादांगुष्ठेन ताडितः ॥ तथा विनिर्कृतेनाहं सामपूर्वं प्रसादितः ॥ तन्मे चिन्तयतश्चासीत्पश्चात्तापः पुनः प्रिये ॥ तदाप्रभूति सोमं हि शिरसा धारयाम्यहम् । एवं वै पापहनिस्तु भवेदिति मतिर्मम' इति । इदं चानपराधि पीडनमत्यंतपापावहमिति लोकशिक्षणम् । द्रुतविलंबिताख्यं वृत्तमिदम् । तथाच पैगलसूत्रं 'द्रुतविलंबितं नमौ भ्रौः प्रातिपादं नगणो भगणद्वयं रगणश्चैतद्वृत्तं द्रुतविलंबिताख्यं भवतीत्यर्थः । लक्ष्यं च कैदारे 'द्रुतविलंबितमाह नमौ भ्रौः' इति ।

ॐ वामदेवाय नमः ।

वामार्धेन क्रीडासि त्वं त्रिलोकीवक्त्राचारो बल्लुमोदोऽसि तस्मात् ॥

विश्वोत्तीर्णः स्रष्टाामप्यतीतः प्रेयानात्मा कथ्यते वामदेवः ॥ ६ ॥

अत्र वामेन वामार्धेन वामार्धाभिमानिन्या पराशक्त्येति यावत् । इव्यतीति देवः क्रीडाशाली दिवुनी डादाविति धातोः सृष्टिस्थित्युपसहारादिरूपविविधप्रपंचकार्यकर्तृत्वार्थः । तथाच 'स्वतंत्रः कर्ता' इत्यागमप्रमाणसिद्धजगत्कर्तृत्वव्यपदेशस्य परमाशिववृत्तेस्तत्रनमापि पराशक्तिसवलनप्रयुक्तत्वेन । स्वधं न किंचिदापि कार्यं करोतीति भावः । 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न न्यूनतश्चाप्याधिकश्च विद्यते ॥ परास्य शक्तिर्वाविधे व श्रूयते स्वामाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति श्रुतेः । 'लिप्यते न स पापेभ्यः पद्मपत्रमिवाम्भसा' इति श्रुतेः 'शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुम्' इत्यायामियमनो ज्ञेय इति । शक्तेः सकलकार्यानिर्वाहः

त्वस्य परमशिवस्य पुण्यभावस्य तद्वैदासीन्यस्य च दर्शितत्वात् । तेन सप्ततामप्यतीत इत्यर्थः सूचितः अ-
थवा वामो वक्रो लोकविरुद्धकपालक्ष्वेलपैशाचदैर्गवरादिविलक्षणाचरणान्सचासौ देव इति कर्मधारयः
दीव्यतिरस्मिन्पक्षे व्यवहारार्थकः । लोके हीष्टलिप्सयानिष्टपरिजिहीर्षया वा भंगलादिकं निषेव्यते । परम
शिवस्य चेष्टानिष्ठात्मकार्यकारणसंघातरूपप्रपञ्चसंसर्गकत्वेनाचेत्यापरिमितमहिमाधारत्वात्त्वच्छन्द-
चारीत्यर्थः । तेन विश्वोत्तीर्ण इत्येतत्प्रदर्शितम् । अथवा वामः सुन्दरः 'मंगलायतनं देवं युवानम-
तिसुन्दरम्' इत्यागमोक्तेः । सचासौ देवो मुदित इति यावत् । दीव्यतेर्मोदार्थकत्वात् । तथा चा-
कूत्रिमातिशयितपरमप्रेमास्पद इत्यर्थः । 'न वा अरे सर्वस्य कामाय प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय
सर्वं प्रियं भवति' इति श्रुतेः । तेन प्रेयानात्मेत्यर्थः सूचित इत्याशयेनाह वामार्धेनेत्यादि ।
त्रिलोकीवकाचारः त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी तद्रक्तस्तद्विरुद्ध आचार आचरणं यस्येति
तथा वल्गुमोदः वल्गुः सुन्दरो मोद आनन्दो यस्येत्यर्थः । तस्मादिति । उपदर्शितत्रितयहेतोरि-
त्यर्थः । एतस्य विश्वोत्तीर्ण इत्यादिष्वन्वयः । तथा च वामार्धेन कीदृशास्सप्ततामप्यतीतः त्रिलो-
कीवकाचरणाद्विश्वोत्तीर्णः मनोहरानन्दवत्स्वात्प्रेयानात्मेति व्युत्क्रमेण यथायोग्यमन्वयः । यद्यपि
वामध्वासौ देव इति समासे सौन्दर्यस्य देवपदप्रतिपाद्ये आनन्दवत्प्रेयान्वयः । वल्गुमोदोऽसि । ततस्त-
स्मादिति । तन्निर्वचनेन विशेषणीभूतानन्द एवान्वय इति परस्परविरोधिभ्याख्यानव्याख्येययोरैकार्थ-
कत्वस्य व्युत्तिबलभ्यत्वात् । तथापि 'विशिष्टेऽन्वितस्यासति बाधके विशेषणेऽप्यन्वयः' इति
न्यायासौन्दर्यस्य मोदविशेषणत्वेनाप्यन्वयसंभवादविरोध इति । इदं श्रुतिप्रसिद्धं नाम 'वामदेवाय
नमो ज्येष्ठाय नमः' इति । शालिनीसंज्ञकं वृत्तभिर्दे तथा पैंगलसूत्रं 'शालिनी स्तोत्रगौग समुद्रार्थयः'
प्रतिपादं मगणः, तगणद्वयं, गुरुद्वयं च, चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिरित्येतद्वृत्तं शालिन्प्राख्यं भव-
तीत्यर्थः । लक्ष्यं तु कैदारे 'शालिन्पुक्ता स्तोत्रगौगोऽब्धिभोको' इतितल्लक्षणात् ॥ ६ ॥

ॐ विरूपाक्षाय नमः ।

विषमाणि विविधशक्तीन्यक्षीणि विलक्षणानि वाक्त्राणि ॥

हरहेमकूटशैले लिंगे व्यक्तोऽस्यतो विरूपाक्षः ॥ ६ ॥

विषमाणीति । विरूपाणि विषमाणि लोचनानि अक्षीणि यस्य स विरूपाक्षः सौमसूर्या
प्रिलोचन इत्यर्थः । अथवा विरूपाणे इच्छाज्ञानक्रियात्मकत्वेन विविधशक्तीन्यक्षीणि यस्येति
पूर्ववत् । इच्छाज्ञानक्रियात्मकलोचनत्रयवानित्यर्थः । तथाचोक्तं शैवागमे 'इच्छाज्ञानक्रियारूप-
विलसत्त्रोचनत्रयम्' इति । अथवा विरूपाणि विलक्षणान्यक्षाणि इन्द्रियाणि यस्य स
तथा इन्द्रियपदं त्वगादिधातूनामप्युपलक्षणं लोके ह्याहंकारिकाणि भौतिकानि वैन्द्रियाणि
भौतिकास्त्वगाद्या धातवः प्रसिद्धाः । नेतादृशास्त्वगाद्या धातवश्चक्षुस्तदीनि चेन्द्रियाणि परम-
शिवस्य संभवंति । 'निष्क्रियं निष्कलं शान्तं निरवयं निरञ्जनम् । अपाणिपादमश्रोत्रम्' इत्यादि
श्रुतेः । किन्तु उपासकैर्प्यानार्थं परिकल्पितान्यप्राकृतानि इन्द्रियाणि तथैव त्वगाद्या धातव इत्यर्थः

तदुक्तं शिवपुराणे 'अप्राकृतशरीरं तमतिमन्मथरूपिणम् ॥ श्रुतीतिघनीभूतसच्चिदानन्दविग्रहम् ,
इति । अथान्यत्रापि शैवागमे ' नास्ति देहेऽस्थिरुधिरं न मांसं वापि किञ्चन ॥ प्रतिविम्बमिवाकाशे
शक्रचापमिवांबरे ॥ ज्योतिर्मयतया सिद्धमिदं सादाशिवं वपुः ॥ इति । कामिकेऽपि 'चतुर्विंशत्युत्तरं
यन्नुवनानां शतद्वयम् ॥ भुवनाध्वा स संचित्यो देवदेवस्य शूलिनः ॥ सप्तकोटिमहामन्त्रैर्मूलावेद्या-
समुद्भवैः ॥ मंत्राध्वा रुधिरात्मासौ विचित्यः पार्वतीपतिः ॥ अनेकमेदसंभिन्ना मंत्राणां पदसंहतिः ॥
प्रदाध्वासौ पशुपते. शिरामासतया स्थितः ॥ पृथिव्यादीनि पद्विशतत्त्वान्यागमवेदिभिः ॥ उका-
न्यमीभिस्तत्त्वानि शुक्रमज्जास्थिरूपधृक् ॥ इति । एवं परमशिवस्य पंचाननैरुद्धतानि यानि कामिकाय-
ष्टाविंशत्यागमात्मकानि प्रमाणानि तदात्मकत्वेनापि ध्यातव्यं रूपमुक्तं तत्रैव प्रदेशान्तरे यथा
'कामिकं पादकमलं योगजं गुल्फयोर्युगम् ॥ चित्तं पादागुलीरूपं कारणं प्रसूतिद्वयम् ॥
अजिता जानुनोर्युगं दासमूद्धयं विमोः ॥ गुह्यं बीजात्मकं सूक्ष्मं सहस्रं तु कटि-
द्वयम् ॥ पृष्ठभागोऽशुमानस्य नाभिः श्रीसुप्रमेदकम् ॥ विजयं जठरं प्राहुर्निश्वासं हृदयात्म-
कम् ॥ स्वायंभुवं स्तनद्वंद्वमनलं लोचनत्रयम् ॥ नीरामः कण्ठदेशोऽथ रुतंत्र श्रुतिद्वयम् ॥ मुकुटं मुकुटं
नेत्रत्राहवो विमलागमा. ॥ चन्द्रज्ञानमुरः शंभोर्विन्नं वदनपंकजम् ॥ जिह्वा प्रोद्वीतमीशस्य ललितं
गंडयोर्युगम् ॥ सिद्धं ललाटफलकं संतानं कुंडलद्वयम् ॥ यज्ञोपवीतं सर्पोक्तं हारमृक् पारमेश्वरम् ॥
किरणं रत्नभूषास्य वातुलं वसनात्मकम् ॥ एवं तन्नात्मकं रूपमीश्वरस्य विचिन्तयेत् ॥ इति ।
हर हेमकूटशैल इति । हरेति संशुद्धिः हेमकूटमिति क्षेत्रविशेषः 'हेमकूटे विरूपाक्षम्' इति
पात्रे । अत इति उपदर्शितहेतोः विरूपाक्ष इति प्रसिद्धो भवसत्त्यर्थः इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम
'ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमो नमः' इति । गीत्याख्य वृत्तमिदम् । तथाच पैगलसूत्रम्
'आर्यार्धसमा गीतिः' आर्यापूर्वार्धलक्षणकर्मर्ध्वयं यत्र तद्वीत्याख्यं वृत्तं भवतीत्यर्थः । तदुक्तं वृत्तर-
त्नाकरे 'आर्याप्रथमपदलोका यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ॥ दलयोः कृतयतिशोभा ता गीतिं
गीतवान्भुजंगेशः' इति ॥

ॐ कपर्दिने नमः ।

नदीपूरैः शोधादथ सुरधुनीशोधनात्तत्प्रदानात्कचग्रंथेभेदोऽतिगणित गुणः स्यात्कपर्दो वराटः ॥
तदाधारः पूरस्यगनमपि तत्पावनं तत्प्रकाशसमत्वं मरालीं प्रथयासि तनुं छालगण्डे कपर्दी ॥८॥

नदीपूरैरिति पुरपूर्तावित्यस्माद्वातोः सपदादितादावे क्विपि 'राहोप' इति बिलेपे पूरशब्दो
रेफातः पूर्ववाची अन्तर्भावितवर्ण्यर्थात्त एव धातोः कर्तरि वा क्विपि पूरपर्यायः परशब्दः । कशब्दो
जलवाची 'मारुते वेधसि ब्रह्मे पुंसि कः कं शिरोऽनुनोः' इत्यमरः । कस्य पर कपर् जलप्रवाहः ।
स च गौगो विवक्षितः । तेन दायति शुष्यतीत्यर्थः 'देवशोधने' इतिपातोः सुपि स्य' इत्यत्र-
सुपीतियोगविभागात् सुप्पुपपदे 'आतोपातो. कप्रत्ययो भवतीति' कर्तृ कप्रत्यये-कपर्द इति रूपासि
स्तिरित्यभिप्रायेणाह । नदीपूरैः शोधादिति । शोधश्चायं नैर्मल्योन्माने न तु पाद्विषयं 'स्वतः
पवित्रं परमेशतत्त्वम्' इत्यभियुक्तैरन्यत्रपुन पाविन्यान्पेक्षणात् । तथाचोक्तं रामायणे 'पपात जा-
नन्वा पुण्या पुण्ये हृदस्य मूर्धनि' । अथवा कपर् गंगाप्रवाहं दायति शोधयति पवित्रीकरोतीत्यर्थं
अंतर्भावितवर्ण्यर्थात्किप् कर्मण्युपपदे 'आतोनुपसर्गे क' इत्यादि पूर्ववत् । तथाचोक्तं रामायणे
'भवंगपातितं तोयं पवित्रमिति परपुण्य' इति परिकराटंकारेण हेतुश्रामिभाषकं तोपविदेशगमने-

त्वमिष्टेत्याह अथ सुरपुनीशोधनादिति । अथवा कपरं गंगाप्रवाहं ददाति मगीरयायेति । तथेत्याशयेनाह तत्प्रदानादिति । अथवा कपर्दो जटानां ग्रन्थिविशेषः । 'कपर्दोऽस्य जटाजूट' इत्यमरकोशादित्वभिप्रायेणाह कचग्रन्थेर्भेद इति । यद्वा कपर्दशब्दो गुणविशेषपरः । कपर्द इत्यधिकृत्य 'भूमनिन्दाप्रशंसासु' नित्ययोगेशतशायने , इति सुतसंहिताटीकाकारोक्तकोश- । त्वचनादित्याशयेनाह 'आतिशयितगुणः स्यादिति आचिन्त्यापरिमितानन्दसंधाधिगुणविशेषो- । वा कपर्दपदार्थ इत्यर्थः । अथवा कपर्दो वराट इति तदाधार इति योगेन रूढ्या वा कपर्दिव्युत्पत्तीना यथासंभवं क्रमेण प्रयोजनान्याह पुरस्थगनामित्यादिना । । अत्र कपरा जलप्रवाहेण दायति शुद्धतीति प्रथमव्याख्याने तावानपि जलप्रवाहः प्रो- । छनवस्त्रानुपंगेगवारिवच्चुद्धिमात्रफलकत्वेन कथञ्चित्किञ्चिदपि भूमौ विनिपातेन पर्यवसानात् । । गंगातीरभावलक्षणमहिमोक्त्या पुरस्य गंगाप्रवाहस्य स्थगनं स्थिरीभावं प्रथयसि प्रकटीकरोषि- । इत्युत्तरेण संबन्धः । कपरं गंगाप्रवाहं दायति शोधयति इति द्वितीयव्याख्यानं च 'एवंविधे कलियुगे- । दोषाणामेकशोधनम् ॥ महादेवनमस्कारो ध्यानं दानमिति श्रुतिः , इतिकौर्णोक्त्या 'अपवित्रः- । पवित्रो वा सर्वावस्थांगतोऽपि वा ॥ यः स्पर्सेद्देवमीशानं स चाह्यभ्यन्तरः शुचिः' इति शिवधर्मवचना- । स्परमशिवस्य सर्वातिशयपावनोप- । श्रुताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगाहिता ॥ गंगा तारयते । नृणामुभौ वंशौ विशेषतः' इत्यानुशासने स्वचनप्रतिपन्नं यद्गंगापाविश्यं तदपि प्रथयसि त्वमेवेत्यर्थः । । भवागपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः' इत्युपदर्शितप्रमाणवलात्तावतोऽपि गंगापाविश्यस्य भगवतः । परमशिवस्य जटास्पर्श एव कारणमिति भावः । अतएव 'जटास्वरूपेण समस्तसागराः कुलाचलाः- । सिधुवहाश्च सर्वतः' इत्यादिना सिधुवहादीनां महानदीनां जटाश्रयत्वोक्तिरपि संगच्छते इति । कपरं- । गंगाप्रवाहं ददातीति तृतीयव्याख्याने अविद्यमानस्वार्थस्य दानकर्मत्वासंभवेन दूर्वाभावलब्धपुष्पाणिका- । रूपेण तिरोभावितस्य गंगाप्रवाहस्य योऽयं प्रकाशः प्रकटीकरणं तत्क्षमत्वं तत्सामर्थ्यं- । प्रथयसीत्यर्थः । कपर्दो वराट इति पंचमव्याख्याने परमशिवावतारस्य मैरालारूपस्य- । या तनुर्मूर्तिः सा मैराली तादृशीं तनुं वा प्रथयसि करोषीत्यर्थः । तन्नाश्रितामणौ- । मैरालारूपस्य शिवावतारस्य कपर्दमालाधारणकथाया विस्तरेण स्मरणात् । छलगंड- । पदात्स्वार्थिकस्तद्धितश्चन्द्रस आनुगुण्याय कृतः । 'छलगंडे कपर्दिनम्' इति अष्टपद्विशेषाध्याये- । पप्रपुराणात् । श्रुतिप्रसिद्धं वेदं नाम नमः कपर्दिने च व्युत्पत्केऽशाय च , इति श्रुतेः । मेघ- । विस्फूर्जिताख्यं वृत्तमिदं तनुक्तं वृत्तरत्नाकरे 'रसत्वंध्वैर्मौन्तौ ररगुरुयुता मेघविस्फूर्जितं स्यात् ,- । अत्र प्रतिपाद यगणः प्रगणः सगणः रगणद्वयं गुरुकश्च पङ्क्तिः पङ्क्तिः सप्तभिश्च यतिरित्येत- । दृत्तं मेघविस्फूर्जिताख्यं भवतीत्यर्थः । अयं तु अतिशृतेर्भेदः ॥

ॐ नीललोहिताय नमः ।

नेमांगनं प्रकृतिपूरुषं रवेरन्तश्च रूपं युगपद्वपुस्तव ॥

वेद्योऽलिकां वृत्तकणतो ऽरुणासिताज्जातः शिव त्वमिति नीललोहितः ॥ ९ ॥

नेममर्धमंगना यस्य वपुस्तदादृशं तत्र शरीरमित्युक्त्या 'नयोदृशं हरेरर्धमर्धनारी चतुर्दशम् ,- । इति वातुद्वयवचनप्रतिपन्नार्थनारीश्वरात्मकत्वेन नीललोहित इत्युक्तं भवति । तथाच श्रुतिः- । 'अतः सप्तं परं ब्रह्म पुरुषं वृष्णपिपासुम्' इति विंगलं लोहितमित्यर्थः । वेदपादस्तवेऽपि 'अर्ध

पुलक्षणं वंदे पुरुषं कृष्णपिंगलम् , इति प्रकृतिपुरुषात्मकत्वाद्वा तथेत्याह प्रकृतिपुरुषमिति प्रकृतिश्च पुरुषश्च तयोः समाहारः प्रकृतिपुरुषं परमशिवाश्रितायाः विद्यावारिकायाः प्रकृतेस्तमःप्रधान-
तया लोहित्यौचित्यात् । ब्रह्माण्डान्तर्वर्त्यशेषप्राणिराशिवर्तकस्य च पुरुषस्य रजःप्रधानतया नील-
त्वौचित्यादितिभावः । तथाचोक्तं लैंगे 'नीलश्च लोहितश्चैव प्रधानपुरुषान्वयात्' इति । मानुमंडलांत-
र्ध्येयस्वरूपत्वाद्वा तथेत्याह स्वेरंतश्चेति च शब्दः इतीत्युत्तरत्र संबध्यते । 'इतिहेतुप्रक-
रणप्रकर्षादिसमाप्तिषु , इत्यमरः । सूर्यमंडलान्तर्वर्तित्वेन भूगणं यद्रूपद्वयं कंठावच्छेदेन नीलत्वं
तदन्यावच्छेदेन लौहित्यं तद्व्यद्वपुर्मूर्तिस्तवेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'य एषोऽतरादित्ये हिरण्यः
पुरुषो इह्यते । हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेश आप्रणासात्सर्व एव सुवर्णः' । 'असौ यो व सर्पति नीलग्रीवो
विलोहित' इति च । अर्धांगना शरीरत्वात्प्रधानपुरुषान्वयात् ॥ मानुमध्यपरामर्षादाविर्भावाच्च
भावतः , इतिहेतुचतुष्टयेनापि नीललोहितपदप्रतिपाद्यो भवसीत्यर्थः । आविर्भावादिति चरमहेतुं
दर्शयति वेधोऽलिकेत्यादि । वेधसो ब्रह्मणः यदलीकं ललाटं तद्भवो योऽपमंभुक्कणः स्वेदविंदु-
स्तस्मादित्यर्थः । अरुणासिताहोहितनीलाज्जातः आविर्भूतः । तथा च सृज्यमानाया प्रजाया
वृद्धिकामश्चतुर्मुखः पुत्रेच्छातः परमशिव एव पुत्रो मे भूयादित्यभिसंधायामौ जुहाव जुह्वतस्तस्य लला-
टात्समुद्गतः स्वेदविंदुरग्नौ पतंल्लोहितो भूत्वा पुनर्नीलः सन्नृदतिष्ठत् । ततो भगवान्नीललोहितनामा-
आविरभूदित्यादि अशेषेण प्रपंचितं शिवपुराणे यथा 'भूत्वा लोहितमाश्वेव पुनर्नीलमभूततः ॥
नीललोहित इत्येव तेनाविरभवत्प्रभुः' इति । तथा लैंगेऽपि 'वृद्धयर्थं भगवान्ब्रह्मा पुनैः स्वैर्मानसैः
सह ॥ दुश्चरं विचचारैष समुद्दिश्य तपः स्वयम् ॥ तुष्टश्च तपसा तस्य भावं ज्ञात्वास्य बाञ्छितम् ॥
ललाटमभिनिर्मिय ब्रह्मणः पुरतः स तु ॥ पुत्रस्त्वहमिति प्रोच्य स्त्रीस्वरूपोऽभवत्तदा ॥ तस्य
पुत्रो महादेवो ह्यर्थनारीश्वरोऽभवत्' इति । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम 'द्रापे अंधसस्पते दरिद्रं नील-
लोहित' इतिश्रुतेः । ललिताख्यं वृत्तमिदं तद्रुक्तं वृत्तरत्नाकरे 'धीरैरभाणि ललिता तमो जरो
इति प्रतिपादं तगणः भगणः जगणः रगणश्चेति एतत्प्रतिपादयतिकं ललिताख्यं वृत्तं भवतीत्यर्थः
अयं तु जगत्या भेदः ।

मूलश्लोक

शंकरः श्लुषाणिश्च सद्गौंगी विष्णुवल्लभः ॥
क्षिपिविष्टोऽविकानाथः श्रीकण्ठो भक्तवत्सलः ॥

एतान्यष्टौ नामानि निर्वर्कि ॥

ॐ शंकराय नमः ।

कर एव मुखं धत्से भक्तानां कुरूपे च तत् ॥
पीठे चंद्रपुराभित्ये नाम्ना ख्यातोऽसि शंकरः ॥ १० ॥

करोतीति करः । शं सुतं करो यस्येति शं करोतीति वा शंकरः । शमित्युपपदे कृन्धातोरच्प्रत्य-
यादित्यभिप्रायेणाह कर एवेत्यादि । पीठ इति अष्टपक्षिपीठान्तः परिमाणितं यच्चंद्रपुराख्यं पीठं
तत्रत्यष्टिगे शंकरत्वेन प्रसिद्धत्वाच्च शंकरत्वेन निर्वाच्यो भवसीत्यर्थः । एतन्मन्यत् । इदं च श्रुति-
प्रसिद्धं नाम 'नमः शंकराय च भयस्कराय च' इति । पथ्यावकास्यं वृत्तमिदं तथाच पंगने सुत्रे
'पथ्या सुगोज' इति प्रतिपादं प्रथमाक्षरोत्तरं मयरसतत्रभनान्नपनमो गुणो विषमपादे चतुर्थाक्षराद्यगण

तथैव समपादे चतुर्थाक्षराज्जगण एव पादांतिमाक्षरं गुरुर्वाल्घुर्वेतद्वृत्तं पद्याख्यं भवतीत्यर्थः ।
तथा च कैदारे 'युजोर्जेन सरिद्धर्तुः पद्यावकं प्रकीर्तितम्' ,

ॐ शूलपाणये नमः

शिव तृप्तपुरस्थलिंगमध्ये प्रकटस्संस्त्रिगुणात्मकालोकैः ॥

शुचिभक्तिदशादिभिस्त्रिशूलं विदधंस्त्वं प्रथितोऽसि शूलपाणिः ॥ ११ ॥

शिवेति त्रिगुणेत्यादि । त्रिगुणाश्चात्मानश्च कालाश्च लोकाश्चेति तथा शुचयश्च भक्तयश्च
दशाश्च आदिश्चेति च द्वंद्वः । शुचयोऽग्नयः । गुणाः सत्त्वाद्यः आत्मकालोकशुचिभक्तिदशादिभि-
स्त्रिभिरिति त्रित्वस्योत्तरत्रापि संबंधः । तथाच सत्त्वरजतमोरूपगुणैः, आत्मातरात्मपरमात्मरूपैरा-
त्मवर्गैः भूतभविष्यद्वर्तमानारूपैः कालैः, स्वर्गमृत्युपातालारूपैर्लोकैः, गार्हपत्याहवनीयद्रक्षि-
णारूपैरग्निभिः, इच्छाज्ञानक्रियात्मिकाभिः शक्तिभिः, बाल्ययौवनवार्धक्यारूपैरवस्था-
विशेषैः, जागृतस्वप्नसुषुप्तिभिर्वाऽवस्थाभिरादिपद्माह्याभिः, धृष्टिस्थितिर्संहतिरूपकृत्यादिभिश्च परि-
कल्पितं यन्निशूलं तद्विधारणाच्छूलपाणिरिति प्रसिद्धो भवसीत्यर्थः । तथाचोक्तं पद्मपुराणे 'अथ
यज्ञात्मको विष्णुस्त्रिशूलं मनसाकरोत् । गुणावस्थानिकालात्मलोकशक्तित्रयात्मकम्' इति । अत-
एव शैवागमादौ 'इच्छाज्ञानक्रियारूपास्त्रिशूले शक्तयो मताः' ॥ तथा 'त्रैगुण्यं शूलमेतस्य
परशुः सत्यनिष्ठता' इति च । एवंभूतस्य त्रिशूराख्य करस्थत्वोक्त्या अनिर्वचनीयसामर्थ्याश्रयीभूताया
अपि मायायाः स्वाधीनत्वमुक्तं भवति । शिवतृप्तपुरस्थलिंगमध्ये इति । शिवेति संबुद्धिः ।
तृप्तपुरमिति क्षेत्रविशेषः । स्पष्टमन्यत् । इदं च ध्रुतिप्रसिद्धं नाम 'तस्य ललाटाच्यभः शूलपाणिः
पुरुषोऽजायत' इति । औपछन्दसिकारूपं वृत्तमिदं तथा च वैंगलसूत्रं (?) औपछन्दसिकं प्रति-
पादं विपमपादयोः षण्मात्रोत्तरं रगणयगणौ समपादयोस्त्वष्टमात्रोत्तरं तावेव गणौ एतदौपछन्द-
सिकारूपं मात्रावृत्तं भवतीत्यर्थः । मात्रास्वपि केचन नियमा आकरे द्रष्टव्याः तथा च कैदारे
'पथितयौ तथैव शेषमौपछन्दसिकं सुधीभिरुक्तम्' इति ॥ ११ ॥

ॐ सद्गङ्गिने नमः ।

दुहिणस्यैकं वदनं मिथ्यावचनं दृष्ट्वा सद्यश्छिन्नं

न ततो वेधोमरणं शंभोः क पुनर्द्विसाजन्यं पापम् ॥

अथ देवार्थं वहसि त्वं तज्जनशिक्षार्थं खट्वाया वा

चरणं यत्तद्विमलं सत्त्वं प्रथितस्तेन त्वं खट्वांगी ॥ १२ ॥

दुहिणस्येति 'सद्गङ्गं देवार्धम्' इत्यापस्तवस्मृतदेवार्धमेव सद्गङ्गपदार्थः । तच्च देवस्यार्धमिति
वा नरशिरःकपालप्रोतदेवविशेषो वा देवार्धमित्यन्यदेवतत् । तद्वहसि लोकशिक्षार्थं स्वर्कारोपि
खट्वांगीत्यर्थः । ननु ब्रह्मशिरोलवनप्रयुक्तपापहरणार्थमेवेदं सद्गङ्गामुरीकियताम् 'कपालपाणिः
खट्वांगी ब्रह्मचारी सद्योत्थितः ॥ पूर्णदोदशभिर्धर्मैर्ब्रह्मा प्रतिमुच्यत' इतिशांतिपर्वणि प्रायश्चित्त-
निधारणार्थत्वेन प्रतिपादितत्वात् । तर्हि जनशिक्षार्थमित्युक्तमत आह दुहिणस्येत्यादि
दुहिणस्य ब्रह्मणो मिथ्यावचनं मिथ्यारूपं मृषावचनं यस्मिंस्तादृशमेकं वदनं सद्यस्तत्कालमेव छिन्नं

नूनं संहतमिति यावत् । मिथ्यावचनं हृष्टेत्यनेन मिथ्यावचनस्य दर्शनस्योच्छेदहेतुत्वप्रति-
पादनात्त्वस्य प्रागुपदर्शितसत्यसंधत्वमुक्तं भवति । ननु 'न हि स्यात्सर्वभूतानि' 'अहिंसा परमो
धर्मः' 'न ब्राह्मणं हन्यात्' इत्यादिबहुतरप्रमाणपरिवर्जितब्रह्महननविदोषप्रसक्तया प्राणिहिंसक-
त्वादिरूपकौयोदिधर्मधर्मितया 'त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशतम्' इत्यादिप्रमाणासिद्धप्रशान्तत्वादि-
स्वरूपधर्मविरोध इत्याशङ्क्याह तत इति । ततस्तावन्मात्रेण ब्रह्मशिरोलवनमात्रेण वेधोमरणं
नाभूदित्यर्थः । अत एव न हिंसाप्रयुक्तपापानुबन्धोऽपीत्याह कपुनरिति । एकास्मिच्छिरस्युच्छिन्नेऽ
प्यवशिष्टानामनपायात्कुनो हिंसाप्रसक्तिः कुतस्तज्जन्यपापं परमाशिवस्य सम्भवतीत्यर्थः । स्वाभाविक-
ज्ञानबलक्रियत्वेन परमशिवस्येच्छामात्रशक्तिप्रधानत्वादिति भावः । तथाच प्रत्यवायरहितेनापि
परमशिवेनैवं प्रायश्चित्तमाचरितं यादि किमु वक्तव्यमल्पमतिमद्वाधुनिकजीवराशेरित्यापामरसाधारणा-
सिद्धलोकप्रायश्चित्तप्रवृत्तिदाढ्यार्थमित्यर्थः । प्राणवियोगमात्रेऽपि ब्रुहिणाशिरोलवनमात्रेण
तद्वननावहितप्रायश्चित्ताचरणे प्रवृत्तिर्यदि किमु साक्षात्तद्वधकर्तुस्तदाचरणे वक्तव्यमित्यामि-
प्रायेणाह ब्रह्मसीति वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययनाविशेषेण यावत्कालपरामर्शे सार्वकालीनं स्यात् । तद्वा-
राणस्य प्रयोजनाकांक्षायामेतस्यापि प्रयोजनत्वेनोपवर्णयितुमुचितत्वादिति भावः । तथाचोक्तं ब्रह्माण्डपु-
रणे 'यद्यप्यमुक्तप्राणोऽसि तथाप्येषोऽनघोऽपि सन् ॥ भिक्षाचरणमात्रेण प्रयाश्चित्तो भविष्यति
एवंकृते न केनापि ब्रह्मद्रोहः कृतो भवेत् ॥ इत्युक्त्वासौ गणेशानो देवं देवोऽभ्यभाषत ॥ ब्राह्मणे
नावमंतव्यमितिलोकस्य कलस्ये ॥ युवा भिक्षाटनं कर्तुं नियुक्तावनघो मया' इति ।
अथवा सद्वाया मंचस्य अंगं पादः सोऽस्यायुधत्वेनेति खट्वांगी खट्वांगायुः खानित्यर्थः । तदुक्तं
कामिके सदाशिवप्रतिष्ठापटले 'पिंगलाभजटाजूटं दशदोर्द्विद्वन्द्वितम् ॥ अभयं च प्रसादं च तथा
शक्तिं त्रिशूलकम् ॥ खट्वांगं दक्षभागस्थैर्वहंत करपल्लवः ॥ भुजगं चाक्षमाला च डमरं नील-
पंकजम् ॥ बीजापूरं च वामस्थैर्वहंत सुप्रसन्नकम्' इति । इदं खट्वांगं न प्राकृतमित्याह
विमलं सत्त्वमिति । शुद्धसत्त्वप्रवर्तकज्ञानक्रियारूपशक्तित्रयात्मकमित्यर्थः । तदुक्तं शैवागमे
'इच्छाज्ञानक्रियारूपाश्चिश्नः शक्तयो मताः ॥ उक्तास्मा एव खट्वांगशुद्धसत्त्वप्रवर्तका' इति । एतेन
'महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तक' इति श्रुतिसिद्धशुद्धसत्त्वप्रवर्तकत्वं सूचितम् । शुद्धसत्त्वस्व-
रूपं यत्खट्वांगं तद्ब्रह्मसीति पूर्वेण संबन्धः । तेनेति उपदर्शितरीत्या उक्तार्थप्रतिपादकत्वेन सद्वागीति
प्रतिपाद्या भवसीत्यर्थः । शंभुसंज्ञकं वृत्तमिदं तथाचोक्तमभियुक्तेः 'दशबाणार्थैर्यतिधारी स्तोभयमा-
मोगंगः शंभुः प्रोक्त' इति । प्रतिपादं सगणः तगणः यगणः भगणः मगणः द्वागणः पंचभि-
धेतुर्भिश्च यतिरित्येतद्वृत्तं शंभुसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । 'नवबाणाक्षैर्यतिधारी' इत्यापि पाठान्तरम् । तच्चो-
दाहरणान्तरविषयमन्वष्टम् ॥ अतिधृतेर्भद्रोऽयम् ॥

ॐ विष्णुवल्लभाय नमः ।

वितरन्हरये तपस्यते पदरेखाजनितं सुदर्शनम् ॥

वपुर्धर्मपि मियाय ते प्रथितस्त्वं भुवि विष्णुवृद्धभः ॥

विष्णुवृद्धभः उपासकत्वेन प्रीतिविषयो यम्येत्यभिप्रेत्याह वितरन्निति जलंधरवधार्थं स्वपदागु-
हरेतातः आविर्भूतं यत्सुदर्शनं तच्चिरकालतपस्यते उपासीनाय विष्णवे वितरन्द्दानस्य विष्णु-
प्रियो भवसीत्यर्थः । तथाचोक्तमन्यत्र 'चरणांगुदरेसोत्य जन्ममये सुदर्शनम् ॥ प्रदाय विष्णवे शूलं
स्य जगत्त वेष्णुम्' इति शैवश्रुतं दत्त्वा वेष्णवे सुदर्शनं जगत्प्रेष्यम् । विष्णोऽपरासक्तं च
सौमित्रे परीणि अभ्यन्यामानं प्रति परमशिवेनैव प्रदर्शितम् । 'सत्यशोचाजैवत्यागिस्तपसा नियमेन च
क्षाया धृत्वा च भक्त्या च कर्मणा मनसा गिरा ॥ यथावदहमाराध्यः कृष्णोऽस्मि विन्दुहर्मजः ॥

तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्वो मम न विद्यते, इति ॥ अथवा विष्णोर्बल्लभः उपास्यत्वेन प्रिय इति तथेत्याशयेनाह वपुरर्धमपीति । ते तत्र प्रियाय त्वद्भजेनकपरायणाय अर्धवपुरपि वितरन्निति पूर्वेण संबंधः । वपुरपीत्यपिना भोगायतनसमष्ट्यात्मकत्वेन शरीरस्य परमप्रेमास्पदतया दातुमयोग्यस्यापि दातेन किमन्यासामणिमाद्रिसिद्धीनां दाने वक्तव्यमिति निसर्गसिद्धं पारमैश्वर्यमौदार्यमित्यर्थः सूचितः तथाच परप्रेमास्पदाभूत इत्यर्थस्तात्पर्यविषयीभूत इति द्रष्टव्यम् ॥ 'उमासहायं परमेश्वरं विभुम्, इत्युपक्रम्य 'स एव विष्णुः स प्रमाणः स कलाभिः' इत्यादिश्रुतेः । आवयोर्नतरं नास्ति शब्दे रर्थश्च गोपते, इत्यादि श्रुतेश्च परस्परामेदस्य स्पष्टीकृतत्वात् । 'त्रयोदशं हरैरर्धमर्धनारीचतुर्दशम् ॥', इत्यादिवातुलशुद्धवचनप्रतिपन्नार्धनारीश्वरहर्षधादिषष्टि तपंचविंशतिमूर्तीनामपि परमाशिवामेदस्यान्यत्र प्रपञ्चितत्वात् । इति सर्वमवदातं वैतालीयाख्यं वृत्तमिदं तथाचोक्तं पैंगले 'वैतालीयं दिस्वा अयुक्पादे युष्मादे वसवोऽनेल्मीः' इति । अयुक्पादः विषमपादः युक्पादः समपादः द्विरिति वसव इत्यत्राप्यन्वेति स्वराः सप्त वसवः अष्टावधिकारसूत्रान्मात्रा इत्यनुवर्तते तथाच विषमपादयोः चतुर्दश मात्राः । समपादयोः पौडश मात्राः पादचतुष्टयेऽप्येते लघुरित्यन्वेति । रगणः लघुर्गुरुश्चेति अक्षरपंचकात्मिकाः अष्टौ मात्राः । अंते पादा वसानवर्तिन्यः तथा च विषमपादयोः षण्मात्राः पूर्ववर्तिन्यः अन्याश्चांत्यवर्तिन्य इत्येतद्वैतालीयसंज्ञकं वृत्तं भवति । तथाच कैदारे 'पट्टिपेमेष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरंतरः । नसमात्रपराश्रिताः कला वैतालीयं ते रलौ गुरुः' त्येतन्मात्रासंज्ञकं वैतालीयाख्यं वृत्तं भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

ॐ शिपिविष्टाय नमः ।

पशवः परमात्मनि धीविरहाद्विपदोऽपि नराश्च सुराः शिष्यः ॥

तदनुग्रहकृद्दयं प्रविशन्नप्रथितोऽसि विभो शिपिविष्ट इति ॥ १४ ॥

पशव इति । शिष्यः पशवः इत्यन्वयः । शिष्यः शिपिपदवाच्याः पशवः इत्यर्थः । 'यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिः' इति श्रुतेः । ते पशवः किं परिहृद्यमानाः प्राकृतगवादिरूपाः नेत्याह द्विपदोऽपीत्यादि । द्विपादत्वोपलक्षिता ये नराः सुरा वा सर्वेऽपीत्यर्थः । ननु लोमवष्टांगूलवत्त्वस्य चतुष्पात्त्वस्य वा पशुपदप्रवृत्तिनिमित्तं तेषां कथं तथात्वमत आह परमात्मनीति । विषयत्वं सप्तम्यर्थः । तथाच परमात्मविषयकस्वरूपावगमाभावादज्ञानाश्रयत्वाविशेषेणोपदर्शितानामपि पशुपदप्रवृत्तिविषयत्वं संभवत्येवेति भावः तथाचोक्तं शारीरिके भगवत्पादैः 'पश्वादिभिश्चाविशेषात्' इति तथा लैंगेऽपि 'देवादयः पिशांचाताः पशवः परिकीर्तिताः ॥ तेषां पतित्वात्सर्वेशो भवः पशुपतिः स्मृत' इति । तदनुग्रहेति । तेषां शिपिपदप्रतिपाद्यानां यावन्नरसुरादिप्रपञ्चात्मकपशूनां योऽयमनुग्रहः कृपावलोकनविषयीकरणं तत्करोति इति तदनुग्रहकृत् । हृदयं प्रविशन् इति । अग्रेषामणिनां हृत्पुंडरीकं प्रविशन् 'तत्सुप्ता तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतेः तत्तत्प्राणिविशेषातर्यामितयेति यावत् । वस्तुतस्तदीयमानसध्याने विषयीभाव एव हृदयप्रवेशः । तथाचानाद्योपरतांतर्करणा नामशेषजंतुनामप्यनुग्रहार्थं तत्तत्प्राणिविशेषातः स्फुरितः संस्तथा प्रसिद्धो भवतीत्यर्थः । शिपिविष्ट इति शिपिविष्ट इतिनामव्युत्पत्तिः । श्रुतिप्रसिद्धं चेदं नाम 'नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च' इति श्रुतेः ॥ तोटकाख्यं वृत्तमिदम् । तथा च पैंगलसूत्रे तोटकं सः' इति प्रतिपादं चत्वारोऽपि सगणा यत्र भवन्ति तत्तोटककाख्यं वृत्तं भवतीत्यर्थः । तथैव कैदारे लक्ष्यम् 'इह तोटकमंबुषि कथितम्' इति ॥ १४ ॥

ॐ अंबिकानाथाय नमः ।

नायासि हिमाचलमुपां मनसा तां नायसेऽथ तन्नायः ॥

प्रकटोऽसि देविकायां लिंगे तेनांबिकानाय ॥ १५ ॥

अंबिकां नाथति याचते इति वा अंबिकाया नाथः पतिरिति वा । तथाचांबिकायाचकः अंबिके
चतुरंबिकापतिरिति वा यथायथमर्थः । इत्याभिप्रेत्य परमाशिवाभिमुख्यं द्योतयन्नाह नाथसीत्या-
दि । हिमाचलं प्रत्युमां नाथसि याचसे अथवा मनसा ता नाथसे आशासे इत्यन्वयः नाथूनाधु-
याज्रोपतापैश्वर्याशीःष्विति पठितस्य घातोरनुदात्तेतो ह्याशिष्यर्थ एवात्मनेपदस्य 'आशिषिनाथ' ,
इतिसूत्रेण नियमात् । अतएव नाथ इत्यात्मनेपदस्य घातोराशासनमेवार्थः । देविकेति । देवि-
काख्यक्षेत्रविशेषे विराजमानं यद्विग्नं तंत्राविकानाथेश्वरत्वेन प्रकटः प्रसिद्धः इत्यतोऽप्यंबिकानाथ
पदप्रतिपाद्यो भवसीत्यर्थः । श्रुतिप्रसिद्धं चेदं नाम 'नमो हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णीय हिरण्यरूपाय
हिरण्यपतयेऽविकापतये उमापतये पशुपतये नमो नमः' इति । आर्यावृत्तमिदं 'स्वरा अर्ध चार्यार्धम्'
इत्यादिसूत्रादकनोक्तं एतद्वृत्तमैकैदारे 'त्रिष्वकेषु पादोदलयोरगोषेपु दृश्यते यस्याः' ॥ पथ्येति ना-
म तस्याश्छन्दोविद्धिः समाख्यातम् ॥ इति । अस्मिन्वृत्ते पूर्वार्धं गुरुसहिताः सप्त गणाः तत्रापि षष्ठः
जगणो वा नगणः नतु अन्यः यरता गणा न संत्येव किंतु चतुर्मात्राभावात् । विगणेषु यतिरिति
पूर्वार्धं भवति । उत्तरार्धं तु सर्वं प्राग्वदेव षष्ठस्थाने लघुरिति पथ्यार्याख्यं वृत्तं भवतीत्यर्थः ॥१५॥

ॐ श्रीकंठाय नमः

क्ष्वेलं गंगामिदोलंखामाद्योत्थां वा कांतिं कंठे ॥

विभ्रन्मांडल्येशे लिङ्गे विख्यातोऽसि त्वं श्रीकण्ठः ॥ १६ ॥

अत्रच श्रीयुक्तः कण्ठो यस्येति मध्यमपदलोपिसमासे विधानुल्लिखितकंठवाङ्मोहोपरक्तकण्ठ-
वान्वेत्यर्थ इतिकेषांचिद्व्याख्यानं तत्स्पष्टत्वादुपेक्ष्य प्रकारान्तरेण व्युत्पत्तिमनुसरति क्ष्वेलमित्यादि
श्रीशब्दः क्ष्वेदपरः तज्जन्यशोभापरश्च 'श्रीर्वरचरनाशोभासंवत्सु रविशसिषु । वाणीलक्ष्मीलवं-
गेषु विषे बिल्वेऽप्यथ त्रिषु ।' इति नानार्थरत्नमालावचनात् । कमित्यव्ययस्य जलवाचितपा
जलसामान्यलाभे प्रकृते च तद्विशेषविवक्षायां गाममेवजल कम् शब्दार्थः । ठशब्दश्चन्द्रवाची, 'बृहद्भनो
च ठः प्रोक्तस्तथा चन्द्रस्य मण्डल' इति अनेकार्थधर्मानिमज्जयुक्तेः । तथा च श्रीश्च कम्च ठभ्येति
श्रीकंठाः ते चास्य संतीति श्रीकंठ इति द्वयोर्त्तरं मत्वर्थायाचप्रत्ययातेन श्रीकंठपदेन हालाहलं विपं
तज्जन्यकांतिं च कंठावच्छेदेन गंगजलं चार्द्धी कलां च तदन्वयेदशावच्छेदेन वहसीत्यर्थः । कंठे
विभ्रदित्यत्र कंठदेशस्तदन्यदेशस्याप्युपलक्षकः । मांडल्येश इति मांडल्येशाख्ये क्षेत्रविशेषे श्रीकंठे-
श्वरत्वेन प्रसिद्धत्वात् श्रीकंठपदप्रतिपाद्यो भवसीत्यर्थः । विद्युन्मालाख्यं वृत्तमिदं । तथा च पैगलं
सूत्रम् । 'विद्युन्माला मौ गौ' प्रतिपादं मगणद्वयं गुरुद्वयं चेत्तद्वृत्तं विद्युन्मालाख्यं भवतीत्यर्थः । तथा
च वृत्तरत्नाकरे लक्ष्यं । मो मो गो गो विद्युन्मालेत्यनुपुच्छदोभेदोऽयम् ॥ १६ ॥

ॐ भक्तवत्सलाय नमः

दासानुरस्यावपसीति तर्णकान् भक्तात्मकानोदन वाल्को भयम् ।

पोपाय गूणहास्यथ तेषु सौहृदं पुष्पासि तस्मादसि भक्तवत्सलः ॥ १७ ॥

भक्तान् दासान् वत्से उरसि लानि गूणहातीति भक्तवत्सलः 'उरो वत्सं च वक्षश्च' इत्यमरः । अथवा
पत्तशब्दस्तर्णकपरः तथा च भक्ताश्च ते वत्साश्च तान् लाति तथा अथवा 'वत्सोसाभ्यां कामवल' ,
इति मत्वर्थे लच्प्रत्ययसमवधाने वत्सशब्दः कामवचनः । तद्वान् वत्सलः मत्तेषु वत्सलः प्रेमा-
तिशयशालेति तथेत्समिभाषेणाह दासानुरस्यावपसीत्यादि । आवपसि गूणहासीत्यर्थः । तर्णकान्
शिशुविशेषान् 'सत्रो जातस्तु तर्णक' इत्यमरः पोपाय रक्षणार्थं तेषु मत्तेषु सौहृदं प्रेमातिशय
विशेष पुष्पासि पूरयसीत्यर्थः । इन्द्रवंशाख्यं वृत्तमिदं । तथा च पैगलसूत्रं । 'इन्द्रवंशा तोजो' प्रतिपादं
तगणद्वयं जगणो रगणश्चेत्तद्वृत्तं इन्द्रवंशाख्यं भवतीत्यर्थः । तथाच केद्वारोक्तिः 'स्याद्विद्वंशा ततनेर-
रनेर' इति लक्ष्यमणात् ।

सुलल्लोकः

भवः शर्वत्रिलोकेशः शितिकण्डः शिवाभियः ।

चग्रः कपाली कामारिंशकामुरमूदनः ॥

एतानि नव नामानि निर्वर्कि.

ॐ भवाय नमः

सत्तामात्रमधिष्ठानमुपादानमसि विश्वस्य ।

सलिलस्याधिष्ठात्री मूर्तिस्तव तेन विश्रुतोऽसि भवः ॥१८॥

भूवातोः सत्तार्थकात्कर्तरिपचाद्याचि भवत्यस्तीति भवः । सत्तामात्रस्वरूप इत्यर्थ इत्याभि-
प्रायेणाह सत्तामाश्रयति प्रपंचाधिष्ठानभूतसत्तामात्रस्वरूप इत्यर्थः । अस्तरेववेदं रूपं अस्त्यास्मिन्
विश्वं इत्यधिकरणे अस्त्यस्माद्विश्वमित्युपादाने वाक्कदोरधिप्रत्यये अस्तेभूरिति भ्वादेशेच भव इति
रूपसिद्धिः इत्यभिप्रायेणाह अधिष्ठानमुपादानमसीति चराचरात्मसिलप्रपंचजगतस्य अधि-
ष्ठानमाश्रयः उपादानं वृत्तिप्रयोजनकं चेत्यर्थः । 'यतोवा इमानि भूतानि जायते । येन जातानि
जीवन्ति । यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीति यो योनिमीधतिष्ठत्येको यस्मिन्निदं संचविचैति
विश्वमृहत्यादिश्रुतेः अथवा अष्टमूर्तिसमष्ट्यात्मकपरमशिवाभिन्ना सलिलाधिष्ठात्री श्रीमूर्तिरेव वा
भव इत्युच्यते । तदुक्तं लेंगे तद्यथा 'अष्टमूर्तिर्जगद्व्याप्य स्थितोऽयं परमेश्वरः ॥ चराचराणां
भूतानां धाता विश्वंभरात्मकः ॥ भव इत्युच्यते देवैर्भगवान्वेदवादिभिः । इति तथाचैकात्मिका
नानात्मिका वा मूर्तिरेव भवपदप्रतिपाद्येतिप्रायेणाह सलिलस्येति तव मूर्तिः इत्यत्र 'राहोः
शिरः' इतिवद्भेदार्थकषष्ठ्या त्वदभिन्नाष्टमूर्तिर्भवपदप्रतिपाद्येत्यर्थः । इदमुपलक्षणं भवत्यादिर्म-
वत्यन्योन्यमस्माद्भ्रातृद्वय इति वा भवः । परस्परं ब्रह्मविष्णुरुद्राणामुत्पादक इत्यर्थः । तथा-
चोक्तं शिवपुराणे वायुसंहितायां 'त्रयस्ते कारणात्मानो जाताः साक्षान्महेश्वरात् ॥ इत्युपक्रम्य
'तपसा तोषयित्वा तं पितरं परमेश्वरम् ॥ ब्रह्मनारायणौ पूर्वं रुद्रः कल्पातरेऽसृजत् ॥ कल्पान्तरे
पुनर्ब्रह्मा रुद्रविष्णु जगन्मयौ ॥ विष्णुश्च भगवांस्तत्र ब्रह्माणमसृजत्पुनः ॥ नारायणं पुनर्ब्रह्मा
ब्रह्माणं च पुनर्भवः ॥ एवं कल्पेपु सर्वेपु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ परस्परस्माज्जायन्ते परस्परजयैषिणः ॥
इत्यपि द्रष्टव्यम् । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम ॥ 'नमो भवाय च रुद्राय च' इति उद्गीत्याख्यं वृत्तमिदं
तथा च पैंगलसूत्रं 'व्यक्त्रेमणोद्गीतिः' आर्यार्षद्वयलक्षणयोः पूर्वोत्तरवैपरीत्ये उद्गीतिसंज्ञकं
भवतीत्यर्थः । तथाचोक्तं वृत्तरत्नाकरे 'आर्याशकलं द्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद्यस्याः ॥ सोद्गीतिः
किंल गदिता तद्व्यत्ययशब्दसंयुक्ता' इति ॥ १८ ॥

ॐ शर्वाय नमः ।

यदेतदाभाति बहुप्रकारं जगत्तदंते सकलं शृणासि ॥

अधिष्ठितो मध्यमदेशलिंगे धरण्याधिष्ठातृयापि शर्वः ॥ १९॥

यदिति शृणासि दिनस्त्यंतकाले सर्वमिति शर्वः 'कृगृहृहृम्योः व' इत्यौणादिको वप्रत्यय इत्यभि-
प्रायेणाह यदेतत्परिदृश्यमानं विषयादिविविधविषयात्मकं जगत्तदंते प्रपंचोपसंहारकमहाप्रलयाव-
सरे शृणासि उपसंहरसीत्यर्थः । 'मध्यम सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ मयि सर्वं लयं याति
तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम्' इति श्रुतेः । मध्यमदेश इति क्षेत्रविशेषः तत्रत्यलिंगे सर्वेश्वर इति प्रसिद्ध
इत्यर्थः । धरण्यापि पुण्यव्याभिमानीभूतिः शर्वपदार्थ इत्यर्थः । परमशिवाभिन्नाष्टमूर्तीनामं-
तः शर्वमूर्तेः पृथिव्याधिष्ठातृनया अन्यत्र प्रपंचितत्वात् । तदुक्तं शिवपुराणे 'ऊर्ध्वं शर्वात्मिका मूर्ति
रितिशास्त्रस्य निश्चय' इति । इदं श्रुतिप्रसिद्धं नाम 'नमः शर्वाय च पशुपतये च' इति उपेन्द्रवज्राख्यं
वृत्तमिदं तथाच पैंगलसूत्रम् 'उपेन्द्रवज्राज्जोऽगौर्' प्रतिपादं जगणः, तगणः, जगणः, मुहुर्यचे-
तितद्रुत्तमुपेन्द्रवज्राख्यं भवतीत्यर्थः । तथाच लक्ष्यं कैदारे 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गो' ॥ १९ ॥

ॐ त्रिलोकेशाय नमः ।

ऊर्ध्वाधोमध्यभुवामपरासुरमानवप्रकरनिविडानाम् ॥

अंतर्पनानात्रिपुटीसाक्षितया शंकर त्रिलोकीशस्त्वम् ॥ २० ॥

त्रयाणां लोकानां समाहारत्रिलोकी तस्या ईशत्रिलोकीशः तन्नियामकः तत्साक्षीचेत्याशयेनहा ऊर्ध्वा इति । अत्र च भूशब्दो भुवनपरः ऊर्ध्वाचापश्च मध्यं च तद्भूषाणि यानि भुवनानि तेषामम- राश्च मानवाश्च तेषां यः प्रकरः समूहः तेन निविडानि संदृष्टानि यान्यूर्ध्वाधोमध्यभुवना- नि स्वर्गपातालमयारुगं लोकास्तेषामंतर्पननादंतर्पामितया तत्कार्येषु प्रेरणादिव्यर्थः एवंचत्र यावद्विषयेष्वपि चराचरात्मकेषु प्रत्येकवृद्धिवैचित्र्यद्वारा सर्वानपि लोकान्स्वस्वकार्ये प्रवर्तयती- त्युक्तं सर्वाति गमित्वलक्षणम् । त्रिलोकीश-चमुक्तं भवति तथाच श्रुतिः 'एकं देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्व- व्यापी सर्वभूनातरात्मा एको जालवानांशत ईशानीभिः सर्वल्लोकानीशत ईशानीभिः । एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्युः य इमांल्लोकानीशत ईशानीभिः । प्रत्यङ्नामासंचुकोचांतकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोतेति अथवा साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतिप्रासिद्धं लोकसाक्षित्वमेव त्रिलो कीशत्वमित्याह त्रिपुटीसाक्षितयेति । पुटशब्दोऽपि विषयपरः त्रयाणां पुटानां समाहारः त्रिपुटी स्वर्ग- कीशत्वमित्याह त्रिपुटीसाक्षितयेति । पुटशब्दोऽपि विषयपरः त्रयाणां पुटानां समाहारः त्रिपुटी स्वर्ग- मृत्युपातालात्मकविविधप्रपञ्चाकारवृत्तिविशेषविषयसाक्षितया वा त्रिलोकीश इत्यर्थः । मूले च लोक- पदं प्रथमव्याख्याने भुवनपरं 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । द्वितीयव्याख्याने च लोकपद इति कर्म- व्युत्पत्त्या विषयपरमिति । त्रिलोकेश इति पाठे त्रिलोकेषु ईशः ईशानं यत्येति वा त्रयो लोकाः य- स्मिन्स्वकर्मत्वादिसंबंधेन तादृशमाशानं यत्येति वा व्याख्ययम् । त्रयो लोकास्त्रिलोकास्तदीश इति वा त्रित्वसहिता ये लोकास्तदीश इति वा व्याख्याने लक्षणमात्राधिक्येऽप्युभयोरपि कर्मधारय- त्वविशेषाद्विकसंख्ये संज्ञायाभितिनिग्रमविरोध इत्यवगंतव्यम् । आर्यागीत्याख्यं वृत्तमिदं तथा च 'पंगलसूत्रम्' अर्थे वसुगणा आर्यागीतिः इति । स्वरार्थं चार्यार्थमित्यादि त्रैलोक्यितायाः आर्यायाः अन्यतरस्मिन्नुभयस्मिन्वा अर्थे वसुगणा अष्टौ मात्रागणाः यत्र संति तद्वार्तागीतिसंज्ञं वृत्तं भवती- त्यर्थः । प्रकृते चार्द्धद्वयेऽपि अष्टौ मात्रागणा इति द्रष्टव्यम् । चतुर्मात्रात्मको मात्रागणः लघुरेकमात्रो गुरुर्द्विमात्रादिकमाकरऽपि द्रष्टव्यं लक्ष्यं तु 'आर्यपूर्वार्धं यदि गुरुण्येवेनाधिकेन निधनेयुक्तम् ॥ इतरं तद्वन्निसिलं यदीयमर्धमुदितंयमार्यागीति ॥ २० ॥

ॐ शितिकंठाय नमः ।

दधद्भिगलमिन्द्रपविप्रहातिमभवं कालम् ॥

कालंनरगिरिशिखरे प्रथितस्त्वं शितिकंठः ॥ २१ ॥

शितिकंठः कंठो यस्येति शितिकंठः । अत्र चहालाहलप्रयुक्तकालिधः श्रीकंठपदेनेव प्रदर्शितत्वात्प्रका रांतरेण तत्प्राप्तिपर तथा श्रीकंठपद व्याचष्टे दधद्भिगलमित्यादि । इन्द्रपतीति इन्द्रस्य देवैर्द्रस्य

यः परिवर्ज्यायुधं तत्प्रयुक्ता या प्रहृतिः प्रहारस्तज्जन्यो यः कालः नीलरूपं तस्य मलमध्ये विधारणा-
च्छितिकेठपदप्रतिपाद्यो भवसीत्यर्थः। तथा चोक्तं ह्रिंवंशे पारिजातापहरणे कुण्डलगृह्णतवित्त्वोदकेश्वरस्त-
वे 'दत्तः प्रहारः कु लशेन पूर्वं तवेशानापगृह्णातर्वायम्॥' ईंठ नेम्यं ते गते यत्प्रवृत्तं तस्मादख्यातस्त्वं नी-
लकंठोऽतिशयः' इति, कालंजरगिरिरिति श्लेषाविशेषः स्पष्टमन्यत् अर्थं गीतं ज्ञेयं मात्रावृत्तमिदं तथा चोक्तं
मभियुक्तैरभिनववृत्तरत्नाकर 'तुरंगीभि स्त्रिभिर्धर्मीभिः' तुरंगशब्दो हि चतुष्कलात्मकपरः। 'गजस्थपदाति
तुरंगचतुष्कला भवेन्नाम' तत्रैव विशदं परिभाषितत्वात् । तथा च प्रतिपादं चतुर्मात्रात्मकगणत्रयं
यत्र तदर्धगी संज्ञकं वृत्तं भवतीत्यर्थः । २१ ।

ॐ शिवाप्रियाय नमः ।

प्रतिर्धृतिः कृतिर्वलं शरीरमिन्द्रियं मनः ॥

समस्तमेव ते शिवा भवानतः शिवाप्रियः ॥ २२ ॥

शिवा चिच्छक्तिः प्रिया स्वात्माभिन्नत्वेन परमप्रेमास्पदाभूता यस्येति शिवाप्रियः । समस्तमेवेत्य-
नेनोक्तानुक्तात्मकः सर्वोऽपि प्रपञ्चः परमशिवाभिन्नपराशक्तिस्वरूपमेवेत्युक्तं भवति । तथा चोक्तमभियुक्तैः
'शरीरमधिदैवतमंतरात्मा ज्ञानक्रियाकारणमासनजालमिच्छा ॥ ऐश्वर्यमावरणमायतनानि च
त्वं किं तन्न यद्भवति देवि शशाकमौलेः' तथा 'शंभोज्ञानक्रियेच्छावलकरणमनःशान्तितेजःशरीर
स्वर्लोकाकारादिव्यासनवरमहिषीभोग्यधर्मस्वरूपा॥ सर्वैरतेरुपेतः स्वयमपि च परब्रह्मणस्तस्य शक्तिः
सर्वैश्वर्यैकभूमिर्भुनिभिरभिनुता वेदतंत्राभियुक्ता' इति। शेषमातिरोहितार्थम् । प्रमाणिकासंज्ञकं वृत्तमिदं
'प्रमाणिका जरौ लगौ' इति वैगलसूत्रात्प्रतिपादं जगणः रगणः लघुगुरुभ्येति ॥ २२ ॥

ॐ उग्राय नमः ।

उच्यस्यतर्निखिलजनानामद्रच्छस्यपथ जगदूर्ध्वम् ॥

प्रच्यक्तः सन्कनखल्लिंगे वायोर्नससि तदुग्रः ॥ २३ ॥

उच्यसमवाये इति धातोः उच्यति सर्वलोकांतः समवेतो भवतीति वा उत्पूवर्काताङ्गच्छतेरुद्ग-
च्छति सर्वस्मादपि लोकाद् उर्ध्वं वर्तते विश्वासीर्णो भवतीति वा उग्र इत्यभिप्रायेणाह उच्यसीत्यादि ।
निखिलजनानामखिललोकानामुच्यसि समवेतोऽसि सर्वलोकांतर्व्यापक इत्यर्थः । उद्गच्छसि ऊर्ध्वं
व्याप्तोऽपि अतएव कनखलारूपे क्षेत्रविशेष उग्रेश्वरेण प्रच्यक्तोऽसि व्यष्टिसमष्ट्यात्मकप्रपञ्चमात्रव्यापि-
त्वेन स्थूलाभावव्याप्तेः । अथवा वाय्वधिष्ठातृमूर्तिविशेषो वा उग्र इत्याह वायोर्नतरिति शिवपुराणे
'स्यंदयन्पत्रो विश्वं विमर्ति स्यंदते च यत् ॥ उग्र इत्युच्यते सङ्निर्भूर्ती रुद्रस्य वेधस' इति । श्रुति
प्रसिद्धं वेदं नाम 'नम उग्राय च भीमाय च' इति । मत्तारुखं वृत्तमिदं तथा च पैगलसूत्रं 'मत्ता
म्नौ स्त्री' प्रतिपादं मगणः भगणः सगणः गुरुभ्येत्येतद्वृत्तं मत्तारुखं भवतीत्यर्थः । तथा चोक्त-
मभियुक्तैः । 'युक्ता मत्ता ममसगुयुक्ता' इति ॥ २३ ॥

ॐ कपालिने नमः ।

कमलभवकरोटिवातमालाधरच्चाचदधिकवलशाली भासि कंकालनाथः ॥

परशिव करवीरक्षेत्रमध्यस्थलिगे निवससि सुखंगो नामतस्त्वं कपाली ॥ २४ ॥

कपालमस्यातीति कपाली तथा कपालव्यूहमालाधर इत्यनेनानेकब्रह्मांडदर्शित्वलक्षणं सदात-
नत्वं सूचितं तच्च समवलत्वविषमवलत्वाभ्यां बाधितं सदाधिकत्र वस्त्रे पर्यवस्यतीत्यत आह तद-
धिकेति तदपेक्षया कमलभवापेक्षया अधिकं बलमस्यास्तीति तथाचोक्तमन्यत्राभियुक्तैः 'कल्पांतरे
द्रुहिणक्रोटिकरोटिमालाभस्मांगराकमलांगवराहशृंगैः ॥ आकल्प एव तव भंगलविग्रहस्य लोकोत्तरं
किमु बलं शिव न व्यनक्तीति ' कंकालनाथ इति पंचविंशतिमूर्त्युत्तर्गतो मूर्तिविशेषः तदुक्तं बातुल-
शब्दे 'कंकालं षोडशं भवेत् इति । करवीरक्षेत्र इति । करवीराख्ये क्षेत्रविशेषे कपालीश्वर इति नाम्ना
निवससीत्यर्थः । तथाच तादृशक्षेत्रे निवासयोगेन कपालमालाधारणाद्ब्रह्मा मूर्तिविशेषात्मकत्वाद्दे-
त्युभयथापि कपालीति भासीति प्रसिद्धो भवसीत्यर्थः । मालिन्याख्यं वृत्तमिदं तथाच पैंगलसूत्रं
'मालिनी नौम्यौघवेति ' । प्रतिपादं नगणद्वयं मगणः यगगद्वयं चेत्येनद्वृत्तं मालिन्याख्यं भवती-
त्यर्थः । तथाच वृत्तरत्नाकरे 'ननमयययुतेयं मालिनी मागिलोकैः' इति । अष्टाक्षरे सप्तमाक्षरे
यतिरिति ॥ २४ ॥

ॐ कामारये नमः ।

कर्पूरश्वेत त्वं कामेच्छोद्वरे निष्कामानामासन्नः ॥

दर्पं कंदर्पस्य प्रक्षिण्वन्विख्यातोऽभूलोके कामारिः ॥ २५ ॥

कामः कामनासौ अरिः शत्रुर्यस्य यद्वाप्तौ कामना विरोधिनी ॥ कामारिरित्याशयेनाह कामेच्छो-
द्वर इत्यादि । कर्पूरश्वेत इति संबुद्धिः कर्पूरवत्पाण्डुवर्ण इत्यर्थः । कामः काम्यमानपदार्थसमूहस्तमिच्छती-
तिकामेच्छुः सकामः कामभैकबद्धचित्त इति यावत् । तस्य द्वरे विद्वरती तथाच कामनारूपप्रती-
बंधमहप्रस्तत्वाच्च कथंचिदपि परमशिवमात्रैक्यं प्राप्तुं शक्नोतीत्यर्थः । एतेन यद्वाप्तौ कामना
विरोधिनी ॥ कामारिरितिपदव्युत्पत्तिः सूचिता । तामेव पुनर्व्यतिरेकमुखेनापि दृढयति निष्का-
मानामिति निर्गता कामना एभ्यः फलविषयकप्रत्याशाशून्यानामित्यर्थः । आसन्नः प्रत्यासन्नस्त-
न्निकटवतीति यावत् । कामनारूपप्रतिबंधकविरहाच्चिसर्गत एव परं परमशिवमात्रं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
तथाचोक्तं शिवपुराणे 'फलंदेशेन देवेशि लघुर्मयि समाश्रयः ॥ फलार्थी तद्भावे मां परित्यक्तं
क्षमो यत ' इति । तथा शिवगीतायामपि 'त्यक्त्वा पुत्रादिषु स्नेहं निष्कामी निष्कारिग्रहः ॥ यावज्जीवं
विरक्तः संक्षिप्त एवार्चयेच्छिवम् ॥ एकेन जन्मना तस्य ददाम्येति पश्चिग्रह' इति । तथा च लेंगेऽपि
'महादेवपरा नित्वं चरंतो ह्यर्ध्वरेतसः ॥ अर्चयन्ति महादेवं वाद्मनःकायसंयताः ॥ रुद्रलाक

ॐ गंगाधराय नमः ।

अमरतटि ॥ निजं बलमवेक्ष्य भवच्छिरसि गगनादपीपतद्दीव वेगोद्धुरा ॥
पटुतरजटाटवीमुपगता न दृष्टा कचित्तरमशिवतां दधन्निगदितोऽसि गंगाधरः ॥२७॥

अमरेत्यादिः । धरतीति धरः गंगाया धरः गंगाधरः इत्याशयेनाह अमरतटिनी स्वर्नदी कुटिला-
परनाम्नी निजं बलमवेक्ष्य स्वीयपराक्रमातिशयविशेषमालोच्य गर्वाद्वस्तुतः परमशिवभावानपायि-
न्या अपि पराशक्तेः कुतोऽपि ब्रह्मशापात्प्राप्तब्रह्मपरभावजलरूपायाः पुनस्तत्प्राप्तिपूर्वकेच्छाविहारमहो-
त्सवानुभवो भावीति स्व स्वरूपानुसंधानप्रयुक्तपारवश्यात् । अथवा स्वर्गमृत्युपातालाख्येषु त्रिष्वतीव
वेगादतवरत्याः मम धारणे के वा शक्ताः स्युर्न कोऽपि शक्नोतीत्याहंकारिकवृत्तिविशेषाद्भव-
च्छिरसीति । अन्यत्र सामर्थ्यदर्शनाभावादीतिभावः । तथाचोक्तमारण्यके पर्वणि भगी-
रथं प्रति गंगायाः 'करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः ॥ वेगं तु मम दुर्धर्षं पतंत्या गगनच्यु-
तम् ॥ न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप ॥ अन्यत्र विबुधश्रेष्ठाञ्जलकंठान्महेश्वरात्' इति
अन्यत्रापि ब्रह्मतर्कस्तवे व्रीक्षिवैरप्युक्तम् 'गंगा धृता न भवता शिव पावनीति नास्वादितो मधुर
इत्यपि कालकूटः ॥ संरक्षणाय जगता कठगातिरेकात्तर्कमद्वयं कलितमेतदनन्यसाध्यम्' इति ।
अतिवेगोद्धुरेति । अत्यंतवेगेन उद्धुरा त्वरितगामिनी गगनादपीपतद्द्वयोम्नः पुनः पुनरापतत् ।
एवंभूनापि सा पराशिवपटुतरजटाटवीमनुप्राप्य इच्छाविहारवनवासमहोत्सवाद्यनुभवनेच्छया स्वसा-
मर्थ्यावगुंठनप्रयुक्तलज्जया वा कचिदपि न दृष्टेत्यर्थः । एवंभूतगंगाधारणाद्वंगगाधर इतिनाम्न ।
लोके िगदितो भवसीत्यर्थः । मालाधाराख्यं वृत्त मिदम् । तथाच वैगलानामुक्तिः 'नसजसल्लगुरुयादि
तदैव मालाधरः' प्रतिपादं नगणः सगणो जगणः सगणः यगणश्चेति पंच गणा लघुर्गुरुश्चेत्तद्वत् मा-
मालाधाराख्यं भवतीर्थः ॥ २७ ॥

ॐ ललाटाक्षाय नमः

उडुक्षशिरविसंहर्ता प्रलयसमयसप्तार्चिः ॥
तमुपरिनयने विभ्रज्ज्व भवसि ललाटाक्षः ॥ २८ ॥

उड्विति ललाटे आक्षि नयनं यस्येति ललाटाक्षः उडवो नक्षत्राणि क्षशी चंद्रः रविर्भानुस्तेषां
संहर्ता संहारको यः प्रलयसमयसप्तार्चिः प्रलयकालीनप्रचंडोद्वंढवातोपहितानलः तमुपरिनयने
विभ्रज्ज्वनत्वेन स्वीकुर्वललाटाक्ष इति प्रसिद्धो भवसीत्यर्थः । स्पष्टमवाशिष्टम् । भुजगशिशुभृतारयं
वृत्तमिदं तथा च वृत्तरत्नाकरे 'भुजगशिशुभृता नौम' इति । प्रनिपादं नगणद्वयं सगण इति गणत्र-
यात्मकं भुजगशिशुभृतारख्यं भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

ॐ कालकालायन नमः ।

मार्कण्डेयः कालमुखादिमुक्तो दग्धो रुद्रः काल इति प्रसिद्धः ॥

तूर्या मूर्तिं विभ्रदुमादिनाथ प्रख्यातोऽसि त्वं भुवि कालकालः ॥ २९ ॥

कलयति नाशयति इति कालः मृत्युः कालाग्रिरुद्रो वा तस्यापि कालः उपसंहारक इति कालकाल इत्यभिप्रायेणाह मार्कण्डेयः कलुतनयः कालमुखात्कालस्य मृकंत्योर्मुलमास्यं तस्मान्मुक्तः मोक्षितः एतेन मृत्यूपसंहारकः इत्याद्या व्युत्पत्तिर्दीक्षिता । मार्कण्डेयमृत्युनाशनं च लिंगे प्रतिपादितं यथा 'ततो निशम्य कुपितस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भयंकरः ॥ करालवदनः कालः पाशहस्तो महाबलः ॥ सिंहनादं ततः कृत्वास्फोट्योच्चैर्मुमुहुः ॥ बन्धं च मुनिं कालः कालप्राप्तं तमाह च ॥ मया बद्धोऽसि विप्रये इतो नेतुं यमालयम् ॥ ब्रूहि वै देवदेवेन तव रुद्रेण किं कुतम् ॥ क शर्वस्तव भक्तिः क क पूजा पूजया फलम् ॥ कचाहं कनु मे भीतिश्चिन्तयद्दोऽसि वै मया ॥ लिंगेऽस्मिन्संस्थितश्चैव तव रुद्रो महेश्वरः । निश्चेऽष्टोभून्महादेवः कथं कथय शंकरः ॥ ततः सदाशिवः स्वयं मुनिं निहंतुमागतं निहंतुमंतकं मनः स्मरागयज्ञदाहकः ॥ स्फुरन्बहिर्गतो बराच्छिवः स्वयं त्रिलोचनस्त्रियंवकस्त्वचेष्टया च नंदिना गणेश्वरौदित्यादि । कालाग्रिरुद्रोपसंहारकत्वाद्वा कालकाल इति द्वितीयां व्युत्पत्तिं दर्शयति दग्धो रुद्रइत्यादि । काल इति प्रसिद्धो यो रुद्रः सकलजगदुपसंहारकारकः कालाग्रिरुद्र इत्यर्थः । तादृशोऽपि दग्धः नाशित इति वा कालकाल इत्यर्थः । अथ परमाशिवपंचविंशतिमूर्त्यैर्तर्गता या अष्टमूर्तिस्तां विभ्रत्तदात्मकः सन्कालकाल इति प्रसिद्धो भवसीत्याह तूर्या मूर्तिमिति तथाचोक्तं वातुलशुद्धे 'काल कालमथाष्टमम्' इति उमादिनाथेति संबुद्धिः श्रुतिप्रसिद्धं चेदं नाम । 'ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्य' इति । गुणांगीसंज्ञकं वृत्तमिदं तथैव पैंगला अष्टुः 'स्तौज्योगः स्यादब्धिनौर्गुणांगी' इति । प्रतिपदं मगणः तगणः जगणः गुरुद्वयं च चतुर्भिः सप्ताभिश्च यतिः इत्येतद्वृत्तं गुणांगीसंज्ञकं भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

ॐ कृपानिधये नमः ।

दैतेयेषु जलधरादिषु स्वीयानामपकारिकेष्वपि ॥

सालोक्यादिपदानि दिन्तसि त्वं ख्यातोऽसि ततः कृपानिधिः ॥ ३० ॥

कृपायाः प्राणिमात्रसत्तापहरणेच्छाया निधिः आश्रय इति कृपानिधिः दैतेयेष्वित्यादि दिति कुलसमुद्भूता ये जलधरप्रभृतयो दैत्येन्द्राः कामं सुरगणान्मूलनैकवद्धवतास्तेष्वपि सालोक्यसाम्यसाधुज्यादिस्थानानि वितरन्कृपानिधिरिति प्रसिद्धो भवसीत्यर्थः । जलधरदेव्यादीनां वाणाधि-
कामुरप्रभृतीनां परिग्रहः तथाचोक्तं लिंगे 'जलधर इति ख्यातो जलमंटनसंभवः ॥ आसीदंधकस-
काशस्तपसा लब्धविक्रमः ॥ तेन देवाः सर्गधर्वाः सयशोरगकिन्नराः ॥ निर्जिताः समरे सर्वे बद्धा च

मगवान्हारिः ॥ इत्यादिकमुक्त्वा "दैत्यैरन्येस्तथान्यैश्च रथनागतुरंगमैः ॥ संनद्धैः सह
संनद्ध शर्वं जेतुं ययौ बली ॥ भवोऽपि देव्या दैत्येद्र मेरुकूटमिव स्थितम् ॥ सत्रः
संनद्धो सगणः प्रावाच प्रहसन्निव ॥ किं कृत्यमसुरेशान युद्धेनानेन सांप्रतम् ॥ मद्भाणैर्भिन्नसर्वांग
मर्तुमभ्युद्यतो वद , इत्यादिना पदांगुष्ठेन लीलयैव महार्णवे पातित इत्यादिकं तत्रैव प्रपंचितं 'कृत्वा
र्णवांसि च तं भगवानूथांगं स्मृत्वा जगत्त्रयजयेन सुरांश्च सर्वान् ॥ कामादकौऽनकपुरत्रययज्ञमूर्ति
'लोकत्रयांतककरः प्रहसंस्तदाह' इति । शुद्धविराट्संज्ञकं वृत्तमिदं तथाच पैगलसूत्रं 'शुद्धविराणम
तौ जगौ' प्रतिपादं मगणः सगणः जगणः गुरुश्चैतद्वृत्तं शुद्धविराडिति भवतीत्यर्थः । तथा च वृत्त
त्नाकरे 'स्तौ जगौ शुद्धविराडिदं मतम्' इतितल्लक्षणम् ॥ ३० ॥

ॐ भीमाय नमः ।

भिया वातो वाति ज्वलनदिनकरौ शक्रमृत्युप्रचेतो
'सुरवादेवास्त्वचोभयचकितहृदस्तत्पराः' स्वस्वकार्ये ॥
नभोभिष्ठात्री ते तनुरतिविपुला सप्तगोदावरे च
प्रतीतस्त्वं लिगे गिरिवरतनगनाथ तेनासि भीमः ॥ ३१ ॥

भियोति विभेत्यस्मात्सर्वमिति भीमस्तदेव दर्शयति वातः वायुः ज्वलनः वह्निः दिनकरः
सूर्यः, शक्र इन्द्रः मृत्युः कालः, प्रचेता वरुणः भयचकितहृदः भयेन चकितानि बिह्वलीभूतानि
हृदयानि येषां तादृशस्तत्पराः । तथा च वाय्वग्न्यैर्दमृत्युवरुणप्रभृतयो ये देवगणास्ते सर्वेऽपि
परमाशिवप्रयुक्तभयाकुलितहृदयाः तत्तन्मर्यादानुल्लंघनेन स्वस्वकार्येषु शोषणदाहनप्रकाशनरक्षण
प्राणिहरणाध्यायनरूपेषु निरंतरमप्यासक्ता भवन्ति इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'भीमास्माद्वातः
पचते भीषोदेति सूर्यः भीपास्मादग्निश्चेद्रश्च मृत्युर्धावति पंचम' इति । तथा 'यदिदं किंच जगत्सर्वं
प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुत्थितं य एन विदुरमृतास्ते भवंति' इति एवं 'निर्देशेन शिवस्यैव
भेदेः प्राणादिभिर्निजैः ॥ विभाति सर्वभूतानां शरीराणि प्रभंजनः ॥ हन्य वहाति देवानां कव्यं
कष्याशिनामपि ॥ पाकं च कुरते व वह्निः शंकरस्यैव शासनात्' इति । अथवा आकाशाधिष्ठातृ-
मूर्तिविशेषो वा भीमपदवाच्य इत्याह नम इति । परम शिवस्य जगद्ध्यापिका वा तन् सैन्यं नभोऽधि-
ष्ठात्री मूर्तिरित्यन्वयः । तद्वृत्तं शिवपुराणे 'सर्वावकाशदा सर्वव्यापिका गगनात्मिका ॥ मूर्तिर्भीमस्य
भीमारूपा भूतघृदस्य भेदिका' इति । सदैवा प्रवेशनिर्गमावकाशदा भूतघृदस्य पूज्यादिचतुष्प-
त्य पंचाकरणादिप्रक्रियया स्वानुप्रवेशेन व्यापतिर्केति तदर्थोदितं । सप्तगोदावर इति गोदावरी
नदी यत्र स्तथा भिक्षा स क्षेत्रविशेषात्प्रत्यतिगे भीमेश्वर इति प्रादुर्भूतो भवतीत्यर्थः । गिरिवर-
तनयानाथेति संयुद्धिः । श्रुतिप्रदिद चेद नाम 'नम उदाय व' भीमाय च शान । शोभायं

वृत्तमिदं तदुक्तमभियुक्तैः ' रथाश्वान्यैः शोभा यमनततगौर्गेन युक्ता यदि स्यात् ' इति प्रतिपादं
यमणः, मगणः, नगणद्वयं, तगणद्वयं, गुरुद्वयं चेत्येतद्वृत्तं शोभास्वयं भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ॐ परशुहस्ताय नमः ।

अमोघचरितत्वं व्यनक्ति परशुस्ते ॥ शिवागमवचोभिस्ततः परशुस्तः ॥ ३२ ॥

अमोघेति । परशुहस्ते यस्येति बहुव्रीहिः ' प्रहरणार्थेभ्य ' इतिवार्तिकेन हस्तशब्दस्य परानि-
पातः । शिवागमवचोभिरमोघचरितत्वं तव परशुर्व्यनक्ति इत्यन्वयः । शैवे प्राधान्यप्रतिपादकाः ये
आगमाः तदीयाभिर्वाभिन्नन्यसाधारणाखिललोकरक्षणादिलक्षणमाचरणं व्यनक्ति प्रकटयती-
त्यर्थः । तथा ' त्रैगुण्यं शूलमेतस्य पंशुः सत्यनिष्ठता ' इत्याद्याः प्रागुपदर्शिताः स्मृतयश्चानुसंधेया
इति । कुमारललिताख्यं वृत्तमिदं तथा च पौंगलसूत्रं ' कुमारललिता ज्जैमा ' प्रतिपादं जगणः समणः
गुरुश्चेत्येतद्वृत्तं कुमारललितख्यमुष्णिगभेदो भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

ॐ मृगपाणये नमः ।

दारुवनस्थैस्त्वाभिचरद्भिः प्रेषित एणो वेदशरीरः ॥

याचनमुद्रा वा तव हस्ते तत्प्रथितोऽसि त्वं मृगपाणिः ॥ ३३ ॥

मृगः पाणौ यस्येति तथा मृगोऽपि हननसाधनत्वात्प्रहरणमेव मृगशब्दो मृगवत्परो वा अयं च
मृगः न प्राकृतः किं तु कषिपूताभिचारयुक्तवेदे परिणत इत्याह दारुवनस्थैरिति दारुकावनकृता
वासैः परमशिवं प्रथमभिचरद्भिः अनिष्टमापादयद्भिश्चतुर्दशसंख्याकैरावि कषिभिः प्रयुक्तो योऽयं
वेदात्मकशरीरशाली एणः मृगश्चैव हस्ते धारणान्मृगपाणिरितिप्रसिद्धो भवसीत्यर्थः ।
पुरा हि भिक्षाटनव्याजेन सर्वा कषिपत्नीर्व्यामोहयन्तः संचरन्त परमशिवं प्रथमभिचारेणोत्पादितः
ये महागजव्याघ्रादयो दुष्टजन्तवः ते चार्किपितृकराः प्रत्युत व्याघ्रचर्माम्बरधरत्वादिरूपनाममात्रो-
पक्षीणसामर्थ्यात्स्वरूपहीनाश्चाभवान्नेत्यादिकं प्रतिपादितमन्यत्र तथाचोक्तं स्कादे ' ततो मृगं
समुत्थाय शीघ्रमागच्छदंबरात् ॥ सर्वाञ्जानविहीनास्तन्मृगतुल्यानिवाब्रुवन् ॥ आदाय वामहस्तेन
दधारेऽश्वं निश्चल ' इति । तस्य मृगस्य वेदात्मकत्वमुक्तं मृत्युंजयव्याने ' स्वकरकलितमुद्रापाशवेद
क्षमालम् ' इति । अत्र वेदशब्दो मृगवाची ' मुद्रापाशमृगाक्षसूत्रविलसत्पाणिं हिमाशुप्रभम् ' इति
समानार्थकत्वेन ग्रंथोत्तरेषु प्रतिपादनात् । अथवा मृगो मार्गणं याचनमिति यावत् । ' मार्गणं
मृगया मृग ' इत्यमरः । तदेव हस्ते यस्येति वा तथा च याचनमुद्वेगवच्च याचनायां मुद्रात्वोत्कीर्तनात्
अशेषस्याप्याश्रितजनस्यानवरतमभिलाषितान्कामानहमेव दास्यामीति संकलनेन सूचनादनाद्विसिद्ध

भक्तवात्सल्यं सूचयन्नाह याचनमुद्रा चेति स्पष्टमन्यत् । रुक्मवतीसंज्ञकं वृत्तामिदं तथाचोक्तं पैंगलसूत्रं
'रुक्मवती भूमौ सगौ' प्रतिपादं भगणः भगणः सगणः गुरुश्चेत्तद्वृत्तं रुक्मवतीसंज्ञकं भवतीत्यर्थः ।
तथाच वृत्तरत्नाकरे 'भूमौ सगयुक्तौ रुक्मवतीयम्' इतितल्लक्षणात् । पंक्तेर्भेदः ३३

ॐ जटाधराय नमः

विविधतनुको दक्षध्वंसे बभूविथ यः पुरा मृगमनुययाचे कोऽन्यस्तु स्थितो मखमंडपे ॥

अखिलसरितः पारावारान्पवित्रतरान्धराज्जिरसि कचतापन्नान्विभ्रच्छ्रुतोऽसि जटाधरः ॥

पुराहि दक्षाध्वरहरणावसरे परशिवप्रकोपाग्निदाहे भयावज्ञपुरुषो मृगरूपेण पलायितः । अन्ये
च सर्वे यथायथमज्ञातपूर्वचर्याः स्यागिताशयाश्चासन् । ततश्च भगवान्ब्रह्ममेव साक्षात्किरातोपयुक्तचा-
पबाणादिना तापसोपयुक्तजटादिना च द्विविधाविशेषेण द्वे रूपे बभार । तत्रैकेन रूपेण यज्ञात्मकं
मृगमनुसार । अपरेण चाध्वरशालाप्रविष्टजनहननोत्सुकमनाः स्थितः स एव च धीरभद्र इत्याख्या-
यिका वामनपुराणे प्रसिद्धा यथा 'तमेवानुससारे शब्दापमानमप्य देगवान् ॥ शरं पाशुपतं कृत्वा काल-
यिका वामनपुराणे प्रसिद्धा यथा 'तमेवानुससारे शब्दापमानमप्य देगवान् ॥ शरं पाशुपतं कृत्वा काल-
रूपो महेश्वरः ॥ अर्धेन यज्ञवाटं च जटाधर इति श्रुतिः' इत्यादि । तामेवाख्यायिकां प्रदर्शयति
विबिधतनुक इत्यादिना । स्पष्टं श्लोकार्थम् । अथवा केशाः संहतरूपेण सर्पाकारजटाः स्मृतास्तासां
धरो जटाधरः इत्यभिप्रायेणाह अखिलसरित इति । सर्वाश्च महानयः सर्वे समुद्राः शैलाश्च कुलाचल
प्रभृतयः शिरसि केशपाशतापन्नास्ता एव जटास्तासां धारणाज्जटाधर इति प्रसिद्धो भवतीत्यर्थः । तदु-
क्तं वाराहपुराणे 'जटास्वरूपेण समस्तसागराः कुलाचलाः सिधुवहाश्च सर्वतः ॥ शशी परिज्ञानमिदं तत्र
स्थितं न द्रव पश्यति कुहृष्टयो जना' इति । हरिणसंज्ञकं वृत्तामिदं तथा च पैंगलसूत्रं 'हरिणी न्तो-
म्रास्तौ प्रसममुद्ररूपय' इति । प्रतिपादं भगणः भगणः सगणः लघुगुरुश्चपद्भिश्चतु-
र्भिः स्तभिश्च यतिरित्येतद्वृत्तं हरिणी भवतीत्यर्थः । तथाचोक्तं कैदारे 'रसयुगहयैन्सोभ्रौस्तौगाय
दौ हरिणी तदा' अयं तु अत्यष्टेर्भेदो हरिणीसंज्ञकः । ३४ ।

अथ मूलम्

कैलासवासी कनची कठोरस्त्रिपुरातक ॥ नृपाको वृषभारुडो भस्मोद्धृतपिग्रह ॥
इदं नामसप्तकं निर्गति तत्रादौ प्रथमनामव्याख्यानं निर्गति हरेरित्यादिना

ॐ कैलासवासिने नमः

हरेर्मुनिमैरौ हिमे मंदराद्रौ भवन्केलिभूम्यो भवत्केलिराम्याः ॥

तदूर्ध्वं परा ज्ञानलभ्यास्ति तामु स्थितत्वेन जातोऽसि कैलासवासी ॥

केलीनां विलासानां समूहः कैलमास्यतेऽस्मिन्नित्यास आवासस्थानं कैलस्यासः तत्र यस्तु
शैलमस्यास्तीति कैलासवासी तदेव दर्शयति हरित्यादि 'बहुलादूर्ध्वेने हिमगिरिनिस्तरे मंदराद्रौ

च मेरो , इति स्थूलचतुष्टयवार्तिनः परमशिवविहाराविशेषाः परमशिवकर्मैकनिष्ठाभिगम्याः पुनरावृत्ति-
शालिनश्चेति तत्तत्पुराणेषु प्रसिद्धाः तत्र हिमाचले वर्तमानः आगम्यके पर्वणि उत्तरगमायणे प्रसिद्धः
मेरुमन्दारयोर्वर्तमानः कूर्मपुराणे प्रसिद्धः वैकुण्ठदूर्ध्वदेशे च वर्तमानः स्कान्दे काशीसिंहे दर्शितः
यथा 'उपरिष्ठात्क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यमारतम् ॥ सत्यादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः ॥
आलोकात्परिसंख्यातः कोटिषोडश संमितः ॥ यत्रास्ते श्रीपतिः साक्षात्सर्वेषामभयप्रदः ॥ ततस्तु
षोडशगुणः कैलासोऽस्ति शिवालयः ॥ पार्वत्या सहितः शंभुर्गजात्यस्कन्दनादिभिः ॥ यत्र तिष्ठति
विश्वेशः सकलः सपरिष्कृतः ' इति । वायवीयेऽपि 'ज्ञेयं विष्णुपद्मादूर्ध्वं दिव्यं शिवपुरं महत् ॥ भोग-
'संस्थानमतुलं कर्मयोगिरतात्मकम् ॥ अप्रमेयगुणैः सर्वैर्विमानैः सार्वकामिकैः ॥ असंख्यैस्तत्पुरं व्याप्तं
सर्वप्राण्युपकानैः ॥' इत्यादिना 'सर्वेषां शिवभक्तानां तत्परं परिकीर्तितम् , इत्यनेन । हरेर्मूर्ध्नीत्यत्र
हरिशब्दो वैकुण्ठपरः मूर्धशब्दश्चोर्ध्ववाची वैकुण्ठादूर्ध्वदेश इत्यर्थः । तदूर्ध्वमिति तेषां चतुर्णामप्यूर्ध्व-
मुपरिदेशे वर्तमाना परा उत्कृष्टा ज्ञानलभ्या परशिवच्यानादियोगनिष्ठैकगम्या अतएव पुनरावृत्ति-
रहिता च तथाचोक्तं शिवधर्मोत्तरे ' ऊर्ध्वं शिवपुरात्तस्मात्स्थानत्रयमनुत्तमम् ॥ नित्यं परमशुद्धं च
स्कन्दोमांशकरास्पदम् , इत्युपक्रम्य 'संप्राप्ताः परमस्थानं ध्यानयोगरता नराः ॥ न तेषां पुनरावृत्ति
घोरं संसारसागरे ॥ सर्वज्ञाः सर्वज्ञा शुद्धाः परिपूर्णा महेश्वराः ॥ शिवतुल्यबलोपेताः परं शिवपुरं गताः'
इत्यनेन । तास्वित्यादि 'कैलासानां केलिभूमिः' इत्युक्तेः स्त्रीलिंगत्वेन निर्देशः । तासु पंचत्वापि परम-
शिवविलासभूमिष्वपि विभूतत्वात्कैलासवासीति प्रसिद्धो मन्वानित्यर्थः । भुजंगप्रयातसंज्ञकं वृत्तमिदं
तथाच 'पैंगलसूत्रं ' भुजंगप्रयातं यः ' जगतीत्यधिष्ठातरसूत्रात्प्रतिपादं चत्वारो यगणाश्चेत्त-
द्वृत्तं भुजंगप्रयातसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । तथाचोक्तं वृत्तरत्नाकरे ' भुजंगप्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः ' इति
लक्षणास्तिस्रश्च भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ॐ कवचिने नमः ।

वर्माभावे परशरनयनैः स्पृश्यो दृश्यो भक्षति हि सकलः ॥

स्वातंत्र्येण द्वयमपि तिर्यन्दुष्यापत्वात्प्रभवांसि कवची ॥ ३६ ॥

यमेति कवचवाङ्कवची सकललोकसाधारणं कवचस्य प्रयोजनं दर्शयति । शराश्च नयनानि
च शरनयनानि परेषां शरनयनानि तैः परशरनयनैरित्यर्थः । तथा च शरीरसंरक्षकस्य कवचस्य
व्यतिरेके परशरैः स्पृश्यः परनयनैर्दृश्यश्च भवतीति सर्वेषामपि लोकानां तदावश्यकमेवेति यथाक्रम-
मन्वयः । अप्राकृतशरीरस्य परमशिवस्य प्राकृतकवचप्रयुक्तप्रयोजनानपेक्षणादन्यादृशमेव तत्कवच-
मित्याह स्वातंत्र्येणेत्यादि कवचेनेति शेषः । तत्कार्यकारित्वात्स्वातंत्र्यस्यापि कवचत्वोपपत्तिः ।
तथाच स्वातंत्र्याभिज्ञेन कवचेन दर्शनस्पर्शनरूपप्रयोजनद्वयमपि तिरस्कुर्वन्प्राप्तुमशक्यत्वाच्च कव-
चीति प्रसिद्धो भवतीत्यर्थः । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम 'नमो विष्णिने च कवाचिने च , इति

भ्रमरविलसितारूपं वृत्तमिदं तथाच पेंगलसूत्रं 'भ्रमरविलसितं म्मौ न्ळौग' इति च-
शब्दात्समुद्रा ऋपय इत्यस्यानुपपन्नः । तथाच प्रतिपादं भगणः भगणः भगणः लघुर्गुरुभ्रतुभिः सप्त-
भिश्च यतिः इत्येतद्वृत्तं भ्रमरविलसितारूपं भवतीत्यर्थः तथाच कैदारे लक्ष्यं 'म्मौ न्ळौगस्य भ्रमरविल-
लसितम्' इति त्रिष्टुभो भेदः ॥ ३६ ॥

ॐ कठोराय नमः ।

घोरैका ते तनुरन्या शिवेति द्वे ते विभ्रज्जगतां रक्षकोऽसि ॥
दुष्टा जीवा दमनैव रक्ष्याः पूर्णत्वाद्वा कथितस्त्वं कठोरः ॥ ३७ ॥

कठोरः क्रूरस्वभावः इत्यर्थः तेद्व दर्शयति घोरैकेत्यादि । घोरात्मकं शिवात्मकं चेति द्वे
शरीरे तत्र घोरात्मकमाग्नेयं रौद्राकारेण शिवात्मकं च सौम्यं वैष्णवाकारेण विभ्रज्जगत्तत्त्वमप्येव
जालस्य संरक्षको भवसीत्यर्थः । तदुक्तं महाभारते आनुशासनिके पर्वणि 'वदंत्युग्रं महादेवं तथा
देवं महेश्वरम् ॥ एकाक्षं व्यंबकं चैव विश्वरूपं शिवं तथा ॥ द्वे तनू तस्य देवस्य देवता ब्राह्मणा-
विदुः ॥ घोरामन्यां शिवामन्यां ते तनू बहुधा पुनः ॥ परा घोरा तनुर्वस्य सामिद्विदुस्तमप्रभा ॥
शिवा सौम्या तथा ह्या धर्मस्त्वापोऽथ चंद्रमाः ॥ आत्मनोऽर्थं तु तस्याग्निरुच्यते भरतर्षभ' इति । ननु
सौम्यशरीरेण विष्णुर्नैवास्त्रिलजगदवनसंभवे किमाग्नेयात्मकशरीरभरणेन रौद्रेणेत्याशंभ्याह दुष्टा
जीवा इति क्रूरस्वभावा ये महागजव्याघ्रादयो दुष्टजंतवस्ते सर्वेऽपि दंडनेनैव स्वस्वमर्पादावश-
वर्तिनः न तु सामवादादिना 'सात्वत्वादः प्रकोपस्य जन्तोः क्रौर्यप्रदानत' इति न्यायादिति भावः
घोरशरीरभरणं च परमशिवस्य जगद्रक्षणैकप्रयोजनकमित्यानुशासनिके व्यक्तमभिहितं यथा पार्व-
त्युवाच 'भगवन्देवदेवेश त्रिनेत्र वृषभध्वज ॥ विंगलं विकृतं भाति रूपं ते तु भयानकम् ॥
मस्मादिग्धं विरूपाक्षं तीक्ष्णदंष्ट्रं भयाकुलम् ॥ व्याघ्रोदरत्वक्संबीतं कपिलहमश्रुसंमितम् ॥ रौद्रं भया-
नकं घोरं शूलपट्टसुसंयुतम् ॥ किमर्थमीदृशं रूपं तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ श्रीमहादेव उवाच । तदहं
कथयिष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ॥ द्विविधो लौकिको भावः शीतमुष्णमिति प्रिये ॥ तयोर्निर्ग्राहि-
तं सर्वं सौम्यमिदं जगत् ॥ सौम्यत्वं सततं विष्णौ मत्प्राप्त्यर्थं प्रतिष्ठितम् ॥ अनेन वपुषा नित्यं
सर्वांल्लोकान्निर्मम्यहम् ॥ रौद्राकृतिं विरूपाक्ष शूरुपट्टसुसंयुतम् ॥ आप्रेयमिति मे रूपं देवलोकहिते
रतम् ॥ यद्यहं विपरीतः स्यामेतत्तच्छा शुभानने ॥ तदेव सर्वलोकानां विपरीतं प्रवर्तते ॥ तस्मान्मयेदं
प्रियते रूपं लोकहितैषिणा ॥ इति । अथवा कठोरः पूर्णः 'कठोरः कठिनः पूर्णः' इत्यमरः । 'कठोरता-
राधिपलाउनछावेः' इति प्रयोगाच्च । तथाच नित्यतुल्यरूप इत्यभिप्रायेणाह पूर्णत्वाद्देति अवशेषं
स्पष्टार्थम् ॥ वातोर्मांसजं वृत्तमिदं तथा च सुत्रं 'वातोर्मांसं च' प्रतिपादं भगणः भगणः भगणः
गुरुद्वयं चेत्तद्वृत्तं वातोर्मांसजं भवतीत्यर्थः । तथाच कैदारे 'वातोर्मांसं गदिता म्भोतमो गः'
इति त्रिष्टुभो भेदः ।

ॐ त्रिपुरांतकाय नमः ।

स्थूलं लिङ्गं कारणमिति यत्र पञ्चगुणां नृणां भक्तानां चेतदखिलमपि त्वमतयासे क्षणात् ॥

यद्वा नाथ त्रिपुरदहनादलौकिकचर्याया श्रीशैलेऽसि प्रथिततनुमानिति त्रिपुरांतकः ॥ ८

त्रीणि पुराणि शरीराणि 'पुरसंज्ञे शरीरेऽस्मिन्शयनात्पुरुषो हरिः' इतिविष्णुपुराणवचनात् । नवद्वार पुरे देही इतिगीतोक्तेश्च । तेषामंतको नाशक इत्यभिप्रेत्याह स्थूलं लिङ्गमित्यादिना स्थूलं परिदृश्यमानं भौतिकं शरीरं लिङ्गं सुहृमंतःकरणाद्यात्मकं कारणमाविद्यास्वरूपं चेति यच्छरीराणां त्रयं तन्मृणां परमशिवपरब्रूतिकानां पामराणामेव । ननु त्वद्भक्तानामपि भक्तानां तु स्मृतिमात्रादेव तदखिलमपि शरीरत्रयं युगपदेशंतयसि नाशयसीत्यर्थः । अथवा त्रीणि यानि पुराणि कौचनराज-
तायसमयानि स्वर्गांतरिक्षमर्त्यलोकानुचारीणि तारकाक्षकमळाक्षविद्युन्मालिसंज्ञकैर्देवराजैरधि-
ष्ठितानि महादुर्गाणि तेषामंतको नाशकः तथाचोक्तं 'लिंगे' निहते तारके दैत्ये तारपुत्रे संधांधवे ॥
इकंदेन चाप्रयत्नेन तस्य पुत्रा महाबलाः ॥ विद्युन्माली तारकाक्षः कमळाक्षश्च वीर्यवान् ॥ तपस्तेपुर्म-
हामानो महाबलपराक्रमाः इत्युपक्रम्य 'कांचनं त्रिवि तत्रासीदंतर्दिक्षे च राजतम् ॥ आयसं
चामवद्भूमौ पुरं तेषां महात्मनाम् ॥ एकैकं योजनशतविस्तरायतमंसमम् ॥ कांचनं तारकाक्षस्य कमळा-
क्षस्य राजतम् ॥ विद्युन्मालेऽव्यासं च त्रिविधं दुर्भुजतमम् ॥' इत्यादि इत्यभिप्रेत्याह यदेति अलौकिक
चर्ययेति । अलौकिकचर्यापि 'शूलशक्तिगदाहस्तान्दंष्ट्रावायुशुलायुधान् ॥ नानाप्रहरणोपेतान्नाना-
विषधरास्तथा ॥ कालामिकद्रवसाशान्कालसूत्रोपमास्तथा' इत्यादिना तत्रैव विशदं प्रपंचिता ॥
श्रीशैलेति यद्यपि 'श्रीशैले मल्लिकार्जुन' इति प्रसिद्धस्तथाप्यष्टषष्ठिशिवक्षेत्रपरिगणनावसरे
'श्रीशैले त्रिपुरांतकम्' इत्याभिधानात्तथोक्तम् । इव श्रुतिप्रसिद्धं नाम 'महादेवाय
ज्यैष्ठ्याय त्रिपुरांतकाय' इति ॥ माराक्राताख्यं वृत्तमिदं तथाचोक्तमभियुक्तैरभिनवरत्नाकरे 'भा-
राक्रांता श्रुतिरसह्यैर्मतौ नरसा लगौ' इति प्रतिपादं भगणः तगणः नगणः रगणः सगणः लघुर्गुरुश्चतुर्भिः
पद्भिः सप्तभिश्च यतिरित्येत्सप्तदशसख्याक्षरात्मकात्पद्येर्भेद इत्येतद्वृत्तं माराक्रांताख्यं
भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ॐ वृषांकाय नमः ।

त्वं गवामनयतः कुपितोऽपि प्रार्थितोऽसि मुकृतेन वृषेण ॥

तेनतद्भजन्त्यो वृषशैले विश्रुतोऽस्युभयथापि वृषांकः ॥ ३९ ॥

त्वमिति वृषो धर्मः स एवांको लोचनं यस्य स वृषांकः वृषध्वजो वृषवाहनश्चेत्यर्थः । गवां धेनूनां
भनघतः नयो न्यायः स नभमसीत्यनयः । न्यायविरोधी अपराध इति यावत् । तस्मात्कुपितोऽपि
क्षुब्धोऽपि मुकृतात्मकेन वृषेण प्रार्थितः सन्नाशयितः सन्वृषध्वजो वृषवाहनश्चेति प्रसिद्धा भवसी-
त्यर्थः । तथाचोक्तं महाभारते उषामहेश्वरसंवादे पार्वत्युवाच 'भगवन्देवदेवश पिनाकपरमप्रिय ॥
वाहनेषु तथान्येषु सत्सु मृतपते तव ॥ अयं तु वृषभः कस्माद्वाहनं स यथाभवत् ॥ शिव उवाच

आदिसर्गे पुरा गावः श्वेतवर्णाः शुचिस्मिते ॥ बलसंहननोपेता दर्पयुक्ताश्चरन्ति ताः ॥ अहं तु तप
आतिष्ठंस्नास्मिन्काले शुभानने ॥ एरुपादश्चोर्ध्वबाहुलोकार्थं हि भवद्भिरो ॥ गावो मे पार्श्व आगत्य
दर्पोत्सिकाः समंततः ॥ स्थानभ्रंशं तदा देवि चक्रिरे बहुशस्तदा ॥ अपकारेण चैतासां मनःक्षोभोऽ-
भवन्मम ॥ तस्माद्गृध्रा यदा गावो रोषाविष्टेन चेतसा ॥ तस्मिंस्तु व्यसने घोरे वर्तमाने पश्यन्प्रति ॥
अनेन वृषभेणाहं शमितः संप्रसादनैः ॥ तदाप्रमृतिं शाताश्च वर्णभेदत्वमागताः ॥ श्वेतोऽयं वृषभो
देवि सर्वसंस्कारसंयुतः ॥ बाह्वनत्वे ध्वजत्वे च तदाप्रमृतिं योजितः ॥ तस्मान्मे गोपतिर्त्वं च
देवैर्गोभिश्च कल्पितम्, इति । वृषस्य धर्मरूपत्वं स्कांदे प्रतिपादितं तस्मान्द्धर्मः सदा शोभोर्वृषरूपेण
पाहनम्, इति । शैवागमे 'शुद्धस्फटिकसंकाशो धर्मरूपो वृषः स्मृतः, इति । वृषशैलमिति क्षेत्रवि-
शेषः । स्वागताख्य वृत्तमिदं तथाच पैगलसूत्रं 'स्वागता नो भौग', प्रतिपादं रगणः नगणः
भगणः गुरुद्वयं चैतद्वृत्तं स्वागताख्यं भवतीत्यर्थः । तथाच वृत्तरत्नाकरे 'स्वागतेति रनभं हुरुयुग्मम्'
इति त्रिष्टुभेदः ॥ ३९ ॥

ॐ वृषभारूढाय नमः ।

नगरोहात्रैपुरदाहे हरिणा पृष्टे वेदाश्वानां गोवृषरूपे समुपात्तत्वात् ॥
धर्मज्ञानैश्वर्यविरागेषु निरूढत्वादिरूपातोऽसि त्वं सुरवृंदे वृषभारूढः ॥ ४० ॥

वृषसेचने इतिघातोः सर्वकामानां वर्णणाद्वृषभः । 'ऋषवृषभ्यां कित्, इत्यौणादिको मध्यप्रत्ययः ।
तमारूढो वृषभारूढः द्वितीयेतियोगविभागात्समासः । नन्दिवाहन इत्यभिप्रायेणाह नयारोहादिति ।
अथवा त्रिपुरदहनप्रस्तावे सकलदेवमययथाधरोहति परमाशिवे तद्भाराक्षमतया भुजजानुषु वेदात्म-
काश्वेषु हरिणा वृषभरूपेण स्वपृष्ठभागे रथस्य धारणादिति परंपरया वा वृषभारूढ
इत्यभिप्रेत्याह त्रैपुरदाहेत्यादि । हरिणा विष्णुना वेदाश्वानां वेदात्मकानामश्वा-
नामुपात्तत्वात् । तथाचोक्तं लैंगे 'इन्द्रियाणि मनश्चैव भूषणानि समंततः ॥ श्रद्धा च गतिरस्यैव
वेदाश्नस्य ह्याः स्मृताः, इत्याद्युपक्रम्य 'आरूढो रथं युक्तरणमंडलविभ्रमः ॥ सर्वदेवमयो भूत्वा
कंपयन्निब रोदसीम् ॥ ऋषिभिः स्तूयमानश्च वृत्तश्चाप्सरसां गणैः ॥ सुशोभमानो वरदः संप्रैयैव स
सारथिम् ॥ तस्मिन्नारोहति रथं कल्पितं लोकसंभृतम् ॥ शिरोभिः पतिता भूमौ तुरंगा वेदरूपिणः ॥
अथ घ्वस्तान्त्रयस्यास्य भगवान्धरणीधरः ॥ वृषेन्द्ररूपी चोत्थाय स्थापयामास वै रथम् ॥ क्षणांतरे
वृषेन्द्रोऽपि जानुभ्यागमद्धराम् ॥ जमीषुभिश्च भगवानुयम्य च भयाद्विधिः ॥ स्थापयामास देवस्य
वचनाद्वै रथं शुभम् ॥ ततोऽश्वाश्चोदयामास मनोमारुतरहसः ॥ पुराण्युद्दिश्य स्वस्थानि दानवानां
तरस्विनाम्, इति । अथवा वृषशब्दो धर्मवचनः । भाशब्दश्च ज्ञानपरः । ऐश्वर्यस्य धर्मसाध्यत्वा-
द्वैराग्यस्य च ज्ञानस्य साध्यत्वाद्धर्मज्ञानैश्वर्यविरागाश्चत्वारोऽपि वृषपदप्रतिपाद्यास्तेष्वारूढो
वृषभारूढस्तदैकनिष्ठ इत्यभिप्रेत्याह धर्मज्ञानेत्यादि । शेषं सुगमम् । गोवृषारथं वृत्तमिदं
तथाचोक्तमभियक्तैः 'वेदैर्दिग्भिर्मातयसा गोवृष उक्तो भौ' प्रतिपादं भगणः तगणः सगणः गुरुद्वयं

च चतुर्भिर्दर्शभिश्च यतिरित्येतद्वृत्तं गोवृषसंज्ञकं भवतीत्यर्थः घृतनाम्नोऽपिसंग्रहान्मुद्रालंकारः ४०

ॐ भस्मोद्भूलितविग्रहाय नमः ।

स्वांगे भस्म विलिपन्नाय ज्ञानांगशिरोव्रतमुपदिशसि ॥

भूतेशाभिघतार्थेऽपि त्वं भस्मोद्भूलिताविग्रहनामा ॥ ४१ ॥

भस्मना भूत्या उद्भूलितः विग्रहो देहो यस्य स भस्मोद्भूलितविग्रहः स्वांगे निजशरीरे भस्म भूतिं विलिपयन्नाथेति संशुद्धिः ज्ञानांगेति परमशिवपरतत्वावगमननिदानभूतं यच्छिरोव्रताख्यं-
कर्म तद्भस्मोद्भूलनमेवेत्युपदिशसीत्यर्थः । शिरोव्रतस्य भस्मोद्भूलनात्मकत्वं ब्रह्मविद्यागत्वं च सौर-
संहितायां मुंडके च प्रतिपादितं यथा 'अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः पद्भिः शुद्धयन्त भस्मना ॥ सर्वगोद्भूलनं
कुर्याच्छिरोव्रतसमावहयम्' इति 'तस्मा एवैनां ब्रह्मविद्या वदेत शिरोव्रतं विधिविद्येस्तु चीर्णम्' इति च
पापरोगपाशानां त्रयाणां भर्त्सनाद्भस्मेत्यर्थः । तत्र पापनाशकत्वं जावालश्रुतौ प्रतिपादितं 'पापं
नाशयते कृत्स्नमपि जन्मशतार्जितम्' इति । रोगमर्त्सनं चानुशासनिके उभामहेश्वरसंवादे प्रदर्शितं
'रक्षार्थं मंगलार्थं च भस्म दत्तं मया पुरा' इति । पाशानेर्हरणं ब्रह्मोत्तरसंज्ञे प्रसिद्धं यथा 'उद्भूलनं
त्रिपुंड्रं च मायापाशनिवृत्तये ॥ आचरन्ति मुनिश्रेष्ठा अथर्वशिरोसि स्थितम्' इति ॥ तथा वासिष्ठे
लिंगेऽपि 'भर्त्सनात्सर्वपापानां पाशानां च महामुने ॥ भस्मेति कीर्त्यते रक्षोरोगाणां चापि भर्त्सनात्
इति । भूतेशाभिघतार्थमिति क्षेत्रविशेषः । शेषं स्पष्टार्थम् । पादाकुलकार्ख्यं वृत्तमिदं तथाच पैंगलसूत्रं
'एभिः पादाकुलकं पादश्चमात्रापादैः' मात्रासमकादिजातिपंचकसंबन्धिभिर्धैः कैश्चिदनियमेन
घटिता जातिः । पादाकुलकार्ख्यं वृत्तं भवतीति । तथाच वृत्तरत्नाकरे 'यदतीतकृतद्विविध-
लक्ष्ययुतैर्मात्रासमादिपादैः कलितम् ॥ अनियतवृत्तपरिणामसहितप्रयितं जगत्सु पादाकुलकम्'
इति ॥ ४१ ॥

अथ भूलम् ।

सामप्रियः स्वरमयस्त्वयीमातैरनीश्वरः ॥ सर्वज्ञः परमात्मा च सोमसुर्याग्निलोचनः
इति सप्त नामानि निर्वर्त्तके तत्रादौ सामप्रियपदं व्याख्याति

ॐ सामप्रियाय नमः

चंदनस्पर्शशीतामृतस्यंदिनी सांत्ववाक्सामवेदोऽयं सामानि वा ॥

तैः प्रयुक्तैरतीवेश संप्रियसे गीयसे ते न लोकेषु सामप्रियः ॥ ४२ ॥

चंदनेति । चंदनस्पर्शवच्छीतला चित्ताल्हादकारी अमृतस्यंदिनी सुधावर्षिणी या सांत्ववाक्सैव
सामपदार्थः तत्र प्रियः सामप्रिय इत्यर्थः । मृदुवाक्प्रियत्वं च परमाशिवस्य शिववर्णोत्ते प्रदर्शितं
यथा 'अमृतस्यंदिनीं वाचं चंदनस्पर्शशीतलाम् ॥ सर्वत्रैव प्रयुंजानः शिवलोके महीयते'

इति । साम्नश्च सर्वाभ्यर्हितत्वात्तत्प्रीत्यौचित्यात् । तथाच श्रुतिः ' ऋचो ह यो वेद स वेद देवान्यजूंषि यो वेद स वेद यज्ञम् ॥ सामानि यो वेद स वेद सर्वम् ' इति । तथा गीता-यामपि ' वेदानां सामवेदोऽस्मि ' इति । अथवा सामानि गीतविशेषा ' गीतिषु सामाख्या ' इति जैमिनिसुत्रात् । तत्र प्रियस्तथेत्याभिप्रेत्याह । अथ सामानिवेति सामगानप्रियत्वं च परमशिवस्य प्रसिद्धमेव तथाचोक्तं भारते उपमन्यूपाख्याने ' ब्रह्मा भवं सदास्तोषीद्रथंतामुदीग्यन् ॥ ज्येष्ठसाम्ना च देवेश जगन्नाराधणप्रभुः ' इति । तैरिति यतः सामगानविशेषैः स्तूयमानः सन्नतीव प्रीयसे अतः लोकेषु सामप्रिय इत्येवं गीयस इत्यर्थः । स्रग्विणीसंज्ञकं वृत्तमिदं तथा च पैगलसूत्रं ' स्रग्विणी रः ' जगत्प्रधिकारात्प्रतिपादं चत्वारो रगणाश्चेत्तद्वृत्तं स्रग्विणीसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । तथा च कैदारे लक्ष्यं ' रैश्वतुर्भिर्मुता स्रग्विणी सा मता ' इति ॥ ४२ ॥

ॐ स्वरमयाय नमः ।

पद्मजोदात्तपुत्राः स्वरा अवयवा वेदैकवपुषःसांश्च व्यंजनको भवान्स्वरमयी शक्तिस्तव मता ॥
ॐ कारावयवेषु प्रभृतयो रुद्रेश्वरशिवाः सर्वे यस्य विभूतितां विदधते सोऽपि स्वरमयः ॥४३॥

स्वराः सप्त स्वराः गंधर्वशास्त्रप्रसिद्धा उदात्तादयो वा तन्मय इत्यर्थः । अथवा स्वरशब्दो यावद्गणपरस्तन्मयः । अथवा स्वरो नाम अच् । स चात्र विवक्षया प्रणवरूपः । ' यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ॥ तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ' इति प्रयोगदर्शनात् । तन्मय-उदात्तप्रभृतयश्च ये स्वराः निपादार्पभागाधारपठजमध्यमधैवतपंचमाः उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयाख्या वा ते सर्वेऽपि आगमैकशरीरस्य परमशिवस्यावयवविशेषा एव । ' ध्वनीनामपि वर्णाणां वेदो मूर्तिरुदीरिता ' इत्यागमवचनेन तेषां वेदैकवपुषः संभवात् । तथाचावयवावयवविनोरभेदात्स्वरमय वोपपातिरिति भावः । यावद्गणात्मकत्वेन स्वरमयत्वं दर्शयति सात्वेत्यादिना । सात्वेति संशुद्धिः । व्यंजनक इति कादयः क्षांताः व्यंजनानि तदात्मकः परमशिवः । आदयो विसर्गाः स्वरास्तन्मयी शक्तिः । शिवशक्त्योरभेदाच्च स्वरमय इत्यर्थः । तदुक्तं शैवतंत्रे ' आकारादिविसर्गात्स्वराः शक्तिरुदीरिता ॥ ककाराद्विषकारान्ता वर्णाः परशिवः स्मृतः ' इति । प्रणवात्मकत्वेन स्वरमयत्वं दर्शयति ॐ कारेत्यादि आकारोकारमकारनाद्विद्वाख्याः पंचावयवाः प्रणवस्य तत्र मप्रभृतयो रुद्रेश्वरशिवा इत्यनेन आकारोकारप्रतिपाद्ययोः ब्रह्माविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवापरनामानः परमपुरुषास्ते सर्वेऽपि यस्य विभूतिता विदधते त्वदीयसामर्थ्यातिशयवशात्स्वकार्यकरणोपयुक्तसामर्थ्यशालिनो भवन्तीत्यतः स्वरमयो भवानित्यर्थः । ' प्रणवो वाचकस्तस्य शिवस्य परमात्मनः ॥ शिवरुद्रादिशब्दानां प्रणवो हि परः स्मृतः ॥ तस्मादेकाक्षरं देवमाहुरागमपारागाः ॥ वाच्यवाचकयोरेक्यं मन्यमाना मनास्विन ' इति । चतुर्मात्रात्मकत्वेनापि प्रणवः प्रतिपादितस्तत्रैव यथा ' अस्य मात्राः समारयाताश्चतस्रां वेदमूर्धनि ॥ अकारश्चायुकाश्च मकारो नाद इत्यापि ॥ अकारं बद्धं प्रादुरुकारो यजुरुच्यते ॥ मकारः सामना-

दोऽऽय क्षुतिराथर्वगी स्मृता ॥ अकारस्तु महान्बीजं रजः स्रष्टा चतुर्मुखाः ॥ उकारः प्रकृतियोंनिः
सत्त्वं पालयिता हरिः ॥ मकारः पुरुषो बीजं तमः संहारको हरः ॥ नादः परः पुमान्निशो त्रिगुणोऽ
विक्रियः शिवः ॥ एवं तिसृभिरैषां मात्राभिर्निर्गिलक्रियाः ॥ अभिधाय शिवात्मानं बोधयंत्यर्धमात्रया
इति । शार्दूललिताख्यं वृत्तमिदं तथाचोक्तमन्युक्तैः 'छंदो मानुरसो मसो जसतसाः शार्दूललितम्'
इति । प्रतिपादं मगणः सगणः जगणः सगणः तगणः सगणश्च द्वादशाभिः षड्भिश्च यतिरित्येतद्
सं शार्दूललिताख्यं भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ॐ त्रयीमूर्तये नमः ।

सांख्यवेदकोऽस्यागलांतादाचनाभेद्यजुर्वेदरूपः ॥

नाभिदेशादथः सामवेदस्तेन तेऽभूत्रयीमूर्तिनाम ॥ ४४ ॥

ऋग्यजुःसाम्नां त्रयाणां समुदायस्त्रयी 'इति वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यमरात् । सैव मूर्तिः शरीरं यस्येति ।
त्रयीमूर्तिर्वेदत्रयीशरीरक इत्यर्थः । तदेव विमज्ज्य प्रदर्शयति सांख्यादिना सांख्येति संबुद्धिः ।
आगलांतादिति ब्रह्मरन्मादि कंठांतमृग्वेदस्वरूपः । आ च नाभेरिति कंठादिनाभिपर्यन्तं द्रजुर्वेद-
स्वरूपः । नाभिदेशादिति । नाभ्यादिपादपर्यंतं सामवेदस्वरूप इत्येवं वेदत्रयात्मकमूर्तिमानित्यर्थः ।
ननु देव्या एवं त्रयीमूर्तित्वं कूर्मपुराणे हिमवतं प्रति देवीवचनेन प्रदर्शितं यथा 'ममैवान्या परा
मूर्तिर्वेदसंज्ञा सनातनी ॥ ऋग्यजुःसामरूपेण सर्गादौ संप्रवर्तते' इति । तथाच शिवपुराणे 'शब्द
जातमशेषं तु धत्ते शर्वस्य षष्ठभा ॥ अर्थस्वरूपमसिलं धत्ते मुग्धेदुशेतर' इत्यशेषशब्दजालमूर्ति-
कत्वं तस्या एव प्रपञ्चितमिति तत्कथं परमाशिवस्य त्रयीमूर्तिकत्वोपवर्णनमिति चेन्न । परमाशिवस्य
वस्तुतः पराशाक्तिप्रयुक्तभेदाभावात् । तच्छरीरभिन्नशरीरतया च शक्तिप्रतापस्य परमाशिव एव
पर्यवसानादित्यभिप्रायेण तथोक्तमिति । सर्वमवदातम् । त्रयसंज्ञकं वृत्तमिदम् । तथा चोक्तमाभि-
युक्तैः 'रस्यश्चेत्रयीनामकं ग' इति प्रतिपादं रगणत्रयं गुरुश्च यत्र भवति त्रयीसंज्ञकं वृत्तं
भवतीत्यर्थः । अयं पंक्तेर्भेदो दशाक्षरपरिमाणः ॥ ४४-॥

ॐ अनीश्वराय नमः ।

ईश्वरत्वावधिः सं सर्वेश्वरः ॥ तस्य नेशः परस्त्वं ततोऽनीश्वरः ॥ ४५ ॥

न विद्यते ईश्वरो यस्य सः अनीश्वरः । निरवधिकैश्वर्यशालीत्यर्थः । उच्चनीचात्मकेऽस्मिन्प्रपञ्चे
सर्वेऽपि लोकास्तरतमभावेन तत्तत्प्राणिप्रवर्तकलक्षणैश्वर्यशालिन एवेति सावाधिकमेवैतपादैश्वर्यं
निरवधिकैश्वर्यशाली च परमाशिव एव । सर्वजगदीशितुस्तस्येश्वरांतरानपेक्षणादित्यनीश्वरत्वं तस्ये-
त्यभिप्रेत्याह ईश्वरत्वेति । ईश्वरत्वस्य सकलप्राणिप्रवर्तकत्वलक्षणैश्वर्यस्य योऽयमवधिर्मर्यादाश्रयः स
एव सर्वेश्वरः । तस्य सर्वेश्वरस्य ईशः नियंता परः अन्यः न विद्यते इत्यतस्त्वमेवानीश्वर इत्यर्थः ।
तथाच श्रुतिः 'न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेक्षिता नैव च तस्य लिङ्गम् ॥ स कारणाकारण-

शिवनामकल्पलता ।

चैन्द्रियसामान्यजन्यवृत्तिविषयीकरणायोगत्वाज्जगत्प्रकाशकान्यपि त्वादीन्द्रियाणि त्वत्प्रकाशने अ
समर्थान्येवेति भावः 'यतो वाचो निर्वर्तते अप्राप्यं मनसा सह' इति श्रुतेः एतेन सामसूर्याग्रयो लोचनानि
यस्येति नामव्युत्पत्तिः प्रदर्शिता । तदुक्तमानुशासनिके उपमन्यूपाख्याने 'दिवसकरशशकवान्हिनत्रं
त्रिभुवनसारमपारमीशमाद्यम् ॥ अजरममरमप्रसाद्य रुद्रं जगति पुमानिह को लभेत शांतिम् ॥ इति ॥
किंच भातं स्वतः प्रकाशमानं यमनुसृत्य अमी भास्वदादयः सूर्यादयो भांति प्रकाशन्ति अतः सोमसूर्याग्नि
ब्रह्मोचनयति प्रकाशयतीति सोमसूर्याग्निलोचनः इत्येवं निर्वचनमपि सांप्रतं युक्तमित्यर्थः । तथाच
च श्रुतिः 'न तत्र सूर्योभाति न चेद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोऽयमग्निः तमेव भांतमनुभाति
सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति । स्मृतिरपि 'न तद्भासयते सूर्यो न शशाको न पावकः ॥
यज्ञत्वा न निर्वर्तते तद्धाम परमं मम' इति इदं तु लोचनाख्यं वृत्तं तथाचोक्तमभियुक्तैः 'रोयजौ गुरु-
लोचनं भवेत्' इति । प्रतिपादं रगणः यगणः जगणः गुरुश्चेतद्वृत्तं लोचनाख्यं भवतीत्यर्थः ॥ पंक्तेर्भेदोऽ
यं दशाक्षरपादोऽत्र ॥ ४८ ॥

हविर्यज्ञमयः सोमः पंचवक्त्रः सदाशिवः ॥ विश्वेश्वरो वीरभद्रो गणनाथः प्रजापतिः ॥

इति नव नामानि निर्वक्ति । तत्रादौ हविः पदं प्रपंचयति ।

ॐ हविषे नमः ।

दुग्धमात्रस्य कुहरे यथा घृतं प्राणिमात्रस्य दहरे तथा भवान् ॥

चेतसा संमथित एव लभ्यते ह्यमानं त्वमखिलं ततो हविः ॥ ४९ ॥

हविःशब्दो घृतवाची घृतमाज्यं हविः सर्पिरित्यमरात् । तत्सदृशाय नमः इत्येतद्वृत्तपुरःस-
मरमुपवर्णयति तथाहि दुग्धमात्रातः संस्तीनमपि घृतं सम्यक्मथनाद्वाहिः प्रकाशमापयते तथा प्राणि-
मात्रातः संस्तीनोपि भवाऽऽव्रवणाद्येन कसाधनेर्मनसा पुनः पुनः परिचीयमानः प्राप्त इव भवसीत्यर्थः
तथा च श्रुतिः 'घृतमिव पयसि निगूढं भूते भूते च वसति विज्ञानम् ॥ सततं मंथयितव्यं
मनसा मंथानभूतेन' इति ॥ अथवा हविः ह्यमानं सोमरसात्मकद्रव्यसामान्यं परब्रह्मस्वरूपं तावद्रूप
इत्यर्थः । तदुक्तं शिवपुराणे 'रजसा तं महादेवी देवो रसयिता शिव' इति । तथा च भोक्तव्य-
वस्तुमानस्य देविरूपतया तदभेदात्परमशिवोऽपि तद्रूपः । तथा 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्री
ब्रह्मणा हुतम् ॥ ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना' इति स्पृतेः । ब्रह्मात्मकहवीरूपत्वं तस्येत्य-
भिप्रेत्याह ह्यमानमित्यादि । स्पष्टमन्यत् । दुग्धाख्यं वृत्तमिदम् ॥ तथाचोक्तमभियुक्तैः 'दुग्धघृतं
रमजैरुदीरिम्' इति । प्रतिपादं रगणः भगणः जगणः रगणश्चेतद्वृत्तं दुग्धाख्यं भवतीत्यर्थः
जगत्या भेदोऽयं द्वादशाक्षरपञ्चमिदपादः ॥ ४९ ॥

ॐ यज्ञमयाय नमः ।

वेदः पादो युपो ह्येन्द्रानलचयनरमनवदनस्तनूरुहधर्मकः
सौवर्धनुः सर्पिर्नीसो दिवसरजनिनयनयुगः करसत्रनत्रयम् ॥
औद्गात्रात्रो वेदीस्कंधश्च चरणयुगलमुपनिपत्यवर्ग्यकचभ्रामि-
र्वक्षोदाक्षिण्यो मंत्रास्फिग्निविधमखकरणतनुकोऽसि यज्ञमयाभिधः ॥ ५० ॥

यज्ञमयो यज्ञस्वरूपः मयटः स्वरूपवाचित्वात् तथाच 'यज्ञो वै विष्णुः' इत्यादिश्रुत्यवग-
तयज्ञपुरुषात्मकतोपयुक्तैस्तत्तद्वयवैः परमाशिवमेव प्रस्तौति 'वेदः पाद' इत्यादिना यज्ञांगाना-
मेव परमाशिवांगत्वाद्देवादीनां पादत्वायुक्तीर्तनम् । अनलचयोति । अनलरसनः चयनवदनश्चे-
तिक्रमेणान्वयः । तनूरुहाणि रोमाणि तान्येव धर्माः धर्मस्वरूपाणि यस्य स तनूरुहधर्मकः । स्रुव एव
स्रौवस्तदात्मकं चंचुः र्वाधिनासाग्राविशेषः सर्पिराज्यं तदात्मिका नासा यस्य सः सर्पिर्नीसः
दिवसरजनी दिवसरात्री तदात्मकं नयनयुगं यस्य सः दिवसरजनिनयनयुगः । सवनत्रयमिति
प्रातर्मध्यंदिनं तृतीयं चोति सवनत्रयात्मकः करः औद्गात्राण्येव आत्राणि यस्य सः औद्गात्रात्रः
वेदिकास्वरूप एव स्कंधः उपनिपदात्मकं चरणयुगलं पादद्वयं प्रवर्ग्यात्मकं एव कचभ्रामिः
जटानां ग्रंथिविशेषः । वक्षः उरः दाक्षिण्यं दक्षिणास्वरूपं यस्य सः । मंत्रा एव स्फिक् कटिपा-
श्वसंधिविशेषो यस्य सः इत्येवंरूपाणि विविधानि नानारूपाणि यानि मखकरणानि यज्ञांगानि
तत्तनुकः तन्मूर्तिक इत्यर्थः तथाचोक्तं हरिवंशपद्मपुराणयोः परमाशिवं प्रक्रम्य 'वेदपादो
सूषदंष्ट्रः क्रतुहस्तश्चितीमुखः ॥ अग्निजिह्वो धर्मरोमा ब्रह्मशीर्षा महातपाः ॥ अहोरात्रेक्षणो
देवो वेदांतश्रुतिभूषणः ॥ सुवर्तुंडश्चाज्यनासः सामपोषस्वनो महान् ॥ धर्मसत्यमयः श्रीमान्क्रमवि-
क्रमसत्क्रियः ॥ प्रायश्चित्तनखो धीरः पशुजानुर्महाभुजः ॥ औद्गात्रात्रो होमलिंगः फलबीजम-
हौषधीः ॥ वाय्वंतरात्मा मंत्रास्फिग्विकृतः सोमशोणितः ॥ वेदीस्कंधो हविर्गंधो हव्यकव्यातिवेगावा-
न् ॥ प्राग्वंशकाशो शुतिमान्नानादीक्षाभिरर्चितः ॥ दक्षिणाद्वयो योगी महामंत्रमयो महान् ॥
उपाकर्मोष्ठचुबुकः प्रवर्ग्यावर्तभूषणः ॥ नानाछंदोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ॥ छायाफली सहायो वै
मेरुशृंगमिवोत्थितः' इति । भुजंगविजृंभिताख्यं वृत्तमिदं तथाच पैंगलसूत्रं 'भुजंगविजृंभितं मौत्तो-
सौ लगौ वसुरुद्रज्जपयः' तथाच कैदारे लक्ष्यं 'वस्वीशाश्वछेदोपेतं ममतनयुगनरसलंगैर्भुजंगविजृं-
भितम्' इति । प्रतिपाद मगणद्वयं तगणः नगणत्रयं रगणः लघुगुरुश्च अष्टाभिरैकादशभिः सप्तभिश्च
यदि यतिरित्येतद्वृत्तं भुजंगविजृंभिताख्यं भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

ॐ सोमाय नमः ।

मूर्तिप्वष्टास्वीश तवैका रजनीशो ज्योपिष्टोमस्तस्य हविश्चैद्विद्विद्वत् ॥
सौराष्ट्रस्यस्त्वं शिवगंगापुनस्त्यो गौर्या साकं नित्यविहारीति च सोमः ॥ ५१ ॥

मूर्तिविविधेति अष्टमूर्तिषु । चंद्रात्मकत्वाज्ज्योतिष्टोमात्मको यः क्रतुविशेषस्तत्र सोम इति प्रसिद्ध-
त्वाद्वा तत्साधनीभूतं च यच्चर्विह्वयमानसोमरसात्मकद्रव्यविशेषस्तदात्मकत्वाद्वा एदविष्टः कुबेरस्त-
दात्मकत्वाद्वा सौराष्ट्राख्यो यो देशविशेषस्तत्र सोमनाथ इतिप्रसिद्धत्वाद्वा गंगाधमुनयोर्व्यत्र संगमस्त-
द्देशे विराजमानत्वाद्वा उमया सह वर्तमानत्वाद्वा सोमत्वं परमशिवस्येत्याह । रजनीशः सोमः अंश-
शिनोरभेदात् । स्वांशभूतसोमसूर्यात्मकत्वमस्येति भावः । 'यज्ञो वै विष्णुः' इत्यादिश्रुतेज्योतिष्टो-
मात्मकत्वं तस्य सोमरसस्यापि परमशिवात्मकत्वं हविष्ठात् । स्कांदे सनत्कुमारसंहितायां काशीग-
तदाल्मेश्वरलिंगप्रस्तावे प्रतिपादितं 'मतीनां च दिवः पृथ्व्या वनेः सूर्यस्य वज्रिणः ॥ साक्षाद-
पि च विष्णोश्च सोमो जनयितेश्वर' इति । इदं च 'सोमः पवते जनिता मतीनाम्' इत्युच उपबृ-
हणम् । ऋचि तु पूयमानत्वेन सोमस्य कीर्तनात्सोमरसस्य शिवात्मकता कुबेरस्यापि सोमत्वं मंत्रतंत्रे
प्रतिपादितं गौर्यां साकमित्यनेन योगार्थः प्रदर्शितः । एतेन व्यष्टिसमष्ट्यात्मकं निसिलवस्तुरूपं
परमशिवस्येत्युक्तं भवतीत्यर्थः । श्रुतिप्रसिद्धं चेदं नाम 'नमः सोमाय च रुद्राय च' इति ।
मत्तमयूराख्यं वृत्तमिदम् । तथा च वृत्तरत्नाकरं लक्ष्यं 'वेदै रभेर्मातैर्यसगा मत्तमयूरम्' । मृगणः
तगणः यगणः सगणः गुरुश्चेति मत्तमयूराख्यं भवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

ॐ पंचवक्राय नमः ।

सर्वेशब्रह्मतत्वेन्द्रियविषयकलाभूतसादाख्यमूर्ति-
ष्वेकैकश्येन पंचात्मसु तव वदनेष्वादिहीनेषु सत्सु ॥

योऽयं मुदोपसुदासुरहनननिमिच्छाप्सरस्तल्लेखाः

मादुर्भावं स तद्भक्त्यतिरभसकृते । जायथाः पंचवक्त्रः ॥ ५२ ॥

ऊर्ध्वादिभेदेन पंच वक्राणि यस्येत्यर्थः । सर्वेशेति ब्रह्माणि च तत्त्वानि चैन्द्रियाणि च विषया-
श्च कलाश्च भूतानि च सादाख्याश्च मूर्तयश्चेति द्वंद्वः । एकैकश्येन एकैकशः प्रत्येकं प्रत्येकमि-
तियावत् । पंचात्मस्त्विति ईशानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजाताख्यानि पंच ब्रह्माणि पुरुषप्रकृतिबुध्य-
हंकारमनोज्ञानेन्द्रियविषयाः वचनादानगमनविसर्गानंदाख्याः पंच कर्मेन्द्रियविषयाः निवृत्तिप्रवृत्ति
विद्याज्ञातिज्ञात्यतीताख्याः पंच कलाः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यानि पंच भूतानि शिवसादा-
ख्यमूर्तिसादाख्यकर्तृसादाख्यकर्मसादाख्यानि पंच सादाख्यानि । ब्रह्माविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवाख्याः
पंच मूर्तयश्चेति पंच पंचात्मकानि वदनानि चेत्यर्थः । तदुक्तं वायवीयसंहितायाम् 'अथान्या-
श्चापि तनवः पंच ब्रह्मसम्यग्दयाः ॥ अनुमिस्ताभिरख्यातमिह किञ्चिन्नविद्यते ॥ ईशानः पुरुषो घोरो
यामः सयस्तथैवच ॥ ब्रह्माण्येतानि देवस्य मूर्तयः पंच विश्रुताः ॥' इति 'ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रो

महादेवः सदाशिवः ॥ मूर्तयस्तस्य विज्ञेया याभिविश्वमिदं ततम् , इत्यादि । तथा चैकात्मकेषु तव
वदनेष्वनादिभूतेष्वपि सत्सु योऽयं सुंदोपसुंदाख्यासुरहननार्थं विश्वकर्मणा निर्मिताया अप्सरस-
स्तिलोत्तमाख्यायास्तस्याः सौंदर्यातिशयेन जगन्मात्रसंमोहिनीया दिदृक्षातः प्रादुर्भावस्त्वदीयः स
तद्भक्त्युद्रेकमात्रप्रयुक्तो नत्वन्यार्थं इत्यर्थः । तिलोत्तमादिदृक्षाप्रयुक्तमुत्तावाहुन्प्रसृष्टिश्चानुशास-
निके उमामहेश्वरसंवादे प्रपञ्चिता यथा ' उमोवाच । भगवन्देवदेवेश सर्वदेवनमस्कृत ॥ चतु-
र्भुक्तो वै भगवानभवत्केन हेतुना ॥ भगवन्केन ते वक्रमैत्रमद्भुतदर्शनम् ॥ उत्तरं चापि भगवन्-
श्विमं शुभदर्शनम् ॥ दक्षिणं च मुखं रौद्रं केनार्थं जटिलावृतम् ॥ यथादृशं महादेव श्रोतुमिच्छा-
मि कारणम् ॥ एष मे संशयो देव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ महेश्वर उवाच ॥ तदहं ते प्रवक्ष्यामि
यत्त्वमिच्छसि भामिनि ॥ पुरा महासुरौ घोरौ लोकोद्देगकरो भृशम् ॥ सुंदोपसुंदनामानावासतुर्वल-
गोत्रतौ ॥ अशस्त्रबन्धौ बलिनौ परस्परजयेषिणौ ॥ तयोरेव विनाशाय निर्मिता विश्वकर्मणा ॥
सर्वतः सारमुद्धृत्य तिलशं लोकपूजिता ॥ तिलोत्तमेति विख्याता अप्सरा सा बभूव ह ॥ देवकार्यं
करिष्यतीति हावभावसमन्विता ॥ मां तु पश्यंतमायाता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ मया बहुमता चेयं
देवकार्यं करिष्यति ॥ इति मत्वा तदा चाहं कुर्वती यां प्रदक्षिणम् ॥ तथैव ता दिदृक्षुश्च चतुर्वक्रोऽ-
भवं प्रिये ॥ रौद्रं मुखमिदं पूर्वं तपश्चर्यापरं सदा ॥ दक्षिणं मे मुखं दिव्यं रौद्रं संहरति प्रजाः ॥
लोककार्यकरं नित्यं पाश्चिमं मे मुखं प्रिये ॥ वेदानधीते सततं चाहृतं चोत्तरं मुखम् ॥ एतत्ते
सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि , ॥ रूपेणाप्रतिमा सेयं तिलोत्तमा पश्यंतं मामागम्य
उपसृत्य प्रदक्षिणं कुर्वती अतएव मया बहुमता च सती देवकार्यं करिष्यतीति मत्वा तदाहमनेक-
मुखेन स्थित इत्यध्याहारेण वाक्यपूरणम् । तथैव यथा मया चिंतितं तथैव मामुपसृत्य प्रदक्षिणी-
कृत्य मत्प्रसादबलेन देवकार्यं साधयितुं प्रवृत्तां ता दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुश्चतुर्वक्रो भवामीत्यर्थः ।
एतेन अप्राकृतसौंदर्यनिधानभूतां पराशक्तिमेव साधनीकृत्य प्रवृत्तेन साक्षान्मदनेनापि चालयितुम-
शक्यस्य ज्ञानवैराग्यतपःसत्यादिदिव्यगुणगणालंकृतस्य भगवतः परमाशिवस्य प्राकृतसौंदर्याति-
शयशालिन्या तिलोत्तमाया या दिदृक्षा सा तद्भक्त्यतिशयमात्रयुक्तेति भक्तपारवश्यं निसर्गसि-
द्धमित्येतत्सूचितम् । एवंच सुंदोपसुंदाख्यौ यावसुरौ तयोर्हनननिमित्तात्तद्वधहेतुभूता या अप्सर-
स्तल्लजा प्रशस्ता अप्सरास्तिलोत्तमाख्या तल्लजेत्यप्सरोविशेषणम् सौंदर्यवती तदीया या ईक्षा ईक्षणं
तत्प्रयुक्तः प्रादुर्भावः तत्कृते तदर्थः अजायथाः जातोऽसीत्यर्थः इति । स्रग्धराख्यं वृत्तमिदं
तथा च पैंगलसूत्रं ' स्रग्धरा औ भ्नौ यो यत्रिः सप्तकः । , तथा च वृत्तरत्नाकरे उक्तं
' भ्रमैर्याना त्रयेण त्रिमुनिर्यतिर्युता स्रग्धरा कीर्तितेयम् , इति । प्रतिपादं मगणः रमणः
भगणः नगणः यगणत्रयं च सप्ताभिः सप्ताभिश्च पादे यतिरित्येतद्वृत्तं स्रग्धराख्यं

ॐ सदाशिवाय नमः ।

यो विधीश्वरदशा सदाशिवः तादृशोऽपि खलु यः सदाशिवः॥

तस्य कालकलना कुतस्तदस्त्यौपचारिकतया सदाशिवः ॥ ५३ ॥

सार्वकालीनः शिवः सदाशिव इत्यर्थः । नन्वर्थकालकृतपरिच्छेदशून्येऽस्मिन्परमशिवे सार्वका-
लीनत्वप्रतिपादकं सदेतिविशेषणमव्यावर्तकत्वादनुपादेयमेवेत्याशङ्क्य तच्चावृत्तिं प्रदर्शयन्भक्ति-
मार्गेण तथा प्रयोगः परमाशिव इति प्रदर्शयति यो विधीश्वर इत्यादिना विधीश्वरइत्यार्यतग्रहणाद्वि-
ष्णुरद्वयोः समुच्चयः । तथा च ब्रह्मविष्णुरुद्वेस्वराणां चतुर्णामपि मूर्तीनामसमानकालीनत्वात्पंचमी
सदाशिवाख्या मूर्तिस्तस्यापि असमानकालीनत्वम् । परमशिवः सदाशिव इति गौणप्रयोगः । एवं
ब्रह्मादीनां पञ्चानामपि असमानकालीनत्वमुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वापेक्षया चिरकालवर्तित्वं परमशिव-
स्य कालानवच्छिन्नत्वं च प्रतिपादितं शिवपुराणे सृष्टिप्रकरणे केन मानेनास्मिन्काले आयुःसंख्या
प्रवर्तत इति पृच्छतः ऋषीन्प्रति वायुवचनम् ' आयुषोऽत्र निमेषाणां गणनान्मानमुच्यते ॥ अक्षिप-
क्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तितः ॥ तादृशानां निमेषाणां काष्ठा तु दश पञ्च च , इत्यारभ्य
' चतुर्गुणसहस्रं यत्तत्कल्प इति कथ्यते , इति कल्पमानमुक्त्वा पुनर्वर्णितं ' कल्पो नाम दिवा प्रोक्तं
ब्रह्मणो व्यक्तजन्मनः ॥ कल्पानां वै सहस्रं तु ब्रह्मवर्षमिहोच्यते ॥ वर्षाणामष्टसाहस्रं यदेतद्ब्रह्मणो
युगम् ॥ सवनं युगसाहस्रं ब्रह्मणः पञ्चजन्मनः ॥ सवनानां सहस्रं तु त्रिविधं त्रिगुणं तथा ॥
कल्पते सकलः कालो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ तस्य वै दिवसे याति चतुर्विंशं पुरंदराः ॥ ब्रह्मा
विष्णुदिने चैको विष्णु रुद्रदिने तथा ॥ ईश्वरस्य दिने रुद्रः सदाख्यस्य तथेश्वरः ॥ साक्षाच्छि-
वस्य तत्संख्या तदा सोऽपि सदाशिवः । तस्मिन्साक्षाच्छिवे नैव कालात्मा सप्रवर्तत , इति । अत्र
चायमर्थः कल्पसहस्रमेको वत्सरः तादृशवत्सराणामष्टसहस्राण्येकं युगं तादृशयुगसहस्रमेकं सवनं
तादृशसवनानां नवसहस्री ब्रह्मणः परमायुः । विष्णोरेकदिनं तादृशपरमायुः रुद्रस्य तादृशरुद्र-
परमायुः महेश्वरस्य तादृशमहेश्वरपरमायुः सदाशिवस्य एकं दिनमिति सर्वत्र संबध्यते । परमशिवस्य
तु कालकलनाविरहादेकं दिनमिति व्यवहारमात्र इत्यर्थः । अतएव तत्रैव देशान्तरे ' कालावच्छेद-
भेदेन गुरुणामप्यसौ गुरुः ॥ सर्वेषामेव सर्वेश्वरः कालावच्छेदवर्जित इति । योगसूत्रमपि ' सर्वेषामपि
गुरुः कालेनानवच्छेदात् , इति । तथा ' अहर्न विद्यते तस्य न रात्रिरीति धारयेत् ॥ उपचास्तु
क्रियते लोकानां हितकाम्यया , इति तस्येति । एतादृशस्य तव कालकलना कालकृतपरिच्छेदः
कुत इत्युपचारमात्रेण परमशिवे सदाशिवेतिप्रयोगो लोकानामित्यर्थः । इदं तु धृतिप्रसिद्धं नाम
' ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम् , रथोद्धताख्यं वृत्तमिदं तथा च पैगलसूत्रं ' रथोद्धतार्नोर्लौम् ,
तथा च वृत्तरत्नाकरे ' रोनराविह रथोद्धता लगौ , इति । प्रतिपाद रमण, नमणः रमणः लघुर्गु-
कश्चेतद्वत् रथोद्धताख्यं भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

ॐ विश्वेश्वराय नमः ।

केवलं चिन्मयज्योतिरात्मैव काशी तेन सर्वाणि विश्वान्यतीतापि विश्वम् ॥

तत्र वासात्परिच्छेदबुद्ध्या गृहीतः काशिकाधीश्वरोऽपीश विश्वेश्वरस्त्वम् ॥ १ ॥

विश्वेषामीश्वरः विश्वेश्वर इत्यमुमर्थ, प्रसिद्धिपूर्वकमुपपादयति केवलमित्यादिना चिन्मय-
ज्योतिश्चित्प्रकाशात्मिका केवलमात्मस्वरूपैव काशीत्युच्यते तेन सर्वाणि विश्वान्यतीतापि आसिल-
प्रपञ्चात्मिकांता सा विश्वमितिव्यवहारविषय एव । विश्वब्रह्माणोरनन्यत्वादिति भावः । तत्र तादृश्यां
पुरि निवसनात्परिच्छेदबुद्ध्या काशिकाधीश्वर इति परिगृहीतोऽपि परमार्थबुद्ध्या विश्वेश्वर एव
ब्रह्मसार्वात्म्यस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वेन तदामिकाया पुर्या निवसितुमप्युपपन्नं विश्वेश्वरत्वमिति
भावः । स्पष्टमन्यत् । विश्वाख्यं वृत्तमिदं तथाचोक्तमभियुक्तैः 'रैश्वतुर्भियुतं गेन युक्तं च विश्वम्'
इति प्रतिपादं रगणचतुष्टयं गुरुश्चैतद्गुणं विश्वाख्यं भवतीत्यर्थः ५४ ॥

ॐ वीरभद्राय नमः ।

श्रीगौर्या वीरः स्वीकृतः पुत्रबुद्ध्या क्रोधाग्निस्वेदोत्पादितो भद्रनामा ॥

भद्रायोगाद्वा राजपूर्वासशालीस्तद्वांस्तद्रूपस्त्वं ततो वीरभद्रः ॥ ५५ ॥

वीर इति कश्चित्परमशिवपुरद्वारवर्ती गणविशेषः स च पराशक्त्या पुत्रत्वेन परिग्रहीत इ-
त्येतत्प्रश्नपुराणे प्रपञ्चितं यथा 'स एष वीरको देवि सदा मे हृदयप्रियः ॥ नानाश्वर्यगुरुर्द्वारि गणेश्व-
र्यगणाधिपतिः ॥' इत्यादितत्प्रशंसाश्रवणोत्तरं देवविचनम् 'ईदृशस्य सुतस्यास्ति ममोत्कंठा पुरातन ॥
कदाहमीदृशं पुत्रं द्रश्याम्यानंददायकम्, शिव उवाच 'एष एव सुतस्तेऽस्तु नयनानंदहेतुकः ॥
त्वया पुत्रः कृतार्थः स्याद्वीरकोऽपि सुमध्यमे, इति । तथा च वीरश्च भद्रश्च वीरभद्रौ तावस्य स्त
इति काशीखंडे प्रतिपादितं 'ततस्तत्क्रोपजाद्वन्हेराविरास महायुतिः ॥ भद्रस्तु प्रतिभाकारः कालमु-
त्पुप्रकंपन, इति तथा च वीरश्च भद्रश्च वीरभद्रौ तावस्य स्त इति वीरभद्र इत्यर्थः । अथवा दक्षा-
ध्वरहरणार्थं परमशिवोत्पादितस्य वीरास्यपराशक्त्यनुत्पादिता या भद्राख्या शक्तिस्तयोगाद्वीर-
एव भद्र इत्याह भद्रायोगादिति तद्रुक्तं वायवीयसंहितायां यथा 'दग्धं दक्षाध्वरं विभ्रा-
देवी देवमचोदयत् ॥ देव्या संचोदितो देवो दक्षाध्वराजिपासया ॥ सवर्जं सहस्रं
वीरं वीरभद्रं गणेश्वरम् ॥ सहस्रवदनं देवं सहस्रचरणेशणम् ॥ तथा 'मन्युना चामृजद्रो भद्रकालीं
मोहयन् ॥ आत्मनः कर्मसाहित्या तेन गंतुं सहेव ॥' तं दृष्ट्वा गणितं वी-
भद्रकालाग्रिसंनिभम् ॥ भद्रया सहितं प्राह भद्रमस्तिवाति शंकर, इति । तथा च वीरश्चासौ
भद्रश्च वीरभद्रस्तद्वानित्यर्थः । राजपूः राजपुर तत्र वस्तुं शीलमस्यास्तीति तदाशशाली । राजपुरमि-
त्येतद्विशेषः । संहिताचतुष्टये प्रसिद्धः । तदानीति द्वादशं कर्मपरयोत्तरं वा मन्त्रार्थयोऽप्य-

त्यययोगात्सिद्धस्तद्वप इति । तथाच वीरभद्रोभयवत्वादीराभिन्नभद्रवत्वाद्वा तद्वत्त्वं राजपुराण्यक्षे-
त्रविशेषे वीरभद्रेश्वर इतिप्रसिद्ध्या तत्स्वरूपत्वं चेत्यर्थ इति । अत्र च वीरभद्रावतारः कल्पभेदेन
बहुधा प्रपंचितः । तथाहि ब्रह्मांडपुराणोत्तरभागे हयग्रीवागस्त्यसंवादे उल्लिखितपाख्याने यथा ' आ-
दिदेवो महादेवो ललाटानलसंभवः ॥ एकं स्वेदपयोविदुं नसाग्नेणाग्निपत्सितो ॥ तत उत्थितवानेको
लोकघस्मराविग्रहः ॥ कालाग्निरिव दीप्तांगो वीरभद्रो गणेश्वरः ॥ वीरभद्रः स कैलासाभिर्जगाम
महाजवः ॥ तस्यैव रोमकुपेभ्यो दीप्ताग्निटिललोचनात् ॥ कर्णाभ्यां चैव नासाभ्यां आस्याद्वृष्टाभ-
यंकरात् ॥ प्रसूता बहवो लोकघस्मरा प्रमथेश्वरा , इति । तथा वामनपुराणे ' कुद्वस्य सर्वगात्रेभ्यो
निश्चेरुः सहसार्चिषः ॥ सह क्रुद्धा त्रिनेत्रास्यगात्ररोमांतरोद्भवाः ॥ गणासंख्यमुत्ता जाता वीरभद्र
पुरोगमा , इति । तथा वाराहपुराणेऽपि यथा ' शुश्राव याजिनां चोच्चैरिंद्रागच्छेति कीर्तितः ॥
ततः श्रुत्वा महातेजाः सर्वज्ञः परमेश्वरः ॥ बुकोप च भृशं देवो वाक्यं चेदमुवाच ह , इत्यादिना
दक्षाध्वरश्रवणजन्यपुनरुक्तं ' तस्याननात्ततो ज्वाला गात्रेभ्यो निर्ययुस्तदा ॥ ततो भूतानि वेताळ
उच्छृग्माः प्रेतपूतनाः ॥ कूष्मांडा यातुधानाश्च सर्वे प्रज्ज्वलिताननाः ॥ उत्तस्युः कोटिशस्तत्र नाना-
प्रहरणान्विताः ॥ एवं कृत्वा स सामग्रीं देवदेवः प्रतापवान् ॥ जगाम वक्ष्यज्ञाय क्रोधाद्बुद्धः
प्रतापवान् , इत्यादि । एवमन्यत्रापि अन्यथा प्रपंचितं तच्च प्रकृतानुपयोगाच्चेह संलिख्यत इति। वैश्वदे-
वीसंज्ञकं घृत्तमिदं तदुक्तं पैंगले ' वैश्वदेवी मौ याविद्रिय रूपयः ' । तथैव कैदारे ' पंचाश्वैश्चिन्ना
वैश्वदेवी ममो यौ , इति । प्रतिपादं मगणद्वयं यगणद्वयं पंचाभिः सप्तभिर्यातिरित्येतद्वत्तं वैश्वदेवी-
संज्ञकं भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

ॐ गणनाथाय नमः ।

शशिकरगुणमुखसंख्यानां प्रमथतुषितमयमुख्यानाम् ॥

अधिपतिरसि शिव कैलासे पुरि निवसामि गणनाथस्त्वम् ॥ ५६ ॥

गणः संख्या ' गणनं गणना गण , इति गणशब्दस्य संख्यावाचित्वात् । तथाच गणनानामैक-
त्वादिपरार्थपर्यंतानां संख्यानां नाथो गणनाथ इत्यभिप्रेत्याह शशिकरेति शशी एकः करौ द्वौ
गुणास्त्रयः । तथा च एकद्वित्रिवमुक्ताः परार्थांता याः संख्यास्तासामित्यर्थः । अधिपतिरित्यग्निमेण
संबन्धः अथवा नंदिभृंगिमहाकालप्रभृतयो ये प्रमथगणाः ' आदित्यविश्ववसवस्तुषितभास्वरानिलाः ॥
महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवता , इति । तुषितमुख्या गणपदव्यवहारां देवाः । मयरसतज
भनसंज्ञाश्च मयादिगणास्तथा च गणानां प्रमथादीनां नाथो गणनाथ इत्यभिप्रेत्याह प्रमथेत्यादि ।
यद्यपि मयरसादेर्गणसंज्ञा छंदःसूत्रेषु न दृश्यते तथापि ' लः समुदागण , इति सूत्रस्य द्विमात्रा-
दिषण्मात्रातानां गणसंज्ञाविधायकतापरत्वेन भाष्यवार्तिकदादौ व्याख्यानाददोषः । अथवा परमशि-
वाष्टपष्ठिक्षेत्रपरिगणनायां गणनाथस्य कैलासाख्यक्षेत्रवासित्वेन प्रतिपादनात्तथेत्याह कैलासेत्यादि

स्पष्टमन्यत् वृत्ताख्यं वृत्तमिदं तथा च पैगला 'वृत्ता नौ स्यात्' । तथाचोक्तमभियुक्तैः 'इह नन
ससगयुतं वृत्तम्' इति प्रतिपादं नगजद्वयं सगणः गुरुद्वयं चेतद्वृत्तं वृत्ताख्यं भवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

ॐ प्रजापतये नमः

अंतरिक्षभूमिनाकसंस्थिता याः सहस्रशः सहस्रसंमिताः ॥

रुद्रनामिकाः प्रजाः सृजस्यतः स्थाणुनामको भवान्प्रजापतिः ॥ ५७ ॥

प्रजानां पतिः प्रजापतिरित्यभिप्रेत्याह अंतरिक्षेत्यादि भौमांतरिक्षादिव्याः रुद्रनामिकाः सहस्र
संख्याकाः याः प्रजाः ताः सहस्रशः सृजतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्राः
अधिभूम्यां तेषां सहस्रयोजने वधन्वानि तन्मसि नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां यंतरिक्षे ये दिवि येषा-
मन्नं वातोवर्षमिषवः' इत्यादि स्थाणुनामक इति तथा च बराहपुराणे गौरीविवाहप्रकरणे 'सर्गा-
दौ ब्रह्मललाट उत्पन्नः प्रजापतीनामन्यतमः स्थाणुसंज्ञकः स एव प्रजाः सृष्टवान् । जले ममस्त
त्र चिरं स्थित्वा कालातरे पुनर्जलादुत्तीर्य गणान्सृष्ट्वा तैः सहितो दक्षाध्वरं ध्वंसयामासेत्युक्तं यथा
'रुद्रक्रोधोद्भवो यस्तु पूर्वं मयो महाजले ॥ सहस्रार्कसमाकाशो निश्चक्राम जलाद्यदा' इति एवं
प्रजापतेः स्थाणुनामकत्वमित्यर्थः । इयेनिकासंज्ञकं वृत्तमिदं तथा च पैगले 'इयेनीर्जोर्लोग्' तथा
च कैदारे 'इयेनिका रलौ रलौ गुरुयदेति' प्रतिपादं रगणः जगणः रगणः लघुगुरुश्चेतद्वृत्तं इयेनि
काख्यं भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

'हिरण्यरेता दुर्धर्षो गिरीशो गिरिशोऽनघः ॥ भुजंगभूषणो भर्गो गिरिधन्वा गिरिप्रियः ॥
एतानि नव नामानि निर्वक्ति ॥

ॐ हिरण्यरेतसे नमः

त्वदीर्ययोगेन भवेद्धिरण्यं यद्वाग्निरूपोऽस्यथवा जलार्थम् ॥

त्यक्तेन वीर्येण वभूव हैममंडं तदीशासि हिरण्यरेताः ॥ ५८ ॥

त्वदित्यादिना । हिरण्यं रेतो यस्येति बह्वीहिः । रेतसि हिरण्यशब्दप्रयोगश्च तज्जनकत्वं
रूपसंबन्धनात् । 'आर्युर्व घृतम्' इत्यादिवादित्याभिप्रेत्याह त्वदीर्ययोगेन भवेदिति । हिरण्यमेति
पारदयोगेन हिरण्योत्पत्तिस्तु रसरत्नाकरादौ प्रसिद्धैव । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि दानप्रकरणे यथा
'हिमवद्बहुहिता पूर्वमुमानाग्नी पतिव्रता ॥ पूर्वजन्मानि सा चासीद्दक्षस्य तनया सती ॥ दक्षकोपात्
तस्याज सती चात्मकलेवरम् ॥ हिमवद्बहुहिता जज्ञे लोके गौरीति विश्रुता ॥ दत्ता तेनापि सा
तस्मै प्रणिपत्य पिनाकिने ॥ विवाहं कारयामास विधिवद्बहुहितुस्तथा ॥ वैवाहिकेन विधिना
जहायामि पितामहः ॥ होमं च कुर्वतस्तस्य विकारो मान्मयोऽग्रभूत् ॥ रूपं दृष्ट्वा ततो देव्या रेतः
रूफम मोहात्मनः ॥ पद्म्या च मदीत तेन बहुधा समपयत ॥ तत्रोत्पन्ना महात्मानो वातातित्या

मरीचिपाः ॥ अग्नौ विशेषमपतत्तच्चाभूज्ज्वलनप्रथमम् ॥ जाज्वल्यमानं तद्दीप्या चाग्निमध्यगतं
 यथा ॥ शशंसि रेततो देवा दृष्ट्वा पुनं विभावसोः ॥ जगृधुः शिरसा चैव भूषणत्वेन योजयत् ।
 एवं सुवर्णमुत्पन्नमाग्नेयं ब्राह्मचमेव च ॥ पवित्रं परमं लोके सुवर्णेन समं क्वचित् ॥ न दृश्यते
 द्रव्यजातं तद्दानं भूषणं तथा ॥ इति । अथवा 'हिरण्यरेता दहनो द्रुतभुग्पव्यवाहन' इत्यमरा-
 दग्निस्वरूपत्वात्तथेत्याह । यदेति अग्निस्वरूप इति । तदुक्तं शिवपुराणे 'अहमाग्निशिरोनिष्ठस्त्वं सोम-
 शिरसि स्थिता ॥ अग्नीषोमात्मकं विश्वमावाभ्यां समाधिष्ठितम्' इति हिरण्यशब्दः हिरण्यात्मना
 परिणतब्रह्मांडपरः तदेव रेतो यस्येति तथेत्याभिप्रायेणाह । अयवेति जलार्धेत्यादि पुरा हि रुद्रेण
 सर्गादावपः सृष्ट्वा तन्मध्यात्सृष्टस्य वीर्यस्य हेमात्मकब्रह्मांडात्मना परिणतस्य स्कांदे सौरसंहितायां
 प्रदर्शितत्वात् । यथा 'त्रिमूर्तीनां तु सर्गस्थानंतरं परमः शिवः ॥ शब्दादीनां तु भूतानामुत्पत्ति-
 कुरुते स्वयम्' इत्यादिना त्रिमूर्तिसर्गमुपत्त्वा 'सदाशिवेश्वरो रुद्रस्तथा नारायणो विभिः ॥ इतिनाम्ना
 प्रकीर्त्यते तेषु रुद्रः शिवाज्ञया ॥ पुरस्तादण्डसर्गस्य ससर्गादौ द्विधा पुनः ॥ अपामेकांशके
 विद्वान्स्वयं वीर्यमथासृजत् ॥ तद्वद्वमभवद्भैरवं सहस्रांशुसमप्रभम् ॥ तस्मिञ्जज्ञे स्वयं विष्णुर्ब्रह्मेशा-
 नसमन्वितः ॥ आपो नारा इति प्रोक्ताः सूक्ष्मास्ता मुनिसत्तमाः ॥ शिवस्य नरसंज्ञस्य यतः
 कार्याणि तास्ततः ॥ ता यदस्यायन प्रोक्तं तेत नारायणः स्मृतः । अंशोपाधिवशेनैव ब्रह्मेति परि-
 ईशेति संशुद्धिः । शेषं सुगमम् । इंद्रवज्राख्यं वृत्तमिदं तथैव वैगलसूत्रम् 'इंद्रवज्रा तौजगौ' तथा
 च वृत्तरत्नाकरे स्याद्विद्रवज्रा यदि तौ जगौ न' इतिचोभयसंमतेन प्रतिपादं तगणद्वयं जगणः
 गुरुद्वयमित्येतद्वृत्तमिद्रवज्राख्यं भवतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

ॐ दुर्धर्पाय नमः

कैलासे शिखरिणि पौलस्त्यप्रागल्भ्यं तृणसमतामाप ॥

एवं सत्यभिभवकारिकस्तस्मात्त्वं भवसि हि दुर्धर्पः ॥ ५९ ॥

दुःखेनापि धर्षयितुमशक्यो दुर्धर्पः कथमप्यलभ्यो दुर्लभ इति प्रयोगात्सर्वातिशयबलशाली-
 त्यर्थ इत्यभिप्रेत्याह कैलास इत्यादिना । पौलस्त्यप्रागल्भ्यं पौलस्त्यस्य पुलस्त्यवंशोद्भवस्य दशा-
 ननस्य यत्प्रागल्भ्यमात्मीयं यावद्बलं तत्तृणसमता प्राप्तामित्यर्थः । को वा परमाशिवपरामवकारी भवेन्न
 कोऽपीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च विद्यत' इति । स्पष्टमन्यत् । पणवाख्यं
 वृत्तमिदं तथा च वैगले 'पणवो भ्रौ य्यौ' । तथैव कैदारे लक्ष्य 'भ्रौय्यौचेत्पणवकनामेदम्' इति-
 चोभयसंमतेन प्रतिपादं भगणः नगणः यगणः गुरुश्चेत्तद्वृत्त पणवाख्यं भवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

ॐ गिरीशाय नमः

भूरिगणे पदवायवे निष्कलुपे सुसमर्थः ॥

परैतरादपि शंभो तेन मतोऽसि गिरीशः ॥ ६० ॥

गिरि वैदिकवाक्ये ईशः समर्थ इत्यभिप्रेत्याह भूरिगण इति । ईशइत्यस्य व्याख्यानं सुसमर्थं इति । अथवा गिरीणां मेरुमन्दप्रभृतीनामीशः अधिपतिरिति तथेत्याह पर्वतराट्पतीति । पर्वताधिपत्यं च शिवस्य हरिवंशे धन्याश्चर्योपाख्याने नारदं प्रति पर्वतानां वचनेन दर्शितं यथा 'ब्रह्मर्षे न वयं धन्या नाप्याश्चर्याणि संति नः । अस्माकमीश्वरः शूली गिरीशो वृषभध्वजः । नाश्वर्यो वापि धन्यो वा तस्मात्परतरो भुवि' इति । चित्रपदारूपं वृत्तमिदं तथा च पैंगलसूत्रं 'चित्रपदा भौगौ' । तथा च वृत्तरत्नाकरे 'भौ गिति चित्रपदा गः' इत्युभय संमतेन प्रतिपादं भगणद्वयं गुरुद्वयं चैतद्वृत्तं चित्रपदावृत्तारूपं भवतीत्यर्थः ॥ ६० ॥

ॐ गिरिशाय नमः

मेरुपर्वतमपि धनुर्हंतवे कृशयसि तमम् ।
पर्वते निवससि सुखं नाथ तद्भवसि गिरीशः ॥ ६१ ॥

गिरिं मेरुपर्वतमपि इयति चापार्थं तनूकरोतीति गिरिशः । अथवा गिरौ शेत इति गिरिशः । शयनं चात्र न प्राकृतं विवक्षितं किंतु सुखावस्थानात्मकमेवेत्याशयेनाह मेरुपर्वतमपीत्यादि । स्पष्टोऽप्यर्थः । इदं च श्रुतिप्रसिद्धं नाम । 'नमो गिरिशाय च' इति हलीमुखसंज्ञकं वृत्तमिदं तथा च पैंगलसूत्रं 'हलीमुखीर्नौस' । तथैव कैवारे 'राजसविह हलीमुखीति च' उभयसंमतेन प्रतिपादं रगणः नगणः सगणश्चेत्तद्वृत्तं हलीमुखसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । संज्ञात्वेऽपि विपल्यादेराकृतिगणत्वान्ङीप् भवतीति । 'नखमुखात्संज्ञायाम्' इत्यस्य न प्रवृत्तिः ॥ ६१ ॥

ॐ अनघाय नमः

दुःखं नाथ न ते पापं च व्यसनम् ॥ त्रैलोक्याधिपते तस्मादस्यनघः ॥ ६२ ॥

दुःखमिति । न विद्यते अयं पापं व्यसनं वा यस्मिन्सोऽनघः । 'मूल्ये पूजाविवर्धो-
हो दुःखव्यसनेष्वधम्' इत्यमरात् । तथा च दुःखस्य पापजन्यत्वाद्यसनस्य दुःखजन्यत्वात्पूर्व-
पूर्वापाये उत्तरोत्तरापायात्त्रितयशून्यत्वमत एव त्रैलोक्याधिपतित्वं चेत्याशयेनाह दुःखं पापं व्यसनं
चेति त्रितयमपि यतस्तव न विद्यते अतस्त्वमनघो भवसीत्यर्थः । 'अयमात्मापहतपाप्मा विजरो
विशोकः' इति 'द्वत्पुंडरीकं विरजं विशुद्धं विचिंत्य मध्येविदं विशोकम् । अचिंत्यमव्यक्तमनंतरूपं
शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम्' इति । 'समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् इत्यादिश्रुतेः' । 'अचिंत्यो
निर्गुणो नित्यो निरवयो निरामयः ॥ निर्दुःखो निरहंकारो निर्गुणो नित्यो गणनायकः' ॥ इत्या-
यागमाधेति । 'स एव विष्णुः स प्राणः स कालाग्निः स चंद्रमाः ॥ स एव सर्वं यद्वभूतं यच्च
भव्यं सनातनम् । इत्यादिश्रुत्या सर्वांतरकत्वेन त्रैलोक्याधिपत्यस्य प्रतिपादितत्वादित्यर्थः । अन-
घारूपं वृत्तमिदं तथाचोक्तमभियुक्तं । 'मोसभेदनघ' इति । प्रतिपादं सगणः सगणश्चेत्तद्वृत्तमन-

ॐ भुजंगभूषणाय नमः

अभिचारसमर्पदास्कावनगैः प्रहितानहीन ॥

दधद्रुहादपिविभ्यतस्तनौ कथितोऽसि भुजंगभूषणः ॥ ६३ ॥

भुजकौटिल्ये इतिधातोः भुजाभ्यां गच्छतीति वा भुजं कुटिलं यथा भवति तथा गच्छंतीति वा भुजंगाः त एव भूषणं यस्येति भुजंगभूषणः । अभिचारेति अभिचारेष्वन्येषामनिच्छापादनेषु समर्थाः कृतबुद्धयो दासकावनगास्तदासिनो मुनयस्तेः प्रेषितान् । अथवा गरुडाद्वैमतेयादपि विभ्यतो मयाकुलितचित्ताश्चाहंनसर्पविशेषान्वासुकीप्रभृतीस्तनावाभरणत्वेन स्वीकुर्वन्भुजंगभूषण इति प्रसिद्धो भवसीत्यर्थः । तथाचोक्तं स्कन्धे । 'ततः पंचफणा नागा निश्वसंतो विपोल्वणाः ॥ शीघ्रमुत्थाय कुण्डेभ्यः समाजमुर्महेश्वरम् ॥ तानुपादाय नागैर्द्राञ्ज्वलितानुपशोभितान् ॥ दधारा भरणत्वेन तेनासीनागभूषणः ॥ अपरैरपि नागैर्द्रैर्वासुकिप्रमुत्तेः शिवः ॥ वैमतेयभयात्प्राप्तेरलं चक्रे निजां तनुम्' इति । चारुहासिनीसंज्ञकं वृत्तमिदं तथा च 'पेंगलसूत्रम् । 'अयुक्चारुहासिनी' यस्यसर्वे पादा विपमलक्षणयुक्तास्तद्वैतालीयचारुहासिनीनाम । तथा वृत्तरत्नाकरे लक्षणम् 'अयुग्मवा चारुहासिनी' इति । प्रतिपादं षण्मात्रानंतरं रगणः लघुर्गुरुत्वं प्रकारेण समस्तपादेषु लक्षणं चेत्तद्वृत्तं चारुहासिनीनामकं भवति । अयुग्मवैत्यत्र लक्षणं नोक्तमित्याशंका चेत्तर्हि वेतालयाः प्रथमपादलक्षणमेवात्र पिष्टपेषणभीत्या केदारेण नोक्तमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

ॐ भर्गाय नमः

भर्ज्यते दुरितानां संदेहो यदवाप्स्यां ॥

गायत्रीप्रतिपाद्यस्त्वं तस्मादसि भर्गः ॥ ६४ ॥

भर्ज्यते दृष्टंते पापराशयोऽनेनेति भर्गः सर्वपापनिवर्तक इत्यर्थः पाकार्थान्भृज्जतेः करणे घञि 'भृस्कोरोपधयोः' इतिरमागमे च 'चोःकुः' इति कुत्वे च रूपमित्यभिप्रेयेणाह भर्ज्यते इति यस्य परमाशिरस्य अवाप्त्या प्राप्स्या दुरितानां संदेहाः समूहाः भर्ज्यत इत्यन्वयः पापनिवर्तकत्वं परमशिवधर्मोत्तरे प्रसिद्धं यथा 'छित्वा भित्त्वा च भूतानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ॥ यजेदेकं विरूपाक्षं न ॥ पापेन लिप्यत' इति । अथवा 'भर्गो देवस्य धीमहि' इति श्रुतिप्रसिद्ध्या वा तथेत्याह गायत्रीति भर्गशब्दश्चायमकारात् इत्यभिप्रायः । अत एव माधवीये स्मृतिरन्तेऽपि यथा 'तदित्येतत्परं ब्रह्म ध्येयं सूर्यस्य मंडले ॥ भर्गः स साक्षात्कारेणाविद्या तत्कार्यदाहक' इति योगयाज्ञवल्क्ये अकारात् एव भर्गशब्दः प्रयुक्तः यथा 'देवस्य सवितुर्मध्ये यो भर्गो नो धियः क्रमात् ॥ प्रचोदयाद्देवेण्यं तद्धीमहि' इत्यन्वयक्रमात्, इति अत एव मैत्रायणीशाखायां गायत्र्यर्थनिरूपणावसरे एव 'रुद्रो भर्गात्मक' इति श्रूयते गायत्रीप्रतिपाद्यत्वं च परमशिवस्य प्रतिपादितं चादित्यपुराणे यथा 'गायत्र्याः परमं तत्त्वं देवदेवो महेश्वरः ॥ इति ध्यात्वा जपेद्दिवागायत्र्याः फलमश्नुत' इति । कर्म राजवंशानुकीर्तने यथा 'राजावसुमनास्तच्च राजे-

मंडलमध्यगम् । समुपासिष्ट गायत्र्याः पुरुषं रुक्मविग्रहम् ॥ अनुग्रहार्थं तस्याय भगवान्परमः शिवः ॥
आविर्भूय खेर्विवादस्यै रूपमदर्शयत् ॥ शिवशक्तिमयं दिव्यं चंद्रार्धकृतशेखरम् ॥ त्रिलोचनं नील-
कंठं ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रचंद्रितम् ॥ अनुगृह्य च ते कालं देहाते तां निजं पदम् ॥ तुष्टाश्चरंतरंतस्य गायत्र्या-
राधनादिभिः ॥ इति 'यो देवः सवितास्माकं धियो धर्मादिगोचरे ॥ प्रेरयेत्तस्य भर्गस्तु तद्गोण्ययुपा-
स्महे' इति स्मृत्यंतराश्रयेण तु प्रकृतेऽपि सांतमेव नामास्तु । मदलेसाख्यं वृत्ताभिर्दे तथा चोक्तं
कैदारे ' मसौगः स्यान्मदलेसा' इति । प्रतिपादं मगणः सगणः गुरुश्चेत्तद्वृत्तं मदलेसाख्यं भवती-
त्यर्थः ॥ ६४ ॥

ॐ गिरिधन्वने नमः

वाग्विषये त्वं मेरुरिव भवसि त्वां तु मनागभिदति न वचो
दिव्यरथे वा पुरदहनविधौ वेदमयाः किल चतुरतुरंगाः ॥
चक्रयुगं ते दिनरजनिकरौ बाणशरीरभृदभवदुपेन्द्रो
मेरुभूते धनुस्तरपतिर्ज्याभवदीश तदसि गिरिधन्वा ॥ ६५ ॥

गिरिति । गीः शब्दः सप्तम्यतः धन्वशब्दश्च मरुवाचकः । प्रथमांतस्तथा च असमस्तं
पदद्वयमेकं नामेत्यभिप्रेत्याह वाग्विषय इति यतस्त्वां मनागपि वाचो नाभिदधति अतस्त्वं मेरुरिव
निर्जलदेशविशेषवन्मनोवाचाभिमोचरो भवसीत्यर्थः । ' यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः । अथवा गिरिः सुमेरुर्धन्वा धनुरात्मको यस्येति बहुव्रीहिः । पुरा हि त्रिपुरदहनाव-
सरे दिव्यरथमधिरोहति परमशिवे सुमेरुर्वादीनां धनुरायाकारेण स्वरूपाविर्भाव इत्यस्य तत्तत्पुराणा-
विषु स्पष्टं प्रतिपादितत्वात् । इत्याशयेनाह दिव्यरथे वेत्यादि । चतुरतुरंगाः मनोऽर्तातवेगा
तिशयास्तुरंगमाः ते च वेदमयाः वेदात्मकाः किलेति प्रसिद्धचर्थकमव्ययं सर्वज्ञान्वेति दिनरज-
निकराविति दिनकरो रजनिकरश्चेति सूर्यसोमात्मकं रथचक्रद्वयमित्यर्थः । बाणशरीरेति ।
बाणात्मकतया शरीरं विभर्तीति यथा उपेन्द्रो विष्णुः मेरुरिति धन्वाकारेण मेरुभूत् ॥ उरग-
पतिरिति धनुषः कोटिद्वयानुस्यूतसुवात्मना सर्पराडभवदित्यर्थः । तथा च वेदाश्चे पुष्पवच्चक्रे
शरोपेन्द्रे धनुर्गिरौ ॥ स्थित्वा रथे ददाहाशु त्रिपुरं त्रिपुरार्दनं' इति । तदुक्तं ङीगे यथा ' अथ
रुद्रस्य देवस्य निर्मितो विश्वकर्मणा ॥ सर्वलोकमयो दिव्यो रथो यत्नेन सादरम् ॥ सर्वभूतमय-
श्चैव सौवर्णः सर्वसंमतः ॥ रथानं दक्षिणं सूर्यो वामां सोम एव च ॥ दक्षिणं द्वादशारं हि
षोडशारं तथोत्तरम् ॥ आरेषु तेषु विषेन्द्रा आदित्या द्वादशेव तु ॥ शाशिनः षोडशारेषु कला
वामस्य सुवता' इति । एवं शैलेन्द्रः कार्मुकस्तस्य ज्या तस्य भुजगाधिपः ॥ (?) स्वयं कल्पित
विग्रहः ॥ काठाभिसदृशश्चैव साक्षात्तीक्ष्णः सुदारुणः ॥ एवं कृतारथं दिव्यं कार्मुकं सशराकि-
तम् ॥ सारधिर्जगतां चैव ब्रह्माणं प्रभुवीश्वरः ॥ आरुह्य रथं युक्तं रणमंडनसंभ्रमम्' इति ।
इदं च तन्वीसंज्ञकं वृत्तं तथा च पैगलसूत्रं ' तन्वी भूतो नसो भो न्यो द्वादित्याः' । प्रति-

पाद भगणः तगणः नगणः भगणद्वयं नगणः यगणश्चेति द्वादशभिर्द्वादशभिश्च यतीरत्येतद्वृत्तं तन्वीसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । तथा च कैदारे 'भूतमुर्नादिर्यतिरिहमतनाः स्मोनययाश्च यदि भवति तन्वी' इति प्रातिपादं पूर्ववद्गणाः पञ्चभिः सप्तभिर्द्वादशभिर्भिरिति ॥ द्वादशैव इत्यपहारायैद्रिय-स्वरमासादिति प्रतीच्याः पठन्ति । आग्नेपुराणे च तथोपबृंहणं दृश्यते तत्पक्षे न प्रकृतश्लोके यतिभंगः ॥ ६५ ॥

ॐ गिरिप्रियाय नमः

प्रेम भूरि ते विभाति वैदिकस्तवात्मवाचि ॥

सर्वपर्वतेष्वपीति नामतो गिरिप्रियोऽसि ॥ ६६ ॥

गिरि वैदिकस्तुत्यात्मिकायां वाचि प्रियः अत्यन्तं प्रीतिमान् । तथा च असमस्तं पदद्वयमेकं नाम अथवा गिरयः कैलासमेरुमंदारादयः पर्वताः प्रियाः प्रीतिविषया यस्येति बहुव्रीहिरित्यभि-प्रेत्याह प्रेमेत्यादि । वैदिकस्तवात्मिकायां वाचि मेरुमंदारायात्मकपर्वतेषु च यतस्तव प्रीतिरधिका-अतस्त्व नामतः गिरिप्रिय इति प्रसिद्धो भवतीत्यर्थः । समानिकासंज्ञकं वृत्तमिदं तथा च पैगलसूत्र 'ग्लितिसमानीति' प्रतिपादमष्टाक्षरपादेषु विषमाक्षराणि प्रथमादिसप्तमात्तानि गुरुणि समाक्षराणि द्व्याचष्टमात्तानि लघूनि यत्र भवन्ति तत्समानी संज्ञकं भवतीत्यर्थः । नव्यमतेऽस्य सूत्रस्य गद्य-परत्वेऽपि गुरुलघुगणोक्तपद्यलक्षणमिह संगमनयि तथाच कैदारे लक्ष्यं 'जौ समानिकगलौच' इति । रजगणौ गुरुलघुचेति प्रसिद्धं प्रतिपादितम् ॥ ६६ ॥

शूलम् ।

कृत्तिवासाः पुरारातिर्भगवन्प्रथमाधिपः ॥ मृत्युञ्जयः सूक्ष्मतनुर्जगद्ध्यापी जगद्गुरुः ॥
एतानि नामानि निर्वर्कि ॥

ॐ कृत्तिवाससे नमः

वाराणस्यां शिव त्वद्भक्तास्तुदन्तं गजेन्द्रं विप्रात्सृष्टाभिचारव्याघ्रं च शूलेन हत्वा ॥
चर्मद्वंद्वं तदीयं प्रावृत्य विभ्राजमानोऽस्येकान्रे चंद्रेरेखामौले ततः कृत्तिवासाः ॥ ६७ ॥

कृत्तिः गजचर्म व्याघ्रचर्म वा वासो वसन यस्येति कृत्तिवासाः । तदेव प्रदर्शयति वारा-णस्यामित्यादिना पुरा ह्यानंदकाननवासाच्छिवभक्तान्प्रपीडितुमाविर्मूत गजाकारमसुरं तथा दारु-कावनगतमुनिकृताभिचारोत्पादितं व्याघ्रच शूलेन हत्वा तदीय चर्मद्वयमपि परिधाय विशेषेण प्रकाशमानः परमशिव इत्यर्थः । तथाचोक्तं स्कन्दि 'वाराणस्या पुरा यातो गजरूपो महासुरः ॥ तापसान्निशवभक्ताश्च निहतुं कोपदीपितः ॥' इत्युपक्रम्य 'हत्वा त कुजरं भीममधृष्यं दिग्गजैरपि ॥ पादहस्तरतं चर्मं विशस्याच्छिद्यते नवैः ॥ प्रावृत्यात्मानमात्मेशस्तूयमानोऽलिलैः सुरैः' इति । 'तथा व्याघ्रो महाक्रुद्ध आजगाम नसायुधः ॥ तेषामृषाणा मर्मस्थकोपोऽय निर्गतो यथा ॥

तं चादाय त्वचं भित्वा तथा चर्माबरोऽभवत् ॥ शुशुभे चर्मणा तेन नानावर्णयुतेन च, इति ।
तुदंतं पीडयंतम् । एकाग्रोति क्षेत्रविशेषः । 'एकाग्रं कृत्तिवाससम्', इति परमशिवाष्टपष्ठिक्षेत्रमध्ये
परिगणनात् । चंद्ररेखा मौले इति संबुद्धिः । शिष्टं स्पष्टार्थम् । इदं तु श्रुतिप्रसिद्धं नाम 'प्राणे-
स्वरः कृत्तिवासाः पिनाकी', चंद्रलेखाख्यं वृत्तामिदं तथा च पैंगलसूत्रानुसारिण आहुः 'त्रौ म्यौ
यती भवेतां सप्ताष्टभिश्चंद्रलेखा । प्रतिपादं मगणः रगणः मगणः यगणद्वयं चेति सप्तामित्थाभिश्च
प्रतिपादं यतिरित्येतद्वृत्तं चंद्रलेखाख्यं भवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

ॐ पुरारातये नमः

भवान्पूर्वमाभाति पश्चादिदं जगद्भाति यद्वा पुराणापरिः ॥

तनोः कारणस्यूलसूस्मात्मनो विनाशेन वा ते पुरारातिता ॥ ६८ ॥

पुरा आदौ राति आदत्ते प्रकाशतं इति पुरारातिः पुरा प्रथमकालिकी रातिर्यस्येति विग्रहः
आदानस्य प्रकाशनस्वरूपत्वात् । 'तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः
'यच्चंद्रमासि यच्चाम्रौ तत्तेजो विधिं मामकम्' इत्यादिस्मृतेष्वेत्यभिप्रेत्याह भवान्पूर्वमिति त्वत्प्रकाश
विषयीभूतमिदं जगदित्यर्थः । अथवा पुराणां कांचनराजतलोहमयानां पूर्वोपदर्शितनगरविशेषाणां
स्यूलसूक्ष्मकारणात्मकशरीरविशेषाणां वा अरातिर्नाशक इति पुरारातिरित्यभिप्रेत्याह यद्वेति स्पष्टोऽ
र्थः । मंदाकिनीसंज्ञकं वृत्तामिदं तथाचोक्तमभियुक्तैः 'त्रिभिर्लगाभ्यां मंदाकिनी' इति । प्रतिपादं
यगणत्रयं लघुर्गुरुश्चेत्तद्वृत्तं मंदाकिनीसंज्ञकं भवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

ॐ भगवते नमः

पराक्रममती विरागयशसी थिया सह जगत्पतित्वमिति पद ॥

गुणा भगपदोचितास्त्वयि वसंत्यतः श्रुतिगिरेरितोऽसि भगवान् ॥ ६९ ॥

भगोऽस्यास्तीति भगवानित्यत्र भगपदार्थमुपवर्णयति पराक्रमेत्यादि । पराक्रमश्च मतिश्चेति
द्वंद्वः । विरागश्च यशश्चेत्यपि द्वंद्वः । 'नाशिकास्तनयोर्नाडीमुष्ण्योः' इति निर्देशेनाल्पाक्षरविज्ञेययोः
पूर्वनिपातस्यानित्यत्वात् । श्रुत्युक्तं जगत्पतित्वं चेति पदगुणाः भगदप्रतिपादाः । ते चास्मिन्संती
ति भगवांस्तत्र पराक्रमो वीर्यं तच्च शरभभैरववीरमद्रायवतारादिषु प्रसिद्धं 'क्षयद्वीराय प्रभरामहे म-
तिम्' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् । मतिः यावदस्तु विषयकज्ञानं तथा च श्रुतिः 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञान-
मयं तपः' विरागः सर्वत्रोदासीन्यं तच्च 'न तस्य कारणं च विद्यते न तत्समभ्याप्यधिकश्च' इत्यादिश्रु-
तिप्रसिद्धं यशः कीर्तिः सकलजनस्तुतिविषयत्वमिति यावत् । तथा च श्रुतिः 'नमः श्लोक्याय च व-
सान्पाय च' इति । 'तस्य नाम महयश इति भास्तेऽपि । 'यं विष्णुः कुरुः शंभुश्च ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
स्तुवंति विविधैः स्तोत्रैर्देवदेवं महेश्वरम् ॥ तमर्चयति ये शम्भुर्दुर्गायति तंति ते' इति । श्रीः उमा
तद्वत् च 'उमासहायं परमेश्वरं विभुम्तिहातिश्रुतिप्रसिद्धं जगत्पतित्वं सर्वेश्वर्यसंपत्तिः सर्वज्ञः शंभुरा-

का शमध्यः इति श्रुतेः । एवं प्रमाणसिद्धाः पद्मगुणाः तथा चोक्तं विष्णुपुराणे ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ॥ ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णां भग इतीरिणा इति । जलोद्धतारब्धं वृत्तमिदं तथा चोक्तं पैंगलसूत्रं 'जलोद्धतगतिजसौरसतैवः' तथैव केदारोक्तिः 'रसेर्जसजसा जलोद्धतगतिः' इति चोभय-संमतेन प्रतिपादं जगणः सगणः जगणः सगणः पद्मभिः पद्मभिश्च यातेरित्येतद्वृत्तं जलोद्धतगत्याख्यं रथोद्धतगतिरिति केचित्पठन्ति चेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

ॐ प्रमथाधिपाय नमः

मथ्नेतितरां यदवैदिकांस्त्वत्पारिषदाः प्रमथा मताः ॥

तानीश सदा परिपालयन्भक्तैरुदितः प्रमथाधिपः ॥ ७० ॥

प्रकर्षेण मथ्नेत्युन्मूलयति अवैदिकान्वेदविरुद्धाचारयुक्तानिति प्रथमास्तेषामप्यधिपः पालक इति प्रमथाधिप इत्यभिप्रेत्याह मथ्नेतीत्यादि तरामिति तिङन्तात्तरस्य आम् च । पदार्थप्रकर्षयोक्त-कमव्ययं पारिषदा गणविशेषास्तान्यारिषदान्सदा परिपालयन्निति तथा चोक्तं सौभिके 'मनोवाक्-र्मभिर्भक्तान्पाति पुत्रानिवौरसान् ॥ पिबन्त्यसृग्वसा चान्ये कुद्धब्रह्मादिषां सदा' इति । इदं चोप-स्थिताख्यं वृत्तम् तथा पैंगलसूत्रम् 'उपस्थिता त्जौ जौ' तथा चोक्तमभियुक्तैः 'त्जौ जौग-उपस्थितमीरितम्' इति चोभयोर्लक्षणैक्यम् । प्रतिपादं तगणः जगणः जगणः गुरुश्चेतद्वृत्तं दशा-क्षरपद्मवतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

ॐ मृत्युञ्जयाय नमः

रुद्राच्युतेशब्रह्मणां कोट्यो यया गीर्णाः क्षणात् ॥

तद्गोचरो न त्वं विभो तेनाभवो मृत्युञ्जयः ॥ ७१ ॥

मृत्युर्मृतिस्तां जयति स्वविषयकोपासनया स्वभक्तानां मृतिं निवारयतीति मृत्युञ्जयः रुद्रे-स्यादि ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वराणां कालनिर्णयस्य प्रागेव स शिव इति निर्वचने प्रदर्शितत्वाग्नेह तत्प्र-पञ्चः । ते ते च ब्रह्मादयः प्रतिकल्पं छिद्यमानाः कोटिसंख्याका अपि यया मृत्या क्षणमात्रा-देव गीर्णाः क्षीणगतिं प्राप्ताः विनष्टा इति यावत् । तथापि त्वं न तद्गोचरः । न मृत्युविषयः तत्त्वं मृत्युञ्जयनाम्ना प्रासिद्धो भवसीत्यर्थः । अभव इति जन्मराहित्यपरं मृत्युभावसाधनाय जन्मनो मृतिव्यावर्तकत्वाल्लङ्घ्यमपुरुषः स्पष्टार्थमन्यत् । मृत्युञ्जयाख्यं वृत्तमिदं । तदु-क्तमभियुक्तैः 'तोमोगलामृत्युञ्जय' इति । प्रतिपादं तगणः सगणः लघुगुरुश्चेतद्वृत्तं मृत्युञ्जयाख्यं भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

ॐ सूक्ष्मतनवे नमः

दुर्ज्ञेयमूर्तिधरोऽप्याघ्रातके प्रकठः ॥

सूक्ष्मादपीश कृशस्तेनासि सूक्ष्मतनुः ॥ ७२ ॥

समुधापूररत्नावाळसहिता ।

सूक्ष्मा तनुर्मूर्तियस्येति सूक्ष्मतनुः सूक्ष्मत्वं मूर्ती दुर्ज्ञेयत्वमित्यभिप्रेत्याह दुर्ज्ञेयमूर्तिः आम्ना-
तक इति क्षेत्रविशेषः तत्र भक्तानुमहार्थं नामरूपाभ्यां पुनः प्रकटो भवसीत्यर्थः अथवा सूक्ष्मादपि-
तनुः सूक्ष्मतनुः तनुशब्दस्य कृशवाचित्वाद् दुर्ज्ञेयस्वरूपइत्यभिप्रेत्याह सूक्ष्मादपीति तथा च श्रुतिः
'सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये घृतात्परं मंडति वाति सूक्ष्मं' तथा च 'सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्व-
मेव तत्' इति । चूडामण्याख्यं वृत्तमिदं तथा च पैंगलसूत्रं 'चूडामणस्तभौग' इति प्रतिपादं
तगणः भगणः गुरुश्चैतद्वृत्तं चूडामण्याख्यं भवतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

ॐ जगद्ध्यापिने नमः

सत्ताभानं प्रियमिति चानुस्यूतं सर्वेष्वर्थेष्वनुभवसिद्धं लोके ॥

सच्चित्सौख्यं त्रयमपि यौष्माकीणं रूपं तस्माद्भवसि जगद्ध्यापी त्वम् ॥ ७३ ॥

जगत्समष्टिव्यष्ट्यात्मकप्रपञ्चजातं व्याप्तुं शीलमस्यास्तीति जगद्ध्यापीत्याशयेनाह सत्ताभान-
मित्यादिना सत्ता सत्स्वरूपं भानं ज्ञानस्वरूपं प्रियं सुखस्वरूपं चेत्यंशत्रयमभ्यनुस्यूतमापामरसा-
धारणाखिललोकानुभवसिद्धं च सच्चित्सौख्यात्मकं तत्त्रितयमपि यौष्माकीणं परमशिवस्वरूपानपा-
यिभूतं तदुक्तमन्यत्र 'अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ॥ आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जग-
द्रूपं ततो द्वयम्' इति । तथा चाशत्रयात्मकप्रपञ्चस्वरूपत्वात्परमशिवस्य जगद्ध्यापित्वं सुकरमेवेति
भावः । तथा च श्रुतिः 'सर्वव्यापी च भगवांस्तस्मात्सर्वगतः शिव' इति । जलधरमालाख्यं वृत्त-
मिदं तदुक्तमभिपुक्तैः 'अब्ध्यंगैः स्याज्जलधरमालाम्भौ' इति । प्रतिपादं भगणः भगणः
सगणः भगणः चतुर्भिर्दशभिर्व्यतिरित्येतद्वृत्तं जलधरमालाख्यं भवतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

ॐ जगद्गुरवे नमः

वटतरुनिकटे मुनीनखिलान्मुरान्कमलभवमुखान्प्रबोधनमुद्रया ॥

उपदिशसि परं महस्त्व दक्षिणामुख परशिव तन्मतोऽसि जगद्गुरुः ॥ ७४ ॥

जगतां ब्रह्माद्यखिलसुरमुनिगणानां गुरुः आद्यब्रह्मणे विद्योपदेष्टेति जगद्गुरुः । 'यो ब्रह्माणं
विदधाति पूर्वं यो वै वेदातश्च प्रहिणोति तस्मात्' इति श्रुतेः । तदेवोपदर्शयति वटतर्वित्यादिना
वटवित्पिनि वटोपगतान्कमलभवप्रभृत्यखिलसुरगणान्मुनिगणान् प्रबोधनमुद्रया चिन्मुद्रापर-
नाम्न्या उपदिशसि किं तदुपदेशनमित्याकांक्षायामाह परं मह इति । तदेत्यभेदार्थेना पठ्यते । त्वद-
भिन्न महः । तथा च सच्चिदानन्द्यात्मकं यत्परं ज्योतिःस्वरूपं परमशिवतत्त्वं तदुपदेशेन अविद्यायाः
परं पारं तारयसीत्यर्थः । दक्षिणामुखश्चासौ परमशिवश्चेति संतुष्टिः । शिष्टं स्पष्टमपराजिताख्यं
वृत्तमिदं तथा च पैंगलसूत्रम् 'अपराजिता नो सौ ल्यो स्वरूपयः' तथा च केदारे 'ननरसलघुगेः
स्वरेपरजिता' इति । प्रतिपादं भगणः सगणः लघुर्गुरुश्चेत्येतद्वृत्तमपराजिताख्यम् ॥ ७४ ॥

अथ मूलम् ।

द्योमकेशो महासेनजनकश्चासुविक्रमः ॥ रुद्रो भूतपतिः स्थानुरहिर्बुज्यो दिगंबरः ॥
जहावेतामने नामानि निर्वर्कि ॥

ॐ व्योमकेशाय नमः

पृथ्वीपाथोज्वलनपवनव्योमरूपेषु भूते-

प्लव्याल्पानि प्रथमगदितान्युत्तराणीशितृणि ॥

व्योम्नोऽपीशोऽस्य च गमनं कुंतलास्ते विराजो

गंगाधारा वियदिव जटास्तेन च व्योमकेशः ॥ ७५ ॥

पृथ्वीत्यादिना व्योमैव व्योमकं स्वार्थे कप्रत्ययः । तस्येशो व्योमकेश इत्याभिप्रेत्याह पृथिव्यतेजोवाय्वाकाशात्मकेषु भूतेषु मध्ये प्रथमगदितानि आकाशादितः पूर्वपूर्वोक्तानि वाय्वादीनि अल्पानि आकाशापेक्षया वायुस्तदपेक्षया तेजस्तदपेक्षयापस्तदपेक्षया पृथिवीति । उत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वाण्यल्पाल्पानि व्याप्यानि अभिभाव्यानीति यावत् । एतेन उपदर्शितार्थान्वयवैपरीत्ये सति पृथ्व्यादितः आकाशादीनि पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तराणि ईशितृणि इत्यपि व्याख्यातम् । ईशितृणि व्यापकानि अभिभावकानि इति यावत् । तथा च पृथिव्यादीनां आकाशादित उत्पत्तेः श्रुतिबोधितत्वेन कार्याणां च कारणेषु विलयनार्थं पूर्वपूर्वाण्यल्पाल्पान्युत्तरोत्तराणीशितृणि इत्युक्तिर्युक्तेति भावः । तथा च श्रुतिः 'आत्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी' इति । व्योम्नोऽपीति ईशः व्यापकः व्योम्नोपीत्यापि ना पूर्वपूर्वेषां सर्वेषामपि विलयनाधिष्ठातृत्वेन सर्वव्यापक इत्युक्तं भवति । 'यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयत्नमिसंविशंतीति', 'सर्वव्यापी च भगवास्तस्मात्सर्वगतः शिवः' इत्यादिश्रुतेः । 'मयि सर्वं लयं याति मत्तः सर्वं प्रवर्तते', इत्यादिरस्मृतेश्चेति । अथवा व्योमैव केशो व्योमकेश इत्यभिप्रायेणाह अथचेति अथवेत्यर्थः । कुंतलाः केशसमूहाः विराजः विराड्रूपस्य परमशिवस्येत्यर्थः । अथवा केशशब्दो जटावाची व्योमवद्विस्तृताः केशाः जटा यस्येति व्योमकेशः जटानां च व्योमवद्विस्तरणं सफलकर्तुमुक्तं गंगाधारा इति । जटानां विशेषणं गंगाया आधारभूताया इत्यर्थ इति । मंदाक्रातास्य वृत्तमिदं तथा च पैंगलसूत्रं 'मंदाक्राता म्मो न्तो रगौंसमुद्रकृतत्वरः' तथाचोक्तं वृत्तरत्नाकरे 'मंदाक्राता जलधिपङ्गे म्मौनतौ ताद्वरू चेत्', इत्युभयमतेऽपि साम्यत्वात् । प्रतिपादं मगणः भगणः नगणः तगणः तगणः गुरुद्वयमित्येतद्वृत्तं मंदाक्रातास्यं भवतीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

ॐ महासेनजनकाय नमः

सुब्रह्मण्येन पृष्टे प्रणवपरमार्थोऽत्र क इति

ब्रह्मण्यब्जेक्षणं स्वं दिशति सति कारान्वयमिते ॥

आत्मा वै पुत्रनामेत्युपादिशति तौ मोक्षितवति

स्वयन्भाषाब्जपुत्रैः सुत इति महासेनजनकः ॥ ७६ ॥

समुधापूरत्नावालसहिता ।

कुमारसंहितायां कथां संगृह्णाति सुब्रह्मण्येनेति सुब्रह्मण्येन स्कंदेन प्रणवपरमार्थः प्रणवस्य सकलवेदसारात्मकस्योङ्कारस्य परमार्थः अभिप्रायविषयीभूतार्थः । अत्र लोके कः इति पृष्टे सति ब्रह्मणि कमलोद्भवे अब्जेक्षणे विष्णौ स्वं दिशति । अहमेव प्रणवपरमार्थोऽहमेव प्रणवपरमार्थ इति स्वयमेव प्रणवार्थत्वेनोपदिशति । सति कारानियमिते अहमहमित्यनिष्टाकुलितचेतोव्यापारा-विमाविति कारागृहे पातिते आत्मेत्यादि अपरमितानंदस्वरूप इति 'परं ज्योतिः परमात्मैव ओङ्कारगम्यः स च त्वमेव आत्मा वै पुत्रनामा' इति श्रुतेरित्येवं बहुमन्यमानोपदेशेन काराग्रह-नियमनात् । ब्रह्माविष्णू मोचितवति त्वयि परमशिवे अब्जाक्षाब्जपुत्रेः अब्जाक्षो विष्णुः अब्जो ब्रह्मा पुत्रः स्कंदस्यैः स्तुत इति तथा च ब्रह्माद्यखिलसुरगणैः कामं स्तुतत्वात् । महासेनजनक इति लोके प्रसिद्धो भवसीत्यर्थः । महासेनाख्यं वृत्तमिदं तथाचोक्तमभियुक्तैः 'म्रौ भ्नौ त्सौ सत्तुद्रैर्यतिरिति महासेनमुदितम्' । सरसाख्यमितिकेचित्पेदुः प्रतिपादं मगणः रगणः भगणः तगणः सगणः सप्तभिरेकादशभिर्यतिरिति महासेनं भवति ॥ ७६ ॥

ॐ चारुविक्रमाय नमः

परमशिव त्वया ये निषूदिता गजजलंधरत्रैपुरादयः ॥

अपुनरागमं ते पदं गतास्त्व चमत्कृतिश्चारुविक्रमः ॥ ७७ ॥

चारुः मनोहरः विक्रमः पराक्रमो यस्येति तथा तत्र पराक्रमे मनोहरत्वमुपदर्शयति परम-शिवेत्यादि गजजलंधरत्रैपुरादयो ये सुरविरोधिनः स्वकटाक्षनिरीक्षणादिलीलामात्रे निषूदितास्ता-नेव पुनः परमैश्वर्यास्पदं प्रापितवानित्येतदेव चारुत्वं विक्रमस्येति भावः अपुनरागमं पुनरागमन-शून्यं नित्यमिति यावत् । ते तव पदं गताः कैलासं प्राप्ताः । स्पष्टमन्यत् । कामिनीसंज्ञकं वृत्तमिदं तथाचोक्तमभियुक्तैः 'नररले सगेः कामिनी भवेत्' इति । प्रतिपादं नगणः रगणद्वयं लघुर्गुरुभे-त्तद्वत् कामिनीसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । बैतालीयसमपादलक्षणसाम्यादपरांतिका भवति । तथा च चतुर्थं चममात्रयोर्मेलनात्माच्यवृत्तिसंज्ञकं वृत्तं भवतिचेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

ॐ रुद्राय नमः

वालो धातृललाटाज्जातः सन्नरुदस्त्वं

सोऽरोदीधदरोदीदयित्वादपि रुद्रः ॥

उल्लापीकरणाद्वा निश्चितीकरणाद्वा

मंवंते रोदयासि ब्रह्मादीनि रुद्रः ॥ ७८ ॥

रोद्वितीतिरुद्रः रोदनवानित्यर्थ इत्यभिप्रेत्याह वाल इत्यादि धातृललाटाज्जातः आविर्भूतः । अरुद्र इति । बल्लललाटावाविर्भूतस्य परमशिवस्य शेषश्रवभावाभिभ्यंजकं च रोदनं भारते शांतिपूर्वमिति मंत्रचितं यथा 'ततस्तौ विपुला नीतिपूर्वं जमाह शंकरः ॥ बद्धरूपो विशालाक्षः शिवः स्यात्पुरु-

मापतिः ॥ अनादिनिधनो देवः चैतन्यादिसमान्वितः ॥ ज्ञानानि च वशे यस्य तारकादीन्यशेषतः ॥ अणिमादिगुणोपेतमैश्वर्यं न च कृत्रिमम् ॥ तुष्ट्यर्थं ब्रह्मणः पुत्रो ललाटादुत्थितः स्वयम् ॥ अरुदत्सुस्वरं चोरं जगतः प्रभुरव्ययः ॥ इति । अथवा अग्निस्वरूपत्वाद्वा रुद्रपदप्रतिपाद्यत्वं परमशिवस्येत्याह अग्नित्वादपीति । अग्रे रोदनशालित्वे किं प्रमाणमित्याकांक्षायां श्रुतिस्तत्र प्रमाणयति । सोऽरोदीदिति 'सोऽरोदीयदरोदीचद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्' इत्यादि । तथाचोक्तं शिवपुराणे 'वाहिरंतर्जगद्विश्वं प्राप्य तेजोमयी शुभा ॥ रौद्री रुद्राभिषा मूर्तिपास्थिता घोररूपिणी' इति । अग्न्यधिष्ठात्र्याः रुद्रमूर्तेरग्न्यात्मकत्वस्य तत्रैव स्पष्टं प्रपञ्चितत्वाग्नेह तद्विविच्यते अथवा रुद्रं रोगं द्रावयति नाशयतीति रुद्रः रोगनिवर्तक इत्याशयेनाह उच्चापीकरणादिति । शरीरादिरोगनिवर्तनद्वारा आरोग्यसंपादनलक्षणमुच्चापीकरणमेतेन 'आरोग्यं भास्करादिच्छेद्वनमिच्छेध्वताशनात् ॥ ज्ञानं महेश्वरादिच्छेनुक्तिमिच्छेज्जनार्दनात्' ॥ इत्यादिप्रमाणवलात्सर्वात्मिकत्वं परमशिवस्येत्युक्तं भवति । तदुक्तं लैगे 'भोगैश्वर्यात्मा भगवान् देवः सर्वविभूतिदः ॥ रुद्र इत्युच्यते देवैर्भगवान्भुक्तिमुक्तिदः' इति । अथवा रुद्रदुःखं तद्वेतुभूतमज्ञानं द्रावयतीति रुद्र इत्यभिप्रेत्याह निश्चितीकरणादिति । तदुक्तं वायवीयसंहितायां 'रुद्रः खं दुःखहेतुर्वा तद्रावयति यः प्रभुः ॥ रुद्र इत्युच्यते तस्माच्छिवः परमकारणम्' इति निश्चितीकरणं च दुःखस्य तद्वेतोरज्ञानस्य वा निराकरणेन चित्तैकाग्र्यसंपादनलक्षणमज्ञानकार्यत्वाच्चितायामिति भावः अथवा रोदयत्यंतकाले ब्रह्मादीनिति तथेत्याह संवर्ते रोदयसीति स्पष्टोर्थः । इदं च श्रुतिप्रासिद्धं नाम 'नमस्ते रुद्रमन्यव उतोत इपवे नमः' इति । 'यो रुद्रो अग्नौ सर्वो ह्येष रुद्र' इत्यादिभिः । लोठारुखं वृत्तमिदं तथा चोक्तमभियुक्तै 'द्विःसप्तच्छिदलोला म्मौ म्मौ गौ चरणे वेत् प्रतिपादं मगणः सगणः मगणः भगणः गुरुद्वयं च सप्तभिः सप्तभिश्च यतिरित्येतद्वृत्तलोठारुखं भवतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

ॐ भूतपतये नमः

धरणीजलादिषु तथात्मगणेष्वनुविश्य तान्निमयमन्नयसि ॥

अथवा पिशाचनिकरान्नटयन्भुवनावनाय ननु भूतपतिः ॥ ७९ ॥

भूतानां पृथिव्यादीनां जीवराशीनां य पतिः नियामक इत्यर्थं इत्यभिप्रेत्याह धरणीजलादिषु इति । आदिपदात्तेजःप्रभृतीनां परिग्रहः आत्मगणाः जीवराशयः अनुविश्य अंतः प्रविश्य 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतेः । 'सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ॥ संपश्यन्ब्रह्म परमं याति नान्येन वर्त्मना' इति स्मृतेश्च । तान्धरण्यादीन्निमयमन्नशिक्षयन्नटयसि नटनपूर्वकं विहरसीत्यर्थः । अटसीति वा छेदः । अथवा भूता देवयोनिविशेषाः पिशाचापरस्वरूपाः 'पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽग्नी देवयोनय' इत्यमरः । तेषां पतिर्नाथ इति । तथा चाह अथवेति पिशाचनिकरान्पिशाचसमूहान्नटयन्नटनं कारयन्भुवनावनाय जगद्रक्षणाय । तदुक्तं भारते उमामहेश्वरसंवादे देवीकृतश्मशानवासित्वनियामकमश्रे यथा 'यदन्येन न शक्यं हि निहंतुं भूतजं भयम् ॥ तत्रस्थोऽहं

प्रजाः सर्वाः पालयामि दिने दिने ॥ मन्त्रियामाद्भूतसंधा न च प्रांति हि कंचन ॥ तांस्तु ठोकहि-
तार्थाय स्मशाने रमयाम्यहम् ॥ इति स्पष्टमन्यत् । प्रमिताक्षराख्यं वृत्तमिदं तथाच सूत्रं 'प्रमिताक्षरा
सजौ सौ' । तथैव कैदाराकौ 'प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता इति । प्रतिपादं सगणः जगणः
सगणद्वयंचैतद्वृत्तं प्रमिताक्षराख्यं भवतीत्यर्थः । आर्यागीतिर्वा । 'अर्धे वसुगण आर्यागीतिः'
इति लक्षणात् ॥ ७९ ॥

ॐस्थाणवे नमः

वृक्षाभःस्तब्धो दिवि भुवि पुर उद्दिश्य
स्फारं वर्षाणि स्थिरतर उदतिष्ठत्वम् ॥
ज्योतिर्लिंगोऽपि प्रभवति सति नैशल्या-
त्कल्पांते वातैर्न चलसि तदसि स्थाणुः ॥ ८० ॥

।णुः शंकुमात्रावशेषो ध्रुवो वृक्षस्तद्वत्सर्वत्राचंचलः सन्प्रकाशत इति परमशिवोऽपि स्था-
णुपदप्रतिपाद्य इत्याह वृक्षाभस्तब्ध इति । दिवि भुवि च निश्चलतया स्थित इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः
'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णपुरुषेण' इति । अथवा त्रिपुरविजयावसरे सज्जीकृतचापः
सन्पुराणां क्रमयोगसमयं प्रतीक्ष्य निश्चलतया चिरकालं स्थितत्वात्स्थाणुपदप्रतिपाद्यत्वं परमेश्वरस्ये-
त्यर्थेनाह पुर उद्दिश्येति । पूःशब्दो रेफांत इति । पुर इति द्वितीयाबहुवचनांतः । पुरत्रयमुद्दिश्येत्यर्थः ।
स्फारं यथा तथा वर्षाणि बहुवर्षाणि तथाचोक्तं भारते द्रोणपर्वणि 'अतिष्ठत्स्थाणुभूतः सन्सहस्रपरिवि-
त्सरान् ॥ यदा त्रीणि समेतानि अंतरिक्षे पुराणि वै ॥ त्रिपर्वाणि त्रिशल्येन तदा तानि बिभेद सः' ।
इति अथवा आपातालव्याप्यलिंगप्रादुर्भावावसरे ज्योतिर्लिंगात्मना निश्चलतया स्थितत्वात्तथेत्याह
ज्योतिर्लिंगोऽपीति तदुक्तं शैवागमे 'नमोऽस्तु स्थाणुरूपाय ज्योतिर्लिंगामृतात्मने ॥ चतुर्मूर्तिवपुःस्थाय
भसितांगाय शंभवे' इति । उपदर्शितव्युत्पात्तित्रयं च द्रोणपर्वणि प्रदर्शितं यथा 'दहत्सूर्ध्वस्थितो यश्च
स्थाणुवत्तत्स्थितं च यत् ॥ स्थिरलिंगं च यन्नित्यं तस्मात्स्थाणुरिति स्मृतिः' इति । स्थितः सन्नूर्ध्वं
वियमानं पुरत्रयं दहति । तत्स्थितं तावत्कालं चिरकालं स्थाणुवत्स्थित इत्यर्थः । कल्पांत इति
सकलजगत्संक्षोभणकालेऽपि प्रचंडवातैरचलनाद्वा स्थाणुरित्यर्थः । इदं च असंवाधारूपं वृत्तमिति ।
तथा च पेंगलसूत्रम् 'असंवाधा म्त्तो न्त्सौ गाविद्रियनवकौ' तथा च वृत्तरत्नाकरे 'म्तो न्त्सौ गावक्ष
महविरातिरसंवाधा' इतिचोभयसंमतेन प्रतिपादं मगणः तगणः नगणः सगणः गुरुद्वयं च पंचभि-
र्नवभिश्च यतिरित्येतद्वृत्तमसंवाधारूपं भवतीत्यर्थः ॥ ८० ॥

ॐअहिर्बुध्न्याय नमः

ब्रह्मांडस्याधो दशततफणो बुध्यभारं प्रयाते
पाताले साधुर्वहतिवसुधां सार्णवद्वीपशैलाम् ॥

तन्मूर्धभ्योऽंते विषमयवपुः कालसंकर्षणारूपो

रुद्रो भूत्वेदं दहसि निखिलं सोऽस्यहिवुध्न्यनामा ॥ ८१ ॥

बुध्न्यशब्दो मूलवाची 'मूलं बुध्न्योधिनाम च' इत्यमरात् । 'तत्र साधु' इतिसूत्रेण बुध्न्यशब्दस्य यप्रत्यययोगात् बुध्न्यः ब्रह्माडमूलभूतपातालवर्तीति यावत् स च सहस्रफणाशाली शेषसंज्ञकः सर्पराढित्यर्थः । तथाचासमस्तं पदद्वयमेकं नामेत्याह ब्रह्मांडस्येति दशशतफणः सहस्रफणः शेषारूप-सर्प इतियावत् । बुध्न्यभावं मूलभावं प्रयाते प्राप्ते पाताले साधुः पातालवर्तीति यावत् । बुध्न्यशब्दस्य यप्रत्यय बोधनार्थः 'तत्रसाधु' इतिसूत्रांतर्गतैकदेशस्य साधुरित्यस्य प्रयोगः सार्णवद्वीपशैलां समुद्रद्वीप पर्वतादिभिः समीलिता वसुधाभूमिं वहति धारयतीत्यर्थः । तन्मूर्धभ्यः तस्य शेषारूपस्य सर्पराजस्य मूर्धभ्यः फणोभ्यः विषमयवपुः विषप्रचुरशरीरः इदं परिदृश्यमानं निखिलं जगद्दहसि उपसंहरसी-त्यर्थः । तथाचोक्तं विष्णुपुराणे द्वितीयेंद्रे यथा 'पातालं नाम यत्रास्ते विष्णोर्या तामसी तनुः । शेषा-रूपा तद्गुणान्वक्तुं न शक्ता देवदानवाः ॥ कल्पाते यस्य वक्त्रेभ्यो विषानलाशिखोज्ज्वलः ॥ संकर्ष-णात्मको रुद्रो निष्काम्यति जगत्त्रयम्' इति । हविर्यज्ञमय इत्येकं नाम पाकयज्ञायुपलक्षणमिति व्याख्याय नामद्वयमिदमिति तु न भ्रमितव्यं 'अहेर्बुध्न्य मंत्रं मे गोपाय' । 'अहये बुध्नाय स्वाहा' । इत्यादिश्रुतिषु पदद्वयस्यैकनामत्वावेदनात् । कुसुमितलतावेक्षिताख्यं वृक्षमिदं तथा च पैंगलसूत्रं 'कुसुमितलतावेक्षिता म्ना न्यौ यावेन्द्रियर्तुस्वराः' । तथा च वृत्तरत्नाकरे लक्षं 'स्यादमू-तर्त्त्वैः कुसुमितलतावेक्षिता म्ना न्यौ यौ' इति चोभयमतेन प्रतिपादं भगणः तगणः नगणः यगणत्रयं पञ्चभिः पद्भिः सप्तभिश्च यतिरित्येदृक्तमष्टादशाक्षरपादश्चेत्तद्वृत्तं कुसुमितलतावेक्षिताख्यं भवतीति । धृतेर्भेदोऽयमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

ॐदिगंबराय नमः

महेश दारुकावने मर्हिंसिद्धसेविते तताः पतिव्रताः परीक्षमाणया धिया ॥

मनोभवातिशायिनीं मनोहरा दधत्तनूमुपागतस्तदाश्रमेषु भिक्षितुं दिगंबरः ॥ ८२ ॥

दिश एवावराणि यस्येति दिगंबरः महेशेति संबुद्धिः तदंगनाः ऋषिपत्नीः पतिव्रताः पतिशुश्रूषणैकव्रताः पत्येकभावितदेवता इति यावत् । परीक्षमाणया धिया पातिव्रत्यशोधनार्थं बुद्ध्या मनोभावातिशायिनीं मनोभवस्य मन्मथस्यापि अतिशायिनीं संमोहकां मनोहरा इयां तनूमुपागतः प्राप्तः । तदाश्रमेषु ऋष्याश्रमेषु भिक्षितुं भिक्षामात्रितुं दिगंबर इति तथाचोक्तं लगे 'ततस्तेषां प्रसादार्थं भक्तानामनुकंपया ॥ देव कृतयुगे पुण्ये पृष्ठे हिमवतः शुभे ॥ देवदारुवनं प्राप्तः प्रसिद्धः परमेश्वरः । भस्मापंडुरादिग्धंगो नग्नो विकृतलक्षणः । उल्मुकासकहस्तश्च रक्तापिंगल-लोचनः ॥ कचिद्वहसते रौद्रं कचिज्जल्पति विस्मितः ॥ कचिन्नृत्यति शृंगारं कचिद्रोति मुहु-र्मुहुः ॥ आश्रमे शयते भैक्षं जायते च पुनः पुनः ॥ माया कृत्वा तथारूपां देवस्तद्वनमागतः ॥' इति पंचचामरारूपं वृक्षमिदं तदुक्तमभियुक्तेः 'निरंतरं लघुर्गुर्व्वदंति पंचचामरम्' इति षोडशा-क्षरपादः स्पष्टलक्षणमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

अष्टमूर्तिरनेकात्मा सात्विकः शुद्धविग्रहः ॥ शाश्वतः संबन्धपरशुरजः पाशविमोचकः ॥
इत्यष्टौ नामान् निर्वक्ति ॥

ॐ अष्टमूर्तये नमः

मेदिनी भूतमभिमन्यसे शर्व इति पाथसो भवपदेनाभिमानि
रुद्रनाम्ना तु वैश्वानरस्योग्र इति मास्तं भीम इत्यंवरस्य ॥
भानुमीशान इति शीतभानुं महादेव इत्यात्मनो यज्वनो वा
मन्यसे पशुपतीभूय शंभो जगद्ग्राप्य तिष्ठन्भवस्यष्टमूर्तिः ॥ ८३ ॥

मेदिनीत्यादिना पृथिव्यादीनि पंच भूतानि चंद्राकौ आत्मा दीक्षित इत्यष्टौ
मूर्तयः शरीराणि यस्येति वा मूर्तिशब्दस्य मूर्तिमत्परतया शर्वाद्वैभक्त्याः अष्टौ देवताः
मूर्तिमत्यः यस्येति वा अष्टमूर्तिः । पृथिव्याद्यष्टशरीरको वा तदाभिमानि शर्वाद्यष्टदेवतासम-
ष्टिरूपो वेत्यर्थः इत्याशयेनाह मेदिनीत्यादि पंचभूतानां मध्ये पृथिव्यात्मकं मूर्तं शर्व इति नाम्ना
अभिमन्यसे अभिमानवाभिमन्यसे । पाथसः जलस्य विमक्तिविपरिणतस्य भूतपदस्योत्तरत्रापि यथा-
योग्यमन्वयः तथा जलात्मकस्य भवपदेनाभिमानित्यर्थः । वैश्वानरस्य तेजआत्मकस्य
भूतपदस्य रुद्र इति नाम्ना अभिमानिती संबन्धः । मास्तमिति वाय्वात्मकं भूतमुग्र इतिनाम्ना
अभिमानित्यर्थः । भानुरर्कस्तमीशानइतिनाम्ना अभिमन्यसे शीतभानुश्चंद्रस्तं महादेवइति नाम्ना
अभिमन्यसे आत्मनो यज्वनो वेति विकल्पः । पशुपतीभूयेति पशुपतिरितिनाम्ना क्षेत्रज्ञान्दीक्षि-
तान्वा अभिमन्यसे इति । ‘अधिष्ठिता महेशस्य शर्वाद्याभिश्च मूर्तिभिः ॥ चराचरात्मकं विश्वं
धत्ते विश्वंभरात्मना’ इति । तथा लैंगेऽपि ‘अष्टमूर्तिर्जगद्ग्राप्य स्थितोऽयं परमेश्वरः ॥ चरा-
चराणां भूतानां धाता विश्वंभरात्मकः ॥ भवश्चेत्युच्यते देवैर्भगवान्वेदवादिभिः’ इति । आदौलि-
कार्ख्यं वृत्तमिदं तथाचोक्तमभियुक्तैः ‘सप्तभिः प्रहरणैः संयुतातिमगुरुर्ध्वंशसु यतिपुतादोलिकात्ता ,
प्रहरणं पंचमात्रो गणः । ‘आयुषवाचकशब्दः पंचकलानां भवेत्संज्ञा , इतिप्राकृतसूत्रवाणीभूषणादौ
च परिभाषितत्वात् । तथा च प्रतिपादं सप्तत्रिंशत्संख्याकाः मात्राः दशभिर्दशभिश्च सप्तभिश्च यति-
रित्येतद्वृत्तमादोलिकारख्यं भवतीत्यर्थः । अत्र च सप्तमात्रात्मिकायाः चरमयतेः पादातिमत्वेन
तत्प्राप्तेरार्थिकत्वाच्चतुषेक्ष्य त्रिर्दशभिर्यतिरित्युक्तमित्यवधेयम् ॥ ८३ ॥

ॐ अनेकात्मने नमः

यत्किंचिद्ब्रह्मादि सर्वो वै रुद्रस्तत् ॥
संख्येयत्वाभावाद्विख्यातो नैकात्मा ॥ ८४ ॥

अनेकः आत्मा वस्तुस्वरूपं जीवो वा यस्येत्यनेकात्मा असंख्यप्रपंचात्मकः असंख्यातजीव
ममप्रज्ञात्मको वेति क्रमेण दर्शयति यत्किंचिदित्यादिना यत्किंचिच्छब्दो यावत्परः ‘यत्किंचि-

त्प्राचीनमग्रीषोमीयात् इत्यादौ तथा व्याख्यानात् । तथा च दृश्यादृश्यात्मकं यावदस्तुजातं तत्सर्वं रुद्रात्मकमेवेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत्सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु' इति । अथवा एकद्वित्रित्वादीभिः परिगणितुमशक्यत्वाच्चैतद्दर्शयति संख्येयत्ताभावादिति संख्याया अवध्यभावादित्यर्थः 'असंख्याताः सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधिभूम्याम्' इति श्रुतेः । शेषं सुगमं शेषाख्यं वृत्तमिदं तदुक्तमभियुक्तैः 'मद्वद्वं शेषाख्यम्' इति प्रतिपादं मगणद्वयं यत्र भवति तच्छेषाख्यं वृत्तं भवतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

ॐ सात्विकाय नमः

त्वयि निवसति जन्तुरस्तितागुण इति तानि तव प्रयोजनम् ॥

त्वमपि भवसि तेषु तद्वपुः परशिव तेन मतोऽसि सात्विकः ॥ ८५ ॥

निवसन्ति सत्त्वान्यस्मिन्निति सात्विकः । तदस्य प्रयोजनामिति प्रयोजनार्थकः उक्तप्रत्ययः । अत्र सत्त्वपदार्थमादौ दर्शयन्प्रत्ययप्राप्त्यर्थमप्याह त्वयि निवसतीत्यादिना सत्त्वपदं प्राणिपरं सत्तापरं गुणविशेषपरं च जंतुः प्राणिवर्गः । अस्तिता वर्तमानत्वं कालत्रयाबाध्या सत्तोतियावत् । गुणः रजस्त मोभ्या पूर्वो गुणविशेषः । इति शब्दो हेत्वर्थः । तथा च यतो जंत्यादित्रितयमपि त्वायि परमे शिवे निवसति संस्थितिं प्राप्नोति अतस्तानि तव प्रयोजनेमिति उक्तप्रत्ययप्राप्तिरुक्ता प्रयोजनत्वं च प्रवर्तकत्वं सत्त्वप्रवर्तक इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'महान्प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तक' इति । अथवा सत्त्वेषु भवः सात्विकः 'तत्र भव' इत्यर्थः अध्यात्मादित्वाहञ्चवृत्तित्वार्थकः उक्तप्रत्ययः । सत्त्ववर्तीत्याशयेनाहत्वमपीति भवसि सबद्धोऽसि तेषूपदर्शितसत्त्वपदार्थम् । तत्र हेतुमाह तद्वपुरिति शुद्धसत्तामात्रशरीरवानित्यर्थः । तदुक्तं स्कादे सुतसंहितायां 'यस्य मायागतं सत्त्वं शरीरं स्यात्तमोगुणम् ॥ संहाराय त्रिमूर्तीनां स रुद्रः स्यान्न चापर' इति । यस्य परमाशिवस्य मायागतं सत्त्वं शरीरं भवति तस्यैव त्रिमूर्तीनां संहाराय तमोगुणं शरीरं न तु स्वभाविकमित्यर्थः । अत्र च सर्वप्राण्यंतर्यामितया जंतुवृत्तित्वमभेदप्रत्यासत्त्या सत्तावृत्तित्वं सत्त्वगुणैकमूर्तिमत्तया गुणविशेषवृत्तित्वमित्यवधेयं तथा च 'राक्षी राष्ट्रम्, इत्यादिवदारोपिता धाराभेयभावात् । जगद्विचित्रचरित्रशालिपरमशिव इत्युपदर्शिते कल्पद्वयतात्पराविषयीभूतार्थ इत्यस्तेष्ववाक्यार्थः । अपराख्यं वृत्तमिदं तथा च वैगलसूत्रम् 'अर्ध' इत्याधिकृत्य 'अपर्वकं नौरोलौ ग्जौ जौ' इति । प्रतिपादं विषमपादे नगणद्वयं रगण लघुगुरुश्च समपादे तु नगण, जगणद्वयं रगणश्चेतद्वृत्तमपराख्यमर्थसमवृत्तं भवति तथाचोक्तं केदारे 'अयुजिन नररता गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौजौ' इति 'षड्विपमे ऽष्टौ सम' इत्याधिकृत्य 'वैतालीयतरे लो गुरु' इति लक्षणसाम्याद्वैतालीयसंज्ञक मात्रावृत्तमपि भवतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

ॐ शुद्धविग्रहाय नमः

घनघृतमिव सत्त्वमात्रपिण्डो नतु वण्णरूपमिव ते रजस्तमोऽक्तम् ॥

शिव भवति च नैव कूटयोधी हराति मलानिति शुद्धविग्रहस्त्वम् ॥ ८६ ॥

शुद्धसत्त्वमात्रप्रधानो विग्रहः शरीरं यस्मेति शुद्धविग्रह इत्याह धनधृतामित्यादिना धनीभूतं घृत-
मिव सत्त्वमात्रपिण्डः शुद्धसत्त्वमात्रशरीरशालीत्यर्थः । तथा च स्मृतिः 'अप्राकृतशरीरं तमति-
मन्मथरूपिणम् ॥ घृतमिव धनीभूतं सच्चिदानन्दविग्रहम्' इति । मात्रपदव्यावर्त्यमाह नात्विति ते
वपुः अण्वपि रजस्तोभ्यां नाक्तमित्यन्वयः । रजसा तमसा वा न कलुषितामित्यर्थः । अण्वपि नाक्त-
मित्यनेन शरीरमात्रस्य त्रिगुणात्मकमायामयवत्त्वेपि लीलामात्रोपयुक्तेऽस्मिन्परमशिवशरीरे न
तत्कार्यं किमपि भवितुमर्हतीत्येतत्सूचितम् । अतएव 'अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्रगामिनः ॥
रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ॥ तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे ॥ उभयोः
सत्त्वरजसोः मिथुनं तम उच्यते ॥ नैषामादिः संप्रयोगो वियोगो वापि लभ्यते' इति सांख्या-
भिमुक्तिरप्युपपद्यते । अथवा विग्रहशब्दो युद्धवानी । शुद्धोऽमायिकः विग्रहः संग्रामो यस्य अमा-
यिकसंग्रामशालीत्यर्थः । इत्याशयेनाह शिवेत्यादि । हे शिव त्वं कूटयोधी न भवसीत्यन्वयः । कूट-
योधी मायावीयुद्धवान् । एतेन युद्धेऽपि माया न करोतीत्यनेन निष्कपटत्वं नित्यसिद्धस्वमित्युक्तं
भवति । अथवा शुद्धो निर्मलः विग्रहः शरीरं यस्मात्तदुपासनाच्छरीरं निर्मलं भवतीत्यभिप्रेत्याह
हरसि मलानिति अनाद्यवियानुवर्त्याणवकार्मणमायीयास्यान्मलानित्यर्थः । पुष्पिताग्राख्यं वृत्तमिदं
तथाच पैंगलसूत्रं 'पुष्टिपताग्रा नौ यौ न्जौ ज्रौ गु' तथा च केदारे 'अयुजि नयुगरेफतोयकारो
युजि जनजौ रगाश्च पुष्पिताग्रा' इतिचोभयमतेन विषमपादयोः प्रथमतृतीययोः नगणद्वयं रगणो
यगणश्च समपादयोः द्वितीयचतुर्थयोः नगणः जगणद्वयं रगणो गुरुश्चैतदृत्तं पुष्पिताग्राख्यमर्धसप्तमवृत्तं
भवति । 'पर्यते यौ' इत्यादिपूर्वोक्तलक्षणेन औपच्छन्दसिकं मात्रावृत्तमपि भवतीत्यर्थः ॥ ८६ ॥

ॐशाश्वताय नमः

पूर्वतो जगतो जनेः सर्वतो संहारतः परे ॥

वर्तमाने जगत्यपि त्वमस्येवेति शाश्वतः ॥ ८७ ॥

शाश्वतसद्वा साधु वर्तत इति शाश्वतः साध्वर्थकः अण्प्रत्ययः जगदुत्पत्तिस्त्यत्युपसंहाराख्य-
कालत्रयवर्तीत्याशयेनाह पूर्वत इति जगदुत्पत्तिपूर्वकाले जगत्संहारोत्तरकाले जगद्दर्शनकाले
त्वमनुस्यूततया वर्तमानत्वाच्छाश्वतिको भवसीत्यर्थः । तथाचाथर्वशिखायां रुद्रवचनम् 'अह-
मेकः प्रथममास वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः काश्चिन्मतो व्यतिरिक्त' इति स्पष्टार्थं जविपु-
लाख्यं वृत्तमिदं तथा च पैंगलसूत्रं 'सर्वत्र सैतवस्य' अक्षक्षरेषु चतुर्ध्वपि चतुर्धाक्षरोत्तरं नभ-
जान्यतमो गणश्चेत्सैतवाचार्यस्य मतेन विपुला जविपुला भविपुला नविपुलाश्च क्रमेण भवन्ति । प्रकृते
जगणस्यैव सत्त्वाज्जविपुलाख्यं वृत्तं भवतीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

ॐखंडपरशवे नमः

गजामुरवधे खंडास्तज्जाताः परशवः ॥

तदारभ्याखिलैर्द्विर्गोयसे खंडपरशुः ॥ ८८ ॥

पराञ्जुणातीति परशुः । आङ्परयोः सनिशृभ्यां ढिञ्च । इत्यौणादिकः कुप्रत्ययः । खंडाः विभिन्नाः परशवो यस्येति खंडपरशुरित्यत्र परशोः खंडेने हेतुमाह गजासुखधेत्यादिना स्पष्टोऽर्थः । विपरीतचपलाख्यं वृत्तमिदं तथा च पैंगुलसूत्रं 'चपला युजोन्' । अष्टाक्षरपादयोः समयोः चतुर्थाक्षरोत्तरं यगणो वा जगणः विषमयोस्तु गणः एतद्वृत्तं चपलाख्यं भवति । पादयोर्व्यत्यासेन निवेशे च विपरीतचपलाख्यं भवतीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

ॐ अजाय नमः

न जनिः शिव ते ॥ तदासि त्वपजः ॥ ८९ ॥

न जायत इत्यजः स्पष्टं पांचालरमणाख्यं वृत्तमिदं तथाचोक्तमभियुक्तैः 'प्राकृतेष्वष्टभिर्मयैर्गो-
कर्णा च शशिप्रमा । रमणं चैव पांचालं मृगेन्द्रश्चैव मंदरः ॥ कमल चैव संशाश्वं वृत्ताष्टकमुदीरितम्'
इति प्राकृतेषु प्राकृतसूत्रेषु वृत्ताष्टकमुदीरितमित्यनेनान्वयः । मायैः मयरसतजभनैः तथाच मगणा-
त्मकचरणचतुष्टयमेतद्गोकर्णाख्यमित्येवमष्टभिः संज्ञकैः क्रमाद्वृत्ताष्टकं भवतीत्यर्थः प्रकृते च चतुष्टय-
स्यापि सगणात्मकत्वात्पांचालाख्यं वृत्तं भवतीति बोद्धव्यम् ॥ ८९ ॥

ॐ पाशविमोचकाय नमः

अभिमतगुणपंचपरुदंशत्रिचतुरयुतविंशतिपाशतः ॥

शिवपदभजनेन विमोचयन्पशुगणमिति पाशविमोचकः ॥ ९० ॥

पाशाः संसारपतनहेतुभूतावियाकार्यविशेषाः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानादयस्तेभ्यो जीवान्वि-
मोचयतीति पाशविमोचकस्ते च नानामतभेदेन नानारूपा इत्यावेदयंस्तन्निवृत्तिः परमशिवभज-
नपराणां नराणामतिसुलभेत्यभिप्रायेणाह अभिमतीत्यादिना । अभिमतिरभिमानः कर्तव्यभोक्तृत्वा-
यहंकार इति यावत्स एव पाश इति पाशैकत्ववादिनः । गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपास्त एव पाशा
इत्येके पंच परूपि पर्वाणि यस्याः अवियायाः सा पंचपरुः । तमो मोहमहामोहतामिस्रांधतामिस्र-
रूपभिन्नावियास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यपंचक्लेशात्मिका अवियेतियावत् । सैव पाश इत्यन्ये दर्शेद्रि-
याण्येव पाशा इत्यपरे । त्रयश्चत्वारो वा त्रिचतुरास्तैर्युता विंशतिस्त्रिचतुरयुतविंशतिश्चेति ये
पाशाश्च तेभ्य इति पञ्चम्यर्थे तसिद्धप्रत्ययः । तथाचोक्तं लिंगे 'चतुर्विंशतितत्त्वानि पाशाः स्युः
परमेष्ठिनः ॥ दर्शेद्रियमयैः पाशैरंतःकरणसमयैः ॥ पंचक्लेशमयैः पाशैः पशुन्वध्नाति शंकरः ॥
आवियामस्मितां रागं द्वेषं च मुनिसत्तमाः ॥ वदत्यभिनिवेशं च क्लेशाश्चाशितुमागताम् ॥ तमोमोह
महामोहस्तामिस्रमिति पंडिताः ॥ अधतामिस्रमित्याहुः अवियां पंचधा स्थिताम् ॥ अवियां तम
इत्याहुराभतां मोहमित्यपि ॥ रागमाहर्महामोहं द्वैतं तामिस्रमुच्यते ॥ अंधतामिस्रमित्याहुस्तथै-
वाभिनिवेशानम् मल्लाद्विस्तंबपर्यंतान्पशुन्वध्ना महेश्वरः ॥ त्रिभिर्गुणमयैः पाशैः कार्यं कारयते
स्वयम् ॥ इत्यादि । शिवपदेति उपदर्शितानेकपाशेभ्यः पशुगणं जीवराशं त्वदीयपादादरविद्वभक्त्या

विमोचयन्पाशविमोचक इति प्रसिद्धो भवतीत्यर्थः । परमाशिवमजनस्य पाशविमोचकत्वमुक्तं लैंगे
‘सएव मोचकस्तेषां भक्त्या स म्यगुपासितः । अविद्यापाशबधानां नान्यो मोचक इष्यते । तमृते,
परमात्मानं शुकं परमेश्वरम्’ इति । वायवीयसहितायामपि ‘भावातिशयलभ्येन प्रसादेन मलक्षयम्,
इति । मन्त्रोपनिषद्यापि ‘सयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भवते विश्वमीशः ॥ अनीशश्चात्मा बद्धयते
भोक्तृभावात् , ‘ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः’ इति । उज्ज्वलारूपं वृत्तामिदं तदुक्तमभियुक्तैः
‘ननभरसहिताभिहितोज्ज्वला’ इति । प्रतिपादं नगणद्वयं भगणः रगणश्चेतद्वृत्तमुज्ज्वलारूपं
भवतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

अथ नामश्लोकः

मृडः पशुपतिर्देवो महादेवो व्ययो हरिः ॥ पूषदन्तमिदं व्यग्रो दक्षाध्वरहरो हरः ॥
एतानि दश नामानि निर्वर्त्ति ॥

ॐ मृडाय नमः

पूर्णाहुत्या त्वयि सुहिते यज्ञे पूर्णे सति सुहिते ॥
यष्टृन्धातुनपि सुखयस्यार्पणेतस्तदसि मृडः ॥ ९१ ॥

पूर्णेत्यादिना मृड इति मृडसुखन इतिधातोः मृडयतीति मृडः सुखजनक इत्यर्थः ।
तत्र सुखं ज्ञानेन कर्मणा वेत्युभयथापि संभवतीत्याह सुहिते तृप्ते सुहिते शोभनं हितं दृष्टं
यत्र तस्मिंरतयाचेष्टार्थजनकीभूतयज्ञसंपूर्तो जाताया पूर्णाहुत्या परमाशिवे न तृप्ते सति यष्टृन्धा-
जकान्धातुञ्ज्ञानिनोयष्टृश्च सुखयसि सुखिनः करोषीत्यर्थः । तदुक्तमन्यत्र ‘ज्ञानयोगरताः केचि-
त्कर्मयोगरताः परे ॥ तेषामानन्ददः शंभुः कालयोगविवर्जितः । आर्यनेत इति आर्यायाः
पार्वत्याः नेतो नायक इति संबुद्धिः । पारंतीयसंज्ञकं वृत्तामिदं तदुक्तमभियुक्तैः ‘पारंतीयं
ममसगणैः’ इति प्रतिपादं भगणः भगणः सगण इत्येतद्वृत्तं पारंतीयसंज्ञकं भवतीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

ॐ पशुपतये नमः

ख्यातं त्रेषु पाशः पशुरथ पतिरित्येतत्त्रयमपि
त्वंद्रूपं नाथ जीवान्त्रियमयसि नुतो मुक्तांश्च कुरुष्व ॥
ग्राम्यारण्याधिपत्यं वदसि च यजमानात्माभिपतिमा-
न्भक्तान्नेपालपीठे रमयसि निवसन्नासीः पशुपतिः ॥ ९२ ॥

पशुशब्दः पशुपाशोभयपरः पशुश्चासौ पाशश्चासौ पतिश्चेति कर्मधारयः । तत्र पशुः पाशः
पतिरिति त्रिवचार्थवाचिनः शैवाः पाशुरतापरनामकास्तेषां मतमभिप्रेत्याह स्यात्पतिरिति प्रसिद्ध-
मित्यर्थः । तत्रेषु शैवतंत्रेषु तथाचोक्तं वायुसंहितायां ‘अजडं च जडं चैव नियंतुं त्रयसोरापि ॥
पशुः पाशः पतिश्चेति कथ्यन्ते त्रितयं क्रमात् ॥ अक्षरं च क्षरं चैव क्षराक्षरपरं तथा ॥ त्रयेत-

त्रितयं भूयः कथ्यते वेदवेदिभिः । इति । त्वद्रूपमिति तथा च पदार्थत्रितयात्मकप्रपञ्चस्वरूपः परमशिव एवेति पशुपाशपतित्रयात्मकत्वात्पशुपतिरित्यर्थः । अथवा पशवः ब्रह्मादिस्थावरांताः प्राणिनस्तेषां पतिर्नियामकः पशुत्वविमोचकश्चेत्याभिप्रेत्याह नाथ जीवान्निमयसीति तदुक्तं लैगे 'ब्रह्मायाः स्थावरांताश्च देवदेवस्य शूलिनः ॥ पशवः परिकीर्त्यते संसारवशवर्तिनः' इति । नाथेति संबुद्धिः । नूतः पशुभिः स्तुतः संस्थान्मुक्तांश्च कुरुषे अनाद्यविद्यावासनात्मकसंसारपाशबन्धनशून्या-
न्करोषीत्यर्थः । अथ वा गवाश्वादिपशूनां पतिराधिपतिः स्वामीत्यर्थ इत्याशयेनाह ग्राम्यारण्येति ग्राम्या ग्रामोद्भवा सात्विका भावाः गवादयः आरण्याः अरण्योद्भवाः कूरभावाः सिंहव्याघ्रादयश्च तेषां यदाधिपत्यं स्रष्टृत्वपालकत्वगदिषं तद्ग्रहणीत्यर्थः तथाचोक्तं हरिवंशे 'पालयामि पशून्ग्राम्याः सु-
जामि च यदृच्छया ॥ तेषां च परितो वाहं तस्मात्पशुपतिः स्मृतः' इति । अथवा पशुपतिरिति पर-
शिवाष्टमूर्त्यतर्गतात्मयजमानाभिमानिमूर्तिविशेष एवेत्याशयेनाह यजमानात्माभिमातिमानिति । तदुक्तं धातुसंहितायां 'सर्वात्मनामधिष्ठात्री सर्वक्षेत्रनिवासिनी ॥ मूर्तिः पशुपतेर्ज्ञेया पशुपाशनिङ्कतनी' इति अथवा नेपालाख्ये महापीठे पशुपतीश्वर इति प्रसिद्धिबलात्तथेत्याह भक्तानिति रमयासि आनन्दयसि स्पष्टमन्यत् । सुवदानाख्यं वृत्तमिदं तदुक्तं भगवतापिंगलेन सूत्रं 'सुवदना ओं भ्नौ भ्नौ भ्नौ ल्गौ स्वरक्कापिरसाः' तथा कैदारोक्तिः 'ज्ञेयाः सप्ताश्वपद्भिर्मरभनमयुताभ्यङ्गः सुवदना' इति ल-
क्ष्मसाम्यात्प्रातिपादं मगणः रगणः भगणः नगणः मगणः भगणः लघुर्गुरुश्च सप्तभिः सप्तभिश्च षड्भिर्यतिरित्येतद्वृत्तं सुवदनाख्यं विशिष्यक्षरपादात्मकं भवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

ॐ देवाय नमः

श्रुतिमोदव्यवहारात्सुरजातिष्ववतारात् ॥

शशिमौले जगतीनामधिपत्वादपि देवः ॥ ९३ ॥

वीव्यतीतिदेवः दिवुकीडाविजिगीषाव्यवहारश्रुतित्तुतिमोदमदस्वप्रकातिगतिध्वतिधात्वर्था-
भिप्रायेणाह श्रुतिमोदेत्यादि श्रुतिर्दीप्तिः मोद आनन्दः व्यवहारो व्यवहृतिः प्रवृत्त्यादिरूपेणेति यावत् । श्रुतिर्मोदो व्यवहारश्चेति तेषां समाहारस्तस्मादिति समाहारद्वन्द्वः । श्रुतिमोदसहितव्यव-
हारो दीति मध्यमण्डलोपी वा समासः । तथा च दैदीप्यमानः आनन्दवान्व्यवहृतिर्मांश्चेत्यर्थः । नन्वे-
तावता युत्पामोदप्रदर्शनेन धात्वर्थोपपादनेऽपि कथं देवशब्दप्रवृत्तिविषयत्वं परमशिवस्य तत्प्रवृत्तिनि-
मित्ततायाः देवत्वजातेः शरीरविशेषप्रवृत्तितया तत्र तदसंभवादिद्याशङ्क्याह सुरजातिष्ववतारादिति-
यथाच 'मनुष्योऽहं ब्राह्मणो जानामि' इत्यादौ शरीरगतमानुषत्वजात्यादिकमादायात्मन्यहमितिप्रयो-
गस्तथा देवजातिमादायामि परमाशिवे देवपदप्रवृत्तिविषयत्वं सूत्रपञ्चमिति भावः । अथवा 'राजा
भट्टारको देव' इतिकोपात्प्रमुखस्वामिपर्यायो देवशब्दः सर्वाधिपत्यं बोधयतीत्याह जगतीनामिति ।
लोकानामित्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'सर्वेश्वरः शंभुराकाशमध्यः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा' इति च ।
शशिमौले इति संबुद्धिः स्पष्टमन्यत् । मोदाख्यं वृत्तमिदं तदुक्तमभियुक्तैः 'स भगा गो यदि मोदः
इति । प्रतिपादं सगणः भगणः गरुडयं चेत्येतद्वृत्तं मोदाख्यं भवतीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

ॐ महादेवाय नमः

गीर्वाणानामपि मधुहादीनां नमनीयस्त्वं देवः ॥

शशिर्विवेऽधिष्ठात्री तव मूर्तिर्जगदाप्याययतीति महादेवः ॥ ९४ ॥

महाश्वासौ देवश्चेति महादेवः तत्र महत्त्वं ब्रह्मविष्णवायसिलसुरगणैः नमस्यत्वं स्तुत्यत्वं चेत्या-
शयेनाह गीर्वाणानामपीति मधुहादीनां नमनीयो नमस्कारविषयः स्तवनीयः स्तवनविषयः
तदुक्तं सांवपुराणे 'युज्यते यः मुरैः सर्वैर्महाश्रैव प्रमाणतः ॥ धातुर्महेति पूजायां महादेवस्ततः
स्मृतः' इति श्रुतिरपि 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तद्देवतानां परमं च देवतम्' इति । अथवा महादेव-
मिति चंद्राधिष्ठातृमूर्तिविशेष एवेत्याह शशिविव इति चंद्रमंडलांतःसमधिष्ठिता सा महादेवाख्या
मूर्तिरमृतासारेण जगदाप्याययति आनंदयति चेत्यर्थः । तदुक्तं शिवपुराणे 'आप्याययति यो नित्यम-
मृतांशुर्निशाकरः ॥ महादेवस्य सा मूर्तिर्महादेवसमाह्वया' इति । कलहंसीसंज्ञकं वृत्तमिदं तथाचोक्तम-
भिनवरत्नाकरे 'यण्मात्रेतिभिर्ब्रुविता कलहंसी' यत्र प्रतिपादमष्टादशमात्राः संति तत्कलहंसीसं-
ज्ञकं वृत्तं भवतीत्यर्थः ॥ ९४ ॥

ॐ अव्ययाय नमः

न जायसे परिणमसि प्रवर्धसे न हीयसे न च विकृतोऽसि नश्यासि ॥

त्वमव्ययैर्दशभिरपि क्षमादिभिः परिष्कृतः परशिव तेन चाव्ययः ॥ ९५ ॥

व्ययति विविधतया गच्छति जायते आस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपश्यते नश्यतीति षड्भा-
वविकारान्प्रतिपद्यत इति व्ययः नश्वरः पदार्थव्यूहः स न भवतीत्यव्ययः 'यन्नव्योति तदव्यय' इति
गोपयब्राह्मणदर्शितां व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याह न जायसे इत्यादिना नश्यसीति जन्मादिनाशताः षड्-
भावविकाराः शरीरस्यावस्थाविशेषाः सार्वजनीनानुभवसिद्धा इति स्पष्टोऽर्थः । अथवा अव्ययानि
प्रागुपदर्शितज्ञानवेराग्यादीन्यस्मिन्संति इत्यव्ययः अव्ययवानित्यर्थः । ज्ञानं विरागमेभ्यश्च तपः
सत्यं क्षमा धृतिः ॥ स्रष्टृत्वमात्मासंबोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च ॥ अव्ययानि दृशेतां नित्यं
तिष्ठति शंकरे इति । परिष्कृत इति अलंकृतवानित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । रुचिराख्यं वृत्तमिदं तथा च
युत्रं 'रुचिराज्भो स्त्रोग्चतुष्कनयको' तथा विंगटानुसारिकेशरोक्तिः 'चतुर्गोहोह रुचिरा
ज्भो स्त्रोग्' इति । प्रतिपादं जगणः भगणः समणः जगणः गुरुर्भुतुर्भनेनभियंतिरित्येदं रुचि-
राख्यं भवतीत्यर्थः ॥ ९५ ॥

ॐ हरये नमः

परशिव तव नामसंस्मर्तुं कञ्चित्पुनरेतसां पाप्मा ॥

विष्णोर्भगवो हरिर्द्वन्द्वे इगमे च तुरीयानि स त्व हरिः ॥ ९६ ॥

दृष्टान्तपूर्वकं परमाशिवस्य हरपदवाच्यत्वमुपपादयति पराशिवेति जनयसीति भवत्यस्मात्सर्वमिति व्युत्पत्त्य^१ उत्पादयसीत्यर्थः । स्थिरमपि उत्पन्नस्य स्थितिमपि चरयसि मृडयति भुजयतीति व्युत्पत्त्या सुखयसि सुखवत्करोषीत्यर्थः । सुचरं जंगममचर स्थावरं स्थावरजंगमात्मकप्रपञ्चमात्रमित्यर्थः । चरमगुणधरः चरमगुणस्तमोगुणस्तद्वाङ्महरसि उपसंहरसीत्यर्थः । माणिगुणनिकराख्यं वृत्तमिदं तथा च पैगलसूत्रं 'माणिगुणनिकरो वसृषयः' अत्र चन्द्रावर्तात्सूत्रात् 'नौनौस्' इत्यनुवर्तते । तथा च प्रतिपादं नगणचतुष्टयं सगणोऽष्टभिः सप्तमिश्च यतिरित्येतद्वृत्तं माणिगुणनिकराख्यं भवतीत्यर्थः तथाच कैदारे लक्ष्यं 'वसुहययतिरितिमाणिगुणनिकरम् इति ॥ १०० ॥

अथ च नामश्लोकः ॥

भगनेत्रभिद्वयक्तः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ अपवर्गप्रदोऽनंतस्तारकः परमेश्वरः ॥
इतिचावशिष्टनामाष्टकं निर्वक्ति

ॐ भगनेत्रभिदे नमः

विष्णुब्रह्माद्यखिलदिविपद्भुतेमस्वमंडपे

वीरं भद्रापतिमुपगतं सुरासुरमर्दनम् ॥

कोपाटोपादरुणनयनो भगस्तमदीदृश-

चनेत्रे सप्रसभमभिनत्ततो भगनेत्रभित् ॥ १०१ ॥

विष्णित्यादिना विष्णुब्रह्मादयो देवास्तैरासिलैरपि वृत्ते व्याप्ते मसमंडपे यज्ञशालायां भद्रापतिमिति पराशक्तिकोपादाविर्भूतायाः भद्रकाल्याः पतिं स्वामिनं सुरासुरमर्दनं सुरा-सुराणां नाशकं तथा च दक्षाध्वरविनाशाय परमशिवेन प्रेषितं वीरभद्रमित्यर्थः कोपा-टोपात्कोपावेशादरुणनयन आरक्तेशो भग. सूर्यभूर्तिविशेषस्तं वीरभद्रं व्यदीदृशत्पुनः पुन-रपश्यत् । तन्नेत्रे सूर्यनेत्रे स वीरभद्रः प्रसभं बलात् 'प्रसभं तु बलात्कारो हठः' इत्यमरः । अभिनदिति तथाचोक्तं लिंगे 'दग्धुं वै प्रहितश्चासौ भगवान्परमोष्ठिना ॥ तद्वो-ष्पाता बभूवुर्वै लोकाना भयशंसिनः ॥ पर्वताश्च व्यशीर्यत चकंपे च वसुंधरा ॥ मरुतश्चाप्यध्वंयंत शुभुमे मकरालयः ॥ अग्रयो वै न दीप्यते न च दीप्यति भास्करः ॥ ग्रहाश्च न प्रकाशंते न देवा न च दानवाः ॥ ततः क्षणात्प्रविश्येव यज्ञवाटं महामनाः ॥ रोमजौ सहितौ भद्रकाला-मिखिवाचारः ॥ उवाच भगवान्भद्रो दक्ष चामिततेजसम् ॥ सपर्कादेव दक्षस्य मुनिदेवान्पिना-किना ॥ दग्धु वै प्रेषितश्चाह भवतश्च मुनीश्वराः । इत्युक्त्वा यज्ञशालां तां दद्याह गणपुं-गवः ॥ गणेश्वराश्च संकृन्दा यूपानुत्पाद्य चिक्षिपुः ॥ गृहीत्वा सत्वरं सर्वान्गंगास्रोतसि चिक्षिपुः ॥ वीरभद्रश्चतुःपश्चिमैस्तेभिर्गैर्वृतः ॥ व्यष्टमयददीनात्मा तथान्येपादिवोक्तसाम् ॥ भगस्य नेत्रे चोत्पाद्य करेणाग्नेज टीटया ॥ निहत्य मुष्टिना दत्तान्पूष्णश्चैव न्यपातयत्' इति । तथा वायवीयसंहितायामपि 'भगस्य विपुले नेत्रे द्युतपत्रसमप्रभे ॥ प्रसद्योत्पाटयामास भद्रः

परमवेगवान् इति । सूर्यनामर्याचो भग इत्युक्तः । तत्र प्रामाण्यं 'भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्य-
यत्नार्ककीर्तिषु' इत्यमरः ॥ भाराक्रांतावृत्तमिदं तथाचोक्तमभियुक्तैः 'भाराक्रांता जलधिपङ्गे-
र्मौ नरसालगौ' प्रतिपादं मगणः भगणः नगणः रगणः सगणः लघुर्गुरुर्भुभिः यद्भिः सप्तभिश्च
यतिरित्येतद्भूतं भाराक्रांताख्यं भवतीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

ॐअव्यक्ताय नमः

सांख्ये मूलप्रकृतिरिति यदाचख्यौ
यत्पाराशर्यश्चिदिति गदति तत्त्वं तत्त्वम्
सामष्ट्यं चाक्षरमपि भुवि नैव व्यक्तं
लिङ्गं बाणाभिधमपि शिव इत्यव्यक्तः ॥ १०२ ॥

व्यक्तं न भवतीत्यव्यक्तं परमशिवतत्त्वमित्यर्थः । तथाच यत्त्वं सांख्यैर्मूलप्रकृतिरित्याभि-
मन्यते यच्च वेदांतिभिः पाराशर्यप्रमुक्तैः चित्रकाशात्मकं परं ज्योतीरूपमिति तत्त्वं स्वरूप-
मेवेत्यव्यक्तस्वरूपः परमशिव इत्याभिप्रेत्याह सांख्य इत्यादि यत्त्वं सांख्यः मूलप्रकृतिरविकृति-
रिति आचरव्यौ इत्यन्वयः । यदाहुः सांख्याः 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महादायाः प्रकृतिविकृतयः
सप्त ॥ षोडशस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति । सङ्गमलिङ्गमचेतनमनादिनिधनं
तथा प्रसवधर्मि निरवयवमेकमेवेति साधारणमेतदव्यक्तामिति ब्रह्मांडपुराणेऽपि 'त्रयोविंशतितत्त्वानि
व्यक्तशब्देन सूरयः ॥ वदंत्यव्यक्तशब्देन प्रकृतिं च परां तथा' इति । यत्पाराशर्यामिति यत्त्वंपारा-
शर्यः पराशरात्मजो व्यासः चिदिति गदति चित्रकाशात्मकपरंज्योतिः स्वरूपमिति वदती-
त्यर्थः । 'तदव्यक्तत्वमाह हि' इत्यधिकरणे 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्येदेवेत्यपसा कर्मणा-
वाहत्यादिश्रुतिभिस्तथा निर्णयान् । तत्त्वमिति प्रथमं तत्त्वमित्येकं पदं पूर्वं यत्पदेनान्वितं द्वितीयं
तत्त्वमिति पदद्वयं तादृशं तत्त्वं त्वमेव त्वत्स्वरूपमेवेत्यर्थः । अथवा व्यक्ताव्यक्तात्मकाखिलप्रपंच-
समष्ट्यात्मकत्वादक्षरात्मकत्वाद्वाणलिङ्गात्मकत्वाद्वा तथा 'दाविमौ पुरुषौ लोके क्षत्राक्षर एव
च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते' इत्यादिप्रमाणोक्तेरित्याभिप्रायेणाह 'साम-
ष्ट्यं चेत्प्रादि । समष्टिरूपमित्यर्थः । तदुक्तं नृसिंहपुराणे 'समष्टिर्विदुरव्यक्तं व्यक्तं व्यष्टिं मुनी-
श्वरा' इति । अक्षरमपीति तस्याप्यक्षरत्वमुक्तं तथा च मत्स्यपुराणे उक्तम् 'उक्तमक्षरमव्यक्तं
व्यक्तं क्षरमुदाहराम्' इति । भुवि नैव व्यक्तामिति । बाणाभिधं यष्टियं तद्वि अव्यक्तपदवाच्यं-
मित्यर्थः । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते 'स्वायंभुवं बाणलिङ्गं शैललिङ्गमिति त्रिधा ॥ कीर्तितं व्यक्तमव्यक्तं
व्यक्ताव्यक्तामिति क्रमात् । व्यक्तं मुक्तिप्रदं मुक्तिप्रदमव्यक्तमुच्यते ॥ मुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं व्यक्ता-
व्यक्त प्रचक्षते ॥ दिक्षिस्तुलासमाकूटं वृद्धिमिति न हीयते ॥ यद्वाणलिङ्गमुदितं शैवं शैलं विदुर्बुधा ॥
इति । शिव इति । एतत्सर्वमव्यक्तपदवाच्यं शिवस्वरूपमेव व्यक्तपदवाच्यत्वं परमाक्षरस्येत्यर्थः इति ।
कुटिलाख्यं वृत्तमिदं तदुक्तमभियुक्तैः 'मो भो न्यौ गो यादे कुटिलमुक्तं वृत्तम्' इति । प्रतिपादं मगणः
भगणः नगणः रगणः गुरुद्वयं चेत्तद्वत् कुटिलाख्यं भवतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥

हरति भक्तानां दुरितानीति हरिः 'इन् सर्वधातुभ्यश्च' इति संहर्तेरौणादिक इन्प्रत्ययः । तथा च संकीर्त्यमानं सत्परमाशिवप्रातिपादकं नामैव यद्यशेषदुरितापहारि भवेत्साक्षात्स्वयमेव परमाशिवः संसारैकपाशवद्दानपि स्वभक्तान्विमोचयतीत्यत्र किं विचित्रमिति कैमुतिकन्यायमभिप्रेत्याह परशिवेति कलिकलुषितचेतसां कलिना कलिप्रयुक्तपापेन कलुषितानि दूषितानि चेतांस्यंतः करणानि येषां कलिमलयस्तचित्तानां पुरुषाधमानामपि त्वन्नामसंकीर्तनं पावनं पापनोदकरमिति बहुश्रुति स्मृतीतिहासादिषु प्रासिद्धमित्यर्थः । अथवा हरिश्चंद्राख्ये क्षेत्रविशेषे हरीश्वरः इति प्रासिद्धि-
लात्तथेत्याह निवसतीति हरसि च दुरितानीति हरिशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनपरम् । प्रमुदितवदनाख्यं वृत्तमिदं तदुक्तमभियुक्तैः 'प्रमुदितवदना भवेन्नौरौचेत्' इति । प्रतिपादं नगणद्वयं रगणद्वयं चैतद्वृत्तं प्रमुदितवदनाख्यं भवतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

ॐ पूषदंतभिदे नमः ॥

आधिपत्यं रदविकासपूर्वकं परिहसंतमवलोक्य पूषणम् ॥

शिव भवानकृत पिष्टभागिनं दलितदंतमिति पूषदंतभिद् ॥ ९७ ॥

पूषणः सूर्यस्य दंतान् भिनक्ष्युत्पातयतीति पूषदंतभिदित्यत्र दंतोत्पाटनहेतुभूतमपराधं दर्शय-
न्नाह अधिमत्तमिति यज्ञमध्य इत्यर्थः । रदविकासपूर्वकं दंतप्रकाशपूर्वकं परिहसंतं पूषणं सूर्यद्वादश-
केन्द्रेकं तथा च पुगहि दक्षाध्वरशालामुपगतानसंख्यान्महर्षिप्रभृतीन्सुरगणानौदासीन्येन परमाशिव-
मुपहासपूर्वकं सहासमपमन्यमानानवलोक्य परमदारुणभावेन संवर्तसमयप्रज्वलितकालाग्निमग्नाकारेण
घोरवीरभद्रावतारेण पुनः स्वयमेव शिवस्तान्यथोपहासमाशिक्षयत् । तत्र च दंतानादाय परिहासितं
पूष्णेति दंताः पातिताः इत्यादिकं तत्तत्पुराणेषु स्पष्टं प्रतिपादितं तथा च लगे 'वीरभद्रश्चतुःपट्टीरोम-
जैस्तैर्गणैर्वृतः ॥ व्यष्टं भयददीनात्मा तथान्येषां दिवौकसाम् भगस्य नेत्रे चोत्पाद्य करेणाग्रेणलीलया ॥
निहत्य मुष्टिना दंताः पूष्णश्चैव न्यपातयत्' इति । शिवपुराणे 'पूष्णो दशनपंक्तिं च दिव्यां मुक्तावली-
मिव ॥ बिभेद धनुषः कोट्या ततः सोऽस्पृष्टवाग्भुत् ॥' इति । शिवेति संबुद्धिः हे परमशिव भवान्ना-
लितदंतं दंतशून्यं पूषणं पिष्टभागिनं अकृत कृतवानित्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'पूषाः प्रपिष्टमागदं-
तको हि स' इति । स्पष्टार्थमन्यत् । प्रियंवदाख्यं वृत्ताभिदं तथाचोक्तमभियुक्तैः 'भुवि भवेन्नभजरीः
प्रियंवदा' इति प्रातिपादं नगणः भगणः जगणः रगणश्चैतद्वृत्तं प्रियंवदाख्यं भवतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

ॐ अव्यग्राय नमः

पौलस्त्येनोन्नमनसमये कैलासाद्रेर्ब्रह्मांडानामपि दहनकाले संवर्ते ॥

युद्धेऽप्यन्येष्वपि बहुषु संतोषोद्रेकादेर्वा पश्यन्नयसि शिव तस्मादव्यग्रः ॥ ९८ ॥

व्यग्रो विभ्रान्तचित्तः न भवति इत्यव्यग्रः । निश्चित इत्यर्थः । इत्यभिप्रेत्याह पौलस्त्येनेति
पौलस्त्यः पुरस्त्यवंशोद्भवो दशाननस्तेन कैलासाद्रेः उन्नमनसमये देवा पश्यन्नट-
सीत्युत्तरेण संबधः । ब्रह्मांडानां चतुर्दशभुवनानामपि दहनकाले संवर्ते प्रलयसमय इत्यर्थः 'सर्वतः

लयः कल्प । इत्यमरः युद्धेष्वन्येष्विति त्रेपुरादीषु युद्धेषु कालकूटाशनाद्यशक्यकार्येषु चेत्यर्थः ।
तोषेद्रेकासंतोपातिशयात् । एवरूपेष्वपि कार्यकरणेष्वतिशयितसंतोषवत्त्वादव्यग्रत्वं परम-
शिवस्येत्यर्थः । हंसइयेनीसंज्ञकं वृत्तमिदं तदुक्तमभियुक्तेः 'मौ मौ न्मौ गौ यदि निगदिता हंसइये-
नौ' इति । प्रतिपादं मगणः नगणः मगणः गुरुद्वयं चैतद्वृत्तं हंसइयेनीसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । अस्मि-
नूते यः चतुर्थगणो मगणः सः कचित्पाठांतरभेदेन यगणो भवति ॥ ९८ ॥

ॐ दक्षाध्वरहराय नमः

पुरा देवो दक्ष इति शिव तवैकः श्वशुरकः
परो मर्त्यो दक्ष इति विटपिकन्योदरभवः ॥
प्रचेतः पुत्रोऽखिलमखफलदातापि च भवा-
स्तयोर्यज्ञौ हा व्यदलयदिति दक्षाध्वरहरः ॥ ९९ ॥

अत्र दक्षो द्विविधः अमानुषो मानुषश्च तन्नामानुषो दक्षः प्रजापतित्वेन प्रसिद्धः यस्य
जामातृत्वमापन्नः परमशिवोऽपि मानुषश्च राजा तस्यैव अवतारविशेषः तयोरध्वरौ हरति नाशयती-
ति दक्षाध्वरहर इत्यभिप्रेत्याह दक्षपदार्थावेव आदौ दर्शयति पुरा देव इति । श्वशुरकेत्यत्र
स्वार्थे कृत्स्निते वा कप्रत्ययः । शिवद्रोही श्वशुर इत्यर्थः । विटपिकन्योदरभव इति । स
एव दक्षः कचित्कुपितेन परमशिवेन शासिना कन्याया त्वं भवितेति शतः सन्विटपिकन्यो-
दरान्मानुषत्वं प्राप्त इत्यर्थः । तदुक्तं ब्रह्मपुराणवायुपुराणयोः 'अभिव्याहृत्य सप्तर्षीन्द्रक्षं सोऽ-
भ्यशपत्पुनः ॥ भविता मानुषो राजा चाक्षुषस्य त्वमन्वये ॥ प्राचिनबर्हिषः पौत्रः पुत्रश्चैव प्रचे-
तसः ॥ दक्ष इत्येव नाम्ना त्वं मारिपाया जानिष्यसि ॥ कन्याया शासिना चैव प्राप्ते वै चाक्षुषातरे ।
अहं तत्रापि ते यज्ञं हन्मि देव्याः प्रियेक्षया' इति । चाक्षुषस्य चतुर्दशमन्वंतर्गतस्य मनुविशेषस्य
वशे त्वं भवितेति शतवानित्यर्थः । असिलेति तयोः मानुषामानुषयोर्दक्षयोर्यज्ञाविती तथाचासिल
स्याप्यध्वरस्य फलं स्वर्गादिरूपाभिमतार्थसिद्धिं प्रयच्छन्नपि यज्ञौ व्यदलयद्विनाशयदित्यध्वरका-
रकस्तत्संहारकश्चेत्याश्चर्यकरं भवच्चरित्रमचित्यमित्यभिप्रेत्याह हा इति विपादशुगर्तिध्वन्यं स्पष्ट-
न्यत । कलातंत्राख्यं वृत्तमिदं इथाचोक्तमभियुक्तेः 'कलातंत्रं यो तनसभलघुभिर्गेन साहितम्' इति
प्रतिपादं यगणः तगणः नगणः सगणः भगणः लघुगुरुश्चैतद्वृत्तं कलातंत्राख्यं भवतीत्यर्थः ॥ ९९ ॥

ॐ हराय नमः

परशिव जनयसि भव इति भणितः स्थिरमपि चरयासि मृदपदगणितः ॥
सुचरमचरमपि चरमगुणधरः प्रहरसि जगदिदमाखिलमिति हरः ॥ १०० ॥

हरत्युपसंहरत्याखिलमिति हरः अत्र च सृष्टिस्थित्युपसंहाराख्यं कार्यकारिण्यो भवमृदहरा-
ख्यास्तिस्रो मूर्तयः परमशिवस्य तत्र रजोगुणेन भवभूत्या सत्वगुणेन मृदमूर्त्या प्रथमकार्यं सृष्टि
द्वितीयं चास्मिन्ति यथा करोति तथा तमोगुणेन हरमूर्त्या संहाराख्यं तृतीयकार्यमपि करोतीति

ॐ सहस्राक्षाय नमः

अगणितकरचरणाशिरोद्वंद्वोदरायुक्प्रतिभयमाश्चर्यं
 युगपत्सृष्टिस्थितिलयकारि यदवच्छेदकभेदेन ॥
 क्षेत्रे च सुवर्णाख्ये प्रथितं लिङ्गे शिव तव यद्रूपं
 बहुविधकर्मज्ञानेन्द्रियपरिपूर्णं तदिति सहस्राक्षः ॥ १०३ ॥

अक्षशब्दः इंद्रियसामान्यपरः । सहस्रशब्दश्चानन्त्यपरः । 'शत सहस्रमयुतामित्याद्यानन्त्यवाच-
 कम्' इत्युक्तेः । सहस्राण्यनंतानि अक्षाणि इंद्रियाणि यस्येत्यत्र सहस्रपदप्रयोगादर्थान्तरमपि सूचय-
 न्नाह अगणितेत्यादि अगणितैरसंख्यातैः करचरणाशिरोद्वंद्वोदरायुक्प्रतिभयं भयकरं 'भयं-
 करं प्रतिभयम्' इत्यमरः । आश्चर्यकरं आनन्दकारीति यावत् । अत्र हेतुमाह युगपादीति एक-
 कालावच्छेदेन सृष्टिस्थितिलयाख्यानि कार्याणि करोत्याचरति तथा । ननु परस्परविरुद्धानां सृष्टि-
 स्थित्युपसंहारादिकार्यविशेषाणां कथमेककालावच्छेदेनोपपात्तिरित्याशङ्क्य औपाधिकभेदात्तत्र विरोध
 इत्याह यदवच्छेदकभेदेनेति यदिति प्रत्येकं पदं यद्रूपमुपदर्शितरीत्या विविधाश्चर्यकरमित्यर्थः ।
 अवच्छेदकभेदेन उपाधिभेदेन क्षेत्रेति यच्च रूपं सुवर्णाभिधे क्षेत्रविशेषे सहस्राक्षेश्वरत्वेन प्राप्तिद्वं
 यद्रूपं बहुविधैरनेकप्रकारैः कर्मेन्द्रियैः ज्ञानेन्द्रियैश्च परिपूर्णं व्याप्तं तद्रूपं तवेति पूर्वत्रान्वयाति तथाच
 यद्रूपं श्रुतिसमूह्यादौ गीयमानमनेकाकार तत्सर्वं त्वदीयमेवेति भवति सहस्राक्षत्वं परमाशिवस्येत्यर्थः ।
 प्रपञ्चशरीरकस्य सर्वातिर्यामिणो भगवतः परमाशिवस्य सहस्राक्षादिकं प्रतिपादितं श्रुत्यादिभिः यथा
 'सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः ॥ सर्वव्यापि च भगवास्तस्मात्सर्वगतः शिवः' ॥ 'विश्वतश्च-
 क्षुरत विश्वतोमुखो विश्वतो बाहुकृतविश्वतस्पात् ॥ 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्' तथा
 च गीतायामपि भगवद्भजनं 'सर्वतः पाणिपाद तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥ सर्वतः श्रुतिमंज्रोऽं सर्व-
 माधृत्य तिष्ठति' । इदं च आनन्दनामकं वृत्तम् । (१) मात्राचतुष्टयपरः ननु मयादिपरः तथा च
 अर्धमात्रागणसहितैः सप्तगणैः प्रतिपादं त्रिंशत्संख्याकाः मात्राः द्वाविंशत्या अष्टभिश्च यतिरित्येत-
 द्दुसमानन्दनामकं मात्रावृत्तं भवतीत्यर्थः । अत्र षोडशभिश्चतुर्दशभिश्च यतिरिति विशेषो द्रष्टव्यः । इदं
 च श्रुतिप्रसिद्धं नाम 'नमोऽस्तुनीलमीवाय सहस्राक्षाय गीहृषे' इति ॥ १०३ ॥

ॐ सहस्रपदे नमः

जगद्वनार्थमष्टसु धृतासु भूर्तिषु स्मरहर भास्करस्य तव मूर्तिरष्टमी ॥

गणनपपातिगांघ्रिमयविश्वरूपधृक् श्रुतिगदितोऽग्नि शंकर ततः सहस्रपात् ॥ १०४ ॥

सहस्राणि पादाः किरणाः यस्येति सहस्रपात् । सूर्यात्मक इत्यभिप्रेत्याह जगद्वनेत्यादि
 जगद्रक्षणार्थं सर्वभक्त्रायष्टमूर्तिषु त्वया धृताष्टमीय सूर्यमूर्तिस्त्वदीयेत्यर्थः । अथवा सहस्रशब्दः
 अनन्तपरः सहस्राण्यनन्ताः पादाश्चरणाः यस्येति तथेत्याभिप्रेत्याह गणनपथेति गणनानामेकत्वादि-

समुधापूरत्नावालसाहिता ।

प्राथम्यतानां यः पंथास्तदतिक्रान्ता ये अंग्रयः पादास्तद्वटितं विश्वरूपं धारयतीति तथा एत-
त्सहस्रक्षपदे व्याख्यातं श्रुतिगदितः 'सहस्राक्षः सहस्राद् इत्यादि स्पष्टमन्यत् । प्रभद्रकं वृत्तमिदं
तदुक्तमाभियुक्तैः 'भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकं च' इति । प्रतिपादं नगणः जगणः
गणः जगणः रगणश्चेतद्वृत्तं प्रभद्रकं भवतीत्यर्थः ॥ १०४ ॥

ॐ अपवर्गप्रदाय नमः

प्रतीकविदहंग्रहो भूतक इत्युपास्तेर्निजा-

द्विधेः शिवसलोकता शिवतदात्मता साष्टिता ॥

भवन्ति ससमीपता अमृततात्मविज्ञानतोऽ-

खिलं फलमतो भवेदिति मतोऽपवर्गप्रदः ॥ १०५ ॥

अपवर्गान्सालोक्यसायुज्यसारूप्यसामीप्यकैवल्यारूपाः पंचविधमुक्तीः प्रददात्युपासकेभ्य इत्य-
पवर्गप्रदः । तत्र पंचविधमुक्तीस्तत्साधनभूतोपासनानि च प्रदर्शयति प्रतीकविदिति भूतकः
सेवकः निजाद्विधेः स्वस्वाश्रमविहिततत्कर्मोपासनाविधेः । तथा च प्रतीकोपासना अहंग्रहोपा-
सना सेव्यसेवकभावोपासना स्वस्वाश्रमविहितकर्मोपासना चतुष्टयं साधनत्वेनोपन्यस्य तत्फलान्यपि
क्रमेणोपदर्शयति शिवसलोकतेत्यादि । सलोकता सालोक्यं तदात्मता सायुज्यं साष्टिता सारूप्यं
समानधर्मितेति यावत् । तथा च तदात्मता च साष्टिता चेति द्वंद्वोचरं शिवपदेन षष्ठीतत्पुरुषः ।
ततः शिवसलोकता च शिवतदात्मतासाष्टिति चेति पुनर्द्वंद्वः । एताश्च ससमीपताः सामीप्येनं
सहिताः भवन्तीत्यन्वयः । शिवसालोक्यं शिवसायुज्यं शिवसारूप्यं शिवसामीप्यं च क्रमेण भवन्ति
फलानीत्यर्थः । अत्र च प्रतीकेष्ववयवेषु बाह्यमनःप्रभृतिषु देवतोपासनं तस्य फलं सालोक्यं
सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वायनंतगुणगणके सगुणब्रह्मणि अहमेवेत्युपासनमहंग्रहोपासनं तस्य फलं सायुज्यं
प्रतीकविदहंग्रहाभ्यां विना स्वात्मनः प्रत्यक्त्वेनैश्वर्यविशेषविशिष्टतयोत्कर्षापकर्षपूर्वकमुपासनं
भूतकोपासनं तस्य फलं सारूप्यमेव साष्टितेत्युच्यते । तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः 'एतासामेवं देवताना
सायुज्यं साष्टितां समानलोकतामाप्नोति' इति कर्मोपासनफलसामीप्यं तथा च माहृकश्रुतिः 'तपः
श्राद्धे ये क्षुपवसंत्यरण्ये शांता विद्वांसो भैक्ष्यं चरंतः सूर्यद्वारेण ते रजः प्रयाति यत्रामृतः स
पुरुषोऽज्ययात्मा' इति एताश्च कर्मफलभूताः सातिशयाः अनित्याश्चेत्यवगतव्यम् । इत्येवं सगुण-
ब्रह्मोपासनादि फलमुक्त्वा निर्गुणब्रह्मोपासनायाः नित्यनिरतिशयानंदचित्तवकाशादे परंज्योतिः-
स्वरूपेणावस्थानलक्षणं कैवल्यारूपमपवर्गमाह अमृतेति तद्धेतुमाह आत्माविज्ञानत इति । इदमेव
निर्गुणब्रह्मोपासनमित्युच्यते तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः 'एवंविदानुदगयने प्रमीयते देवानामेव
महिमान गत्वादित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो दक्षिणे प्रमीयते स पितृणामेव महिमानं गत्वा
चंद्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्येतां वे सूर्याचंद्रमसोर्महिमानी ब्रह्मणो विद्वानभिजयति
तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति' इत्यत्र केवलकर्मणा चंद्रलोकमाप्नोति एवं विद्वानिति विद्वच्छब्दा-

भिहितप्रतीकाद्युपासनात्र यावन्तो देवानामहिमानमित्यनेन सालोक्यादित्रयं ब्रह्मणो विद्वानि-
त्यनेन ब्रह्मज्ञानवांस्तु एतौ कर्मोपासनाप्राप्तौ सूर्यचंद्रयोर्महिमानौ सातिशयत्वादिदोषवन्तौ बुद्ध्या-
अभिजयति अभितः पराकरोति तस्मादधिकं निरातिशयिनं ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीत्यर्थः ।
तथोक्तं शक्तिरहस्ये 'आत्मबुद्ध्या प्रतीकेन मातृबुद्ध्याप्यहं धिया ॥ कर्मणा वा भजन्मर्त्यः कैवल्य-
पदमश्नुत' इत्यखिलं फलमिति दर्शितविशा सालोक्यादिपंचविधमप्यपवर्गफलं परमाशिवादेव भवती-
त्यपवर्गप्रदत्वं परमशिवस्येत्यर्थः । पृथ्वांसंज्ञकं वृत्तमिदं तथा च पैगलसूत्रं 'पृथ्वी जसौ जसौ च्लौ
ग्वनवभौ' । तथा च कैदारे 'जसौ जसुयलावसुग्रहयातिश्च पृथ्वी गुरुः' इति । प्रतिपादं जगणः
सर्गणः जगणः सगणः यगणः लघुर्गुग्गुश्चाष्टाभिर्नवभिश्च यतिरिति पृथ्वांसंज्ञकं वृत्तं भवती-
त्यर्थः ॥ १०५ ॥

ॐ अनन्ताय नमः

नात्रेति विभो नेदानीमिति नेदं ब्रह्मेति न वाचो यत्र प्रसरंति ॥

नास्त्येव गुणानामंतो न विभूतः शेषोऽसि धराधृक्तेन त्वमनंतः ॥ १०६ ॥

अंतः परिच्छेदः स च देशतः कालतो वस्तुतश्चेति त्रिविधः स न विद्यते यस्मिन्नित्यनंतः
नात्रेति ब्रह्मेत्यनेनान्वयः । नास्मिन्देशे ब्रह्म नास्मिन्काले ब्रह्म नेदं ब्रह्मेति वाचो यत्र यस्मिन्वि-
षये न प्रसरंति त्रिविधपरिच्छेदशून्य इत्यर्थः । 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां सर्वव्यापी च
भगवांस्तस्मात्सर्वगतः शिवः न स्त्री षटो न पुमान्' इत्यादि । अथवा गुणानां विभूतीनां वा अंतः
अवसानं नाशो वा यस्मिन्न विद्यते नित्यनिरवधिर्कैश्वर्यगुणवानित्यभिप्रेत्याह नास्त्येव गुणाना-
मिति 'नातोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप' इति गीतासु । अथवा जगदुद्धारणार्थमवतीर्णः
आदेशो वा अनंत इत्याह शेषोऽपीति स्पष्टमन्यत् । इदं च श्रुतिप्रासिद्धं नाम 'सर्वं ज्ञान-
मनंतं ब्रह्म' इति । मणिमालारूपं वृत्तमिदं तथा च पैगलसूत्रं 'मणिमाला त्यौ त्यौ' । तथा च
वृत्तरत्नाकरे 'त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः' इति चोभयसंभवात्प्रतिपादं तगणः यगणः
तगणः यगणश्चेतद्वृत्तं मणिमालारूपं भवतीत्यर्थः । अस्मिन्वृत्ते षड्भुजैः षड्भिर्यतिरिति ॥ १०६ ॥

ॐ तारकाय नमः

तव पदकमले भजन्तो जनास्तारिता यत्त्वया

भवजलनिधितो महादेव ताराख्यवर्णात्मकः ॥

प्रणवपुपदिशन्दिजान्काशिकायां परेतानपि

श्रुतेषु निगदितस्तदन्वर्थनामाभवांस्तारकः ॥ १०७ ॥

तारयत्युपासकान्संसारदिति तारकः । तारयतेर्बुद्धित्याशयेनाह तव पदकमले इति द्वितीया-
द्विवचनमिदं । भजपातोः सकर्मकत्वाद्भवजलनिधितः संसारलोपयति ।

वयः । यदिति ययेस्माद्धेतोः संसाराब्धेस्तारिताः सर्वेऽप्युपासकाः अतस्त्वं तारक इत्यर्थः । अथवा तार एव तारकः तारयतेः पचायचि स्वार्थे कप्रत्ययः प्रणवात्मक इत्यर्थः । अत एव श्रुतावपि तार इत्येव श्रूयते 'नमस्ताराय नमः शंभवे च' इति । अथर्वशिरस्यापि 'अथ कस्मादुच्यते तार इति' यद्वा तारः प्रणवस्तत्स्वरूप इत्यभिप्रायेणाह प्रणवमुपदिशन्निति अत एवोक्तम् 'अनिलो मृगनाभिरेणुगन्धिर्हरवामांगकुचोत्तरीयजन्मा ॥ हरते मरणश्रमं जनानामाधिकांशं प्रणवोपदेशकाले' इति । काशिकायां परेतानिति काश्यां मृतिप्राप्तान् । द्विजान्प्रणवोपदेशेन परमगतिं प्रापयंस्तारक इति श्रुतिषु निगदितोऽसीत्यर्थः । तथाचोक्तं जाबालश्रुतौ 'अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रमणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवति' इति । द्विजशब्दश्चैवार्णिकपरः । अन्येषां प्रणवे अनधिकारात् । अतएव तेषां रामनामोपदेश इति व्यवस्था । ग्रन्थान्तरकारैरुपदर्शिता । प्रणवरामशब्दयोः ब्रह्मैकबोधकत्वाच्छ्रुतौ तारकं ब्रह्मेति तूभयसाधारणमिति । परेतानपीत्यादिना मरणे ज्ञानशून्यानापि जंतून्त्यादि मोक्षयासि किमु तर्हि साक्षाद्भजनैकसाधनावधूतकल्मषमानुन्मिषद्विद्याकु-रान्नरवरांस्तथा करोषीत्यत्र किमु वक्तव्यमित्ययमर्थः सूचितः । स्पष्टं शिष्टम् 'लालसारल्यं वृतामिदं तथाच पैंगलैरुक्तं 'दशहस्तविरातिर्नौ रैश्वतुर्भिर्युतौ लालसाबन्धयम्' इति प्रतिपादं नगणः रगणचतुष्टयं च दशभिरष्टभिश्च यतीरत्येतद्वृत्तं लालसारल्यं भवतीत्यर्थः ॥ १०७ ॥

ॐ परमेश्वराय नमः

ग्रामाणां पतयोऽपि सोपपदेश्वरा भुवि भूरिश-
स्तेऽपि स्वाश्रितमात्रपोषणपरास्तथैव दिवौकसः ॥
ईशानामपि चेशितासि निजाश्रिताश्रिततैर्द्विता-
न्सर्वानप्यवसीशतापरमावधिः परमेश्वरः ॥ १०८ ॥

परमश्चासावीश्वरश्चेति कर्मधारयः । नियामकत्वलक्षणे संरक्षकत्वलक्षणे वैश्वरत्वे । परत्वं च नियामकांतरासंभावनत्वविषयत्वमासिलजगत्कर्मकसंरक्षकत्वं चेत्याशयेनाह ग्रामाणां पतय इत्यादि ग्रामाणां पतयोऽपीत्यपिना नानानगरदेशद्वीपलोकादीनां समुच्चयः । पतयः ईश्वराः सोपपदेश्वराः सावधिकेश्वराः । तथा च ग्रामस्य नगरस्य द्वीपस्य लोकस्य वा नियामकत्वेन ईश्वरत्वाभिमानिनो ये केचित्सर्वेऽपि नियामकांतरसंभावनाविषयकृता एवेति नैषां निरवधिकत्वमीश्वरत्वं संभवतीत्युक्त्वा सर्वजनसंरक्षकत्वलक्षणं द्वितीयमपीश्वरत्वं नास्तीत्याह तेऽपीति तेऽपि ग्रामाद्यधिपतयोऽपि स्वाश्रितमात्रपोषणपराः ग्रामादीनामेव पोषणे समर्थाः । नतु सर्वान्योपायितुं यथा एवं च सर्वजनसंरक्षकत्वलक्षणं द्वितीयमीश्वरत्वमपि नैव तेषां संभवतीति भावः । तथैव दिवौकसः देवा सर्वजनसंरक्षकत्वलक्षणं द्वितीयमीश्वरत्वमपि नैव तेषां संभवतीति भावः । एवं च कृतानां देवतैर्यज्मनुष्याणां 'बोधकत्वमेकं सिद्ध्यति' इतिन्यायात् । परमाशिवस्यैव तादृशोभयविधमेश्वर्यं संभवतीत्याह ईशानामपीति ईशानां नियामकत्वेन वोपदर्शितानां तत्तदादिग्रामलोकादीनामीशिता निपा-

मकः । तथा चार्थतः सर्वेषां नियामक इतिपर्यवसानाश्रियामकांतरासंभावनाविषयीभूतेश्वरत्वलक्षणपारमैश्वर्यमायमुक्तं भवति । निजाश्रितेत्यादि निजं स्वमाश्रिताः ये दैवातिर्द्धमनुष्यादयस्तदाश्रिताश्च ये पुनस्तानप्याश्रितास्तथा च साक्षात्परंपरया सर्वानपि लोकानवासी रक्षसाति सर्वलोकसंरक्षणकर्तृत्वरूपं द्वितीयमपि पारमैश्वर्यमुक्तं भवति अत एवाह ईशतापरमावाधिरिति ईशता ईशानं नियामकत्वं संरक्षत्वं चेत्यन्यदेवतस्य परमावधिर्यदपेक्षया नियामकः संरक्षको वा नास्ति तादृशः परमेश्वर इत्यर्थः । हरिणप्लुताख्यं वृक्षमिदं तदुक्तमभियुक्तैः ' मात्स्यो जगमरौ च दंतिशरेषुभिर्हरिणप्लुता ' इति । प्रतिपादं भगणः सगणः जगणद्वयं भगणः रगणश्चाष्टाभिः पंचाभिश्च यातिरित्येतद्वृत्तं हरिणप्लुताख्यं भवतीत्यर्थः ॥ १०८ ॥ ॥ श्रीसांवे वंदे ॥

अथैतदुत्तरभागः

शिवरहस्यपठितो व्याक्रियते यथा ।

इमानि दिव्यनामानि जप्यंते सर्वदा मया ॥

नामकल्पलतेयं मे सर्वाभीष्टदप्रायिनी ॥

इमानि उपदर्शिताष्टोत्तरसंख्याकानि सर्वदा कालत्रयेऽपि मया विष्णुना ।

नामान्येतानि सुभगे शिवदानि न संशयः ॥

वेदसर्वस्वभूतानि नामान्येतानि वस्तुतः ॥

एतानि यानि नामानि तानि सर्वार्थदान्यतः ॥

जप्यंते सादरं नित्यं मया नियमपूर्वकम् ॥

वेदेषु शिवनामानि श्रेष्ठान्यघहराणि च ॥

संत्यजंतानि सुभगे वेदेषु विविधेष्वपि ॥

विविधशास्त्रात्मकेषु वेदेष्वित्यर्थः ।

अष्टोत्तरसहस्रं तु नाम्नामुपदिशत्पुरा ॥

ततोऽपि सारमुद्धृत्याब्रवीदष्टोत्तरं शतम् ॥

अठ्ठावदांशः ।

मूलम् ।

तानि नामानि जप्यंते मया प्रत्यहमादरात् ॥

इत्युक्त्वा प्राणिपत्यांवां संपूज्य च जनार्दनः ॥

ततो जगाम वैकुण्ठं प्रेरितो जगदंबया ॥

शिवमाराधयती सा गिरिजापि ततः शिवम् ॥

संप्राप्ता शिवरूपं सा भूयः प्राप्ताशिवापि सा ॥
नित्यप्राप्ताशिवरूपापि सा शिवा सर्वानपि लोकान्परमशिवाराधनादीन्प्रापयितुं परमशि-
वमाराधयंती भूयः प्राप्तेवाभूदित्यर्थः ।

अथ शंकरसंहितास्य उत्तरभागो व्याख्यायते
एतदष्टोत्तरशतं नाम्नामाम्नायसंमितम् ॥
आम्नायैः वेदैः संमितं सम्यग्बोधितं वेदैकसंवेद्यार्थप्रातिपादकमित्यर्थः ।

मूलम् ।

यद्यादिच्छसि देवेशे तदनेनैव यास्यासि ॥
प्राप्त्यसीत्यर्थः ।

श्रीसूतः ।

शंकरस्य प्रिया गौरी जप्त्वा कालत्रयं सदा ॥
जप्त्वेति । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादिदृढभावः । कालत्रयं सदेत्यत्र सदाशब्दः प्रत्यहपरः ।
प्रत्यहं प्रातर्मध्याह्नसायं कालत्रयेऽपि जपित्वेत्यर्थः ।

मूलम् ।

नारायणोपदेशेन समाधिं परमं गता ॥
समवाप्य शरीरार्थं प्रसादाच्छूलपाणिनः ॥
ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन्नर्धनारीश्वरः शिवः ॥
यस्त्रिसंध्य पठेच्छंभोर्नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ॥
सर्वात्कामानवाप्नोति भुक्तिं मुक्तिं च विंदति ॥
शतरुद्रियत्रिरावृत्त्या यत्फलं प्राप्यते नरैः ॥
तत्फलं प्राप्नुयादेवमेकावृत्त्या पठेन्नरः ॥

शतं रुद्राः प्रतिपाद्यत्वेनास्मिन्निति शतरुद्रः 'नमस्ते रुद्रमन्यव' इत्यनुवाकसमूहः ।
यद्यप्यत्र हिरण्यवाहुप्रमुखाः शताधिका एव प्रतिपाद्यते ब्रह्मांडोत्तरभागे 'षोडशावरणं चक्रं किं त
दुद्राधिदैवतम्' इत्यध्याये श्रूयते तथापि शताधिकयोजनवत्पापि सागरे 'शतयोजनविस्तीर्णः
सागरः समलंकृतः' इति वञ्जितरुद्रः द्वितीयशताभावमात्रतात्पर्यको द्रष्टव्यः । 'शतरुद्रादियश्च' इति
तद्धितः । 'नवा एकेनाक्षरेण छंदासि विर्यति' इति श्रुतेः । एकाक्षराधिक्येऽपि न छंदोभंग
इति छंदोभाष्यवार्तिकराजयोः स्पष्टम् ॥ मूलं धन्यः स एव लोकेऽस्मिन्पश्य भक्तिः शिवे भवेत् ॥
समाराध्य सदा साव ब्रह्म विंदति शाश्वतम् ॥ सकृदा पूजयेद्विष्णुं यस्तु भक्तिसमान्वितः ॥ कुलकोटिं
समुद्धृत्य स याति परमो गतिम् ॥ ब्रह्मपत्रैः प्रशस्तैर्वा पुष्पैश्च तु उरुविहैः । तिराक्षतं यजेद्देव

जीवन्मुक्तो न संशयः ॥ नान्नामेषां पशुपतेरेकमेवापवर्गदम् ॥ अन्येषां चैव शिष्टानां फलं वक्तुं
 क ईशते ॥ एकैकमपि चेन्नाम चापवर्गप्रदायकम् ॥ भवेत्किमेतैः सर्वैरपि नामभिः परमशिवमन्त्र-
 माराधयतः पुरुषधैर्यस्य फलं के वावक्तुमीशते समर्था भवन्ति न केऽपीत्यर्थ इति । इत्येवं परम-
 शिवाष्टोत्तरशतदिव्यामृतनाम्नामाधैक्यमनागम्यानामनवरतमसंख्यमानाभिनवानंदरसनर्भरानुभा-
 विकाननेकमंगिभेदमिच्छामिप्रायविषयीभूतानप्यर्थाननुसंधाय पुनस्तदपर्थवासितांतराह्लादवदनेका
 परिमितानंदलीलाविग्रहस्यानादितेजःपुंजात्मकानंतरूपधारिणः परज्योतिषः परमशिवस्यापारवै-
 भवोद्वेगसदमुत्तारणवतरंगायमाननामरुचिबलपराक्रमातिशयविशेषानशेषेण परिज्ञातुमीशाः ये दधी-
 च्चिप्रभृतयो महर्षयस्त एव धन्याः प्रकृतार्थाः परमशिवमावैक्यभाजनानि चेत्यन्यापदेशस्तुति-
 व्याजेनाचित्यापारमितशक्तिप्रतापमावेदयन्पुनः परमशिवमेव प्रस्तौति

जानाति सांव तव धामरुचिं दधीचिर्जानाति ते पदनत्वाग्रचलं दशास्यः ॥

जानाति दौर्विलपराक्रममेव मेरुर्जानंत्यमोघपटुवाणगतिं पुराणि ॥ ११५ ॥

जानातीति अत्रायमभिप्रेतिः पुरा हि ब्रह्मणःश्रुतादुत्पन्नः क्षुपाख्यो विष्णुपरायणः कश्चित्क्षत्रियः
 दधीचिरिति कश्चिद्ब्रह्मर्षिः परमशिवभक्ताप्रगण्यस्तयोश्च परस्परं क्षत्रियो वरिष्ठो ब्राह्मणो वेति चिरं
 विवादे संवृत्ते विष्णुपरायणः सर्वोत्कृष्टबलपराक्रमातिशयवानहमेको वरिष्ठो नान्य इत्यभिमन्यमानं
 क्षुपाख्यं राजानं क्रोधात्कालोचनो ब्रह्मर्षिस्तद्वाक्यमसहमानो वाममुष्टिना समताडयत् । सोऽपि
 कुलिशेन विप्रर्षिं पुनरापि अताडयदेवं परस्परप्रहारयोस्तयोरंतःस्निग्धमनाः ब्राह्मणः क्षत्रियेण परा-
 जितः सन्परमशिवाराधनैकबलद्वन्धाकवरावध्यकायः सन्क्षुपाख्यं राजानं वामपादेनाताडयत् ।
 सोऽपि चिरकालं विष्णुमाराध्य तद्वन्धवरोऽपि महर्षिं विषयावगुण्डितसामर्थ्यावनेवासीदिति स्वय-
 मेव साक्षादनादिपुरुषोविष्णुरात्मीयचक्रायुधप्रभृतीन्धर्मोपास्त्राप्यमोचयत् । तान्यापि दधी
 चिप्रयुक्तपरमशिवनामोक्तिः कुशमयैः शरैः स्तब्धवीर्याप्यकिंचित्कराण्येवामभवत्क्षित्वालोच्य पर-
 मशिवनाममजनबलप्रभावद्वयमिदं सामर्थ्यमनन्यलभ्यमेवेत्याशंस्य परमशिवभजनैकपरायणदधी
 च्याख्यं ब्रह्मर्षिमेव पुनरापि अनुससारेत्यादिकमशेषेण प्रपंचितं लैंगे 'ब्रह्मपुत्रो महातेजा राजा
 क्षुप इति स्मृतः ॥ अमून्मित्र दधीचस्य मुनीन्द्रस्य सुरेश्वरः ॥ चिरंतनः प्रसंगाद्देवादः क्षुपदधी-
 चयोः ॥ अभवत्क्षत्रियःप्रेष्ठो विप्र एवेति मुवतः ॥ अष्टानामपि लोकानां वपुर्धारयते नृप' इत्यादिना
 'जगाम भगवान्विष्णुः प्रणिपत्य भगमुनिम् ॥ क्षुपो दुःखानुरो भूत्वा संपूज्य च मुनीश्वरम् ॥
 दधीचिमाभवायाशु प्रार्थयामास विव्धलम् ॥' इत्येतेन तथा । 'दशास्यो नाम रावणः सप्रामनिर्जि-
 तासिलसुरासुरोषबलमपि कदाचित्केलासाचल गच्छंस्तब्धगतिक पुष्पकमवलोक्य किमेतदित्या-
 धर्ष्य कथमकाडनिष्प्रभमिदं पुष्पकमित्यंतश्चितपानस्तद्वत्सराप्तनदिकेश्वरपुत्रोत्तमं 'निवर्तस्व
 दृशमीव शंखे क्रीडति शकर' इत्यादिवाक्यमाकर्णयन्नमर्षिताम्रनयनः पुष्पकाद्वत्सल कोऽयं शकर
 इत्याभीष्टयन्पुनान्मा कलासमीपदुत्तोलयामास । ततश्च भगवान्परमशिवस्तस्मिन् दौष्टचमवलोक्य
 प्रदसन्पादांगुष्ठमूलेन पर्वतातस्तं संपीड्य पुनश्चिरकालं सामाभिर्विचित्रैः स्तोत्रैः स्तुतः सन्पुनर्माचयामा-

सैव्यादिकं प्रतिपादितं रामायणे उत्तरकाण्डे 'अथापश्यदशग्रीवो रौक्ममावरणं तदा ॥ गभास्तिजाल-
संवीतं द्वितीयमिव भास्करम् ।' इत्यादिना 'संवत्सरसहस्रं तु स्तुवतो रक्षसो गतम् ॥ ततः प्रीतो
महादेवः शैलाग्रे विधितस्तदा ॥ मुक्ता तस्य भुजान् राजा ग्राह वाक्यं दशाननम्' इत्यनेन । एवं
विशुन्मालितारकाक्षकमलाक्षासुधाधिष्ठितानि, कांचनरौप्यायसानि ब्रह्मदत्तवरलब्धानि यानि पुराणि
तानि च त्रिपुरविजयावसरोन्मुक्तबाणानुसंधानमात्रेणैकैभूय विप्लवानीत्येतत्प्रसिद्धं लैगे । यथा-
ततस्ते सहिता देव्याः प्राणिपत्य जगद्गुरुम् ॥ वरं पुराणि त्रीण्येव समास्थाय महीमिमाम् ॥ चरिष्यामो
हि लोकेशप्रसादाच्च जगद्गुरोः ॥ तथा वर्षवहसेषु समेष्ट्यामः परस्परम् ॥ एकीभावं गमिष्याति पुराण्ये-
तानि सांनुवु ॥ यदा समानि चैतानि यो हन्याद्भगवांस्तदा ॥ एकैर्नैवेषुणा देव स नो मृत्युर्भविष्यति ॥
एवमास्त्विति तान्देवः प्रीत्या भासाविशदिवम्' इत्यादिस्मृतिप्रसिद्धफलकपराशिवस्तुत्यंतरापेक्षया
प्रकृतस्तोत्रस्य फलविशेषं निर्दिशन्पुनर्निर्देशमुत्सेनेतरापेक्षया उत्कृष्टत्वं दर्शयति

इयं शंभोरष्टोत्तरशतकनामार्थविवृतिर्निर्जातीयैरष्टोत्तरशतकवृत्तैर्विरचिता ॥
फलं नामस्वर्थावगतिपु च भूम्नैव विदितं बहूनां वृत्तानां प्रमितिरधिका यत्र फलति ११६ ।

इयं शंभोरिति शिवादिपरमेश्वरान्तानि अष्टोत्तरशतसंख्याकानि यानि नामानि तेषां येऽर्थाः तैर्भक्त्या
दिपारमैश्वर्यातास्तेषां विवृतिर्निर्जातिकैर्विजातीयैः परस्परभिन्नैरष्टोत्तरशतसंख्याकैर्वृत्तैर्विरचितेत्यन्वयः ।
फलमिति । तच्च ज्ञात्रां तत्प्रतिपाद्यार्थविशेषावगतिनां च तत्तच्छ्रुतिमृत्यागमादिषु भूतिशः प्रतिपादि-
तमित्यर्थः । तथा भुतिः—'अपि वा यश्चांडाळः शिव इति वाचं वदेत्तेन सह स वसेत्तेन सह संवदेत्तेन
सह भुंजते' इति । 'महापातकविच्छिद्यै शिव इत्यक्षरद्वयम् ॥ अलं नमस्क्रियायुक्तो मुक्तये काल्पितो
मनुः' इत्येवमाद्याः स्मृतयः प्रागुपदर्शिता अन्याश्चागमपुराणरमृतिषु पारंपरार्थमवगतव्याः । बहूना-
मिति । शिवरिण्यादिहरिणप्लुतांताष्टोत्तरशतसंख्याकवृत्तानां प्रमितिः परमत्राधिकेत्यर्थः । तथाचो-
त्तरसाधारणासिद्धफलपेक्षयात्रवृत्तविशेषाविज्ञानस्यैवाधिकफलत्वोचया परमाशिवमजनैकतत्पराणां स्व-
भावत एव तत्तत्स्तोत्रादौ प्रवृत्तिर्भवेष्यत्यर्थः ॥ ११६ ॥

तिविषयवर्णनजनेन सर्वोत्कृष्टत्वमेतत्स्तोत्रस्येत्यर्थः ॥ ११६ ॥
एवं स्तोत्रोत्कर्षमुक्त्वा तत्कर्तृनामोक्तिपूर्वकं 'नामामष्टशतं निरुच्य जनुषः साफल्यमीहं तमा-
मु' इति प्रागुपक्रांतमुपसंहरति

इति काशिनियासिसायिचित्यकतुकृत्त्रास्करायभारती ॥

ननुपः सफलत्वसिद्धये शिवनामाष्टशतं व्यवर्त्तयत् ॥ ११७ ॥

आमिचित्येन सहितं कतुं करोतीति सामिचित्यकतुकृत्काशिनिरासी चासौ स चेति तथा
भारत्यंतमेकं पदं वा भारतीति कर्तुरूपनाम भास्कररायस्य भारती वाणीति वार्यः । सेव प्रयत्नक्रीति
यावत् । व्यवर्त्तयत् इति प्रवृत्तयश्चात्र दृष्टि रूपम् ॥ अत्र वृत्तं प्रथमचरण औपछंदसिद्धस्यो-
त्तरग्रन्थे वेताळीयस्य अतएव काशीतिपदस्य ज्ञेयत्वतः पाठः संज्ञानुरोधात्कावित्तमयानिदेः ।

‘मधुस्रवगुहचिपाठान्वितम्’ इतिवाग्भट्टेन च सप्तमिश्रलवोपहेतेति भोजराजेन इतिपदेन क्रोडि-
लानितिकालिदासेनान्यैश्च बहुशः प्रयुक्तत्वात् । ‘छंदोव्याकरणयोर्विरोधे छंदो बलीय’ इत्यर्थस्य
‘इत्यादिपूरण’ इति सूत्रे वार्तिकराजमप्यराजयोः समर्थनात् । ‘ड्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलम्’ इति
सूत्रात् ‘बाहुलको ऋस्व’ इत्यप्याहुरिति सर्वं शिवम् ॥ ११७ ॥

श्रीमच्छंकरसंहिताशिवरहस्यादिप्रसिद्धात्मना नाम्नामष्टशतस्य षोडशशतश्लोक्या निराकं
व्यधात् ॥ श्रीभारत्युपनामभास्करकृती ता विस्तराद्बुद्धरां व्याचख्यौ पटु व्यंकटाचलपतिः कार्शी-
पतिप्रतिपद्ये ॥१॥ शिवनामकल्पवल्या भास्करकविरालवालमावाहृत् ॥ तद्व्यंटाचलसुधीः सुधाभिरा-
पूरयामास इति श्रीव्यंकटाचलसूरीप्रणीतः शिवकल्पलतालवालसुधापूरः समाप्तोऽभूत् ॥ ”